

HISTORIAE ECCLESIASTICAE

VETERIS

MONUMENTA PRAECIPUA

COLLEGIT

HERMANNUS OLSHAUSEN,

S. S. THEOL. LICENT. ET IN UNIV. REGIOM. PROF. P. E.

VOLUMINIS PRIMI

PARS ALTERA.

BEROLINI,

IMPENSIS FERD. DÜMMLERI

MDCCCXXII.

HISTORIAE
ECCLESIASTICAE
VETERIS
MONUMENTA PRAECIPUA.

PARS ALTERA.

PRAEFATIO.

Alteram Voluminis primi, trium priorum seculorum monumenta praecipua continentis, partem studiosae juventuti tradens, non possum quin de consilio, quod in his historiae ecclesiasticae monumentis colligendis secutus sum, pauca disseram, cum non omnes quid sibi velit haec συλλογὴ recte intellexisse videantur.

In universum cuilibet, primaevae ecclesiae historiam ex ipsis fontibus accuratius cognoscere cupienti, insignia monumenta an-

tiqua, paucis voluminibus comprehensa, tradere volui. Ejusmodi collectio necessaria mihi esse videtur, cum neque omnium in manibus versentur scriptorum ecclesiasticorum libri, propter editionum tam raritatem, quam pretium; neque facile ex immensa eorum mole conquirantur, quae sanctam ecclesiae antiquitatem optime adumbrare possint. Ita fit, ut plerique mole, numero, pretio, atque indole quoque patrum deterriti, plane negligant scriptores ecclesiasticos atque abjiciant, sane non sine gravi damno. — Sed complures jam viri praeclari, inter quos cl. Augusti, collectiones locorum patrum comparabant, quae modico pretio venales, omnibus historiae ecclesiasticae cultoribus patent, cur itaque his novam συλλογὴν addere?

Colligenti mihi veteris ecclesiae reliquias, studiosa inprimis juventus animo obversabatur atque scholarum academicarum necessitas, quam viri eruditi, eundem laborem subeuntes, minus spectasse videntur. In usum lectio-

num tam mearum, quam inprimis viri S. V. Neandri, quo monente huic negotio me accinxi, (ut ipse vir praeclarus jam exposuit in praefatione, quam primae hujus συλλογῆς parti humanissime scripsit,) monumenta historiae ecclesiae antiquae excerpsi et uno volumine composui. Etenim vix ullum esse arbitror eorum, qui historiam ecclesiae christianae civibus academicis tradunt, qui non rem fere inutilem aestimet, locos patrum in scholis laudare, quos plerumque, uno alterove excepto, nemo auditorum legit unquam. Neque profecto incuriae sive negligentiae hac in re juvenes accusandi sunt; semper difficillimum est, saepe ἀδύνατον, libros, quorum copia plerumque in bibliothecis minima est congerere, nec sine taedio in variis operibus dispersa conquiri possunt. Quae cum ita sint, monumenta ecclesiae antiquae praecipua, quorum quisque civibus academicis historiam ecclesiasticam narrans, mentionem facere solet, conjunctim edidi, ut audientibus occasionem

commodam legendi, docentibus spem certam legi posse ab auditoribus, quae ipsi ex patribus laudavere, praeberem. Quamobrem scholis academicis collectionem meam accommodavi, ordinem materiarum et temporis seriem secutus, locos tamen, si fieri potuit, majoris ambitus et per se quasi absolutos eligens, ne discerpta membra esse viderentur, atque autorum stylus, aetatis indoles melius posset cognosci. Praecipue epistolas eligendas esse credidi, quae absolutae et perfectae, hominum ingenia atque indolem, rerum rationes, temporis faciem optime adumbrare solent. Huic secundae parti plures Cypriani epistolas inserui de schismatibus Felicissimi atque Novatiani, et de lite de haereticis baptizandis scriptas — non solum ad historiam schismatum illustrandam, sed quia totius ecclesiae faciem, qualis tunc temporis erat, bene depingunt et de veteris ecclesiae institutis, ritibus, moribus plurima docent.

Annotationes raras adspersi; scholis illustranda, praeceptore moderante et juvante legenda sunt veteris ecclesiae monumenta. Studiis enim historicis juvandis omnium maxime idoneum mihi visum est, ut magister quae in praelectionibus tradidit recolens, insignia historiae monumenta cum ipsis auditoribus perlegat, accuratius historiam narrans; ritus, caerimonias, instituta veteris ecclesiae illustrans; singulorum scriptorum ecclesiasticorum ingenium ac indolem adumbrans. In examinatoriis igitur et repetitoriis, quae dicuntur, de historia ecclesiastica instituendis, non sine fructu ejusmodi collectionem legi, persuasum mihi est, si praeceptor historiae peritus illustrat atque explicat quae leguntur.

Haec sufficiant. Omnibus me satisfecisse in his reliquiis rerum christianarum eligendis sperare nequaquam possum; sed ejusmodi in rebus, suum quisque judicium sequitur — quilibet alius alia composuisset. Utinam aliquos saltem juvenes, praeclara ecclesiae primaevae

monumenta, atque vera et infucata aetatis pietas, quam luculenter produnt, ad studium patrum et historiae ecclesiae atque ad amorem Dei et Domini nostri Jesu Christi excitarent!

Regiomonti. Mense Aprili.
MDCCCXXII.

Olshausen.

INDEX
PARTIS ALTERIUS.

CAPITIS TERTII CONTINUATIO.

CAPUT QUARTUM.

CAPITIS TERTII CONTINUATIO.

MONUMENTA AD HISTORIAM HAERESIUM ET SCHISMATUM PERTINENTIA.

XII.

DE LAPSIS RECIPIENDIS ET DE SCHISMATE FELICISSIMI, EPISTOLAE CYPRIANI.

Cyprianus de presbyteris queritur, qui temere lapsis pacem concedebant et clero praecipit, ut ante reditum suum neminem in communionem reciperent. Scripta est epistola in persecutione Decii, cum Cyprianus in secessu versaretur.

EPISTOLA IX.

Cyprianus presbyteris et diaconis S.

Diu patientiam meam tenui, fratres carissimi, quasi verecundum silentium nostrum proficeret ad quietem.[1] Sed cum quorundam immoderata et abrupta praesumptio temeritate sua et honorem martyrum, et confessorum pudorem, et plebis universae tranquillitatem turbare conetur, tacere ultra non oportet, ne ad periculum et plebis pariter et nostrum taciturnitas nimia procedat. Quod enim non periculum metuere debemus de offensa

1) Ab episcopatus initio quinque presbyteri infesti fuerant Cypriano. Cf. vita Cypriani a Pontio diacono scripta, part. I. p. 149.

Domini, quando aliqui de presbyteris nec evangelii, nec loci sui memores, sed neque futurum Domini judicium, neque nunc sibi praepositum episcopum cogitantes, quod nunquam omnino sub antecessoribus factum est, cum contumelia et contemtu praepositi totum sibi vindicant! Atque utinam non prostrata fratrum nostrorum salute sibi omnia vindicarent! Contumeliam episcopatus nostri dissimulare et ferre possem, sicut dissimulavi semper et pertuli; sed dissimulandi nunc locus non est, quando decipitur fraternitas nostra a quibusdam vestrum, qui dum sine ratione restituendae salutis plausibiles esse cupiunt, magis lapsis obsunt. Summum enim delictum esse, quod persecutio committi coëgit, sciunt ipsi etiam qui commiserunt, cum dixerit Dominus et judex noster: qui me confessus fuerit coram hominibus, et ego illum confitebor coram patre meo, qui in coelis est; qui autem me negaverit, et ego illum negabo. Et iterum dixerit: omnia peccata remittentur filiis hominum et blasphemiae; qui autem blasphemaverit in Spiritum S. non habebit remissionem, sed reus est aeterni peccati. Item beatus apostolus dixerit: non potestis calicem Domini bibere et calicem daemoniorum, non potestis mensae Domini communicare et mensae daemoniorum. Haec qui subtrahit fratribus nostris, decipit miseros, ut, qui possunt, agentes poenitentiam veram,

Deoque patri et misericordi, precibus et operibus suis satisfacere, seducuntur ut magis pereant, et qui erigere se possent, plus cadant. Nam cum in minoribus peccatis agant peccatores poenitentiam justo tempore, et secundum disciplinae ordinem ad exomologesin veniant et per manus impositionem episcopi et cleri jus communicationis accipiant; nunc crudo tempore, persecutione adhuc perseverante, nondum restituta ecclesiae ipsius pace, ad communicationem admittuntur, et offertur nomen eorum; et nondum poenitentia acta, nondum exomologesi facta, nondum manu eis ab episcopo et clero imposita, eucharistia illis datur, cum scriptum sit: qui ederit panem aut biberit calicem Domini indigne, reus erit corporis et sanguinis Domini. Sed nunc illi rei non sunt, qui minus scripturae legem tenent.

Erunt autem rei, qui praesunt et haec fratribus non suggerunt, ut instructi a praepositis faciant omnia cum Dei timore et cum data ab eo et praescripta observatione. Exponunt deinde invidiae beatos martyres et gloriosos servos Dei cum Dei sacerdote committunt, ut, cum illi memores loci nostri ad me litteras direxerint et petierint tunc desideria sua examinari et pacem dari, quando ipsa ante mater nostra, ecclesia, pacem de misericordia Domini prior sumserit et nos divina protectio reduces ad ecclesiam suam

fecerit, hi sublato honore, quem nobis beati martyres cum confessoribus servant, contemta Domini lege et observatione, quam iidem martyres et confessores tenendam mandant, ante exstinctum persecutionis metum, ante reditum nostrum, ante ipsum pene martyrum excessum, communicent cum lapsis et offerant et eucharistiam tradant, quando etiamsi martyres per calorem gloriae scripturam minus contemplantes, plus aliquid cuperent, a presbyteris et diaconis suggerentibus admoneri deberent, sicut semper in praeteritum factum est.

Castigare nos itaque divina censura nec noctibus desinit, nec diebus. Praeter nocturnas enim visiones, per dies quoque impletur Spiritu S. puerorum innocens aetas, quae in ecstasi videt oculis, et audit, et loquitur ea quibus nos Dominus monere et instruere dignatur. Et audietis omnia quando ad vos reducem me Dominus fecerit, qui ut secederem jussit. Interim temerarii et incauti et tumidi quidam inter vos, qui si hominem non cogitant, vel Deum timeant, scientes quoniam si ultra in iisdem perseveraverint, utar ea admonitione, qua me uti Dominus jubet, ut interim prohibeantur offerre, acturi et apud confessores ipsos et apud plebem universam, causam suam, cum, Domino permittente, in sinum matris ecclesiae recolligi coeperimus. De hoc ad martyres et confessores et ad ple-

bem litteras feci [2]), quas utrasque vobis legi mandavi.

Opto vos, fratres carissimi ac desiderantissimi in Domino semper bene valere et nostri meminisse. Valete.

EPISTOLA XII.

Cyprianus cum diutius in exilio retineretur, in vitae exitu, exomologesi facta, lapsos recipi, catechumenos baptizari jubet.

Cyprianus presbyteris et diaconibus, S.

Miror vos, fratres carissimi, ad multas epistolas meas, quas ad vos frequenter misi, nihil mihi rescripsisse, cum fraternitatis nostrae vel utilitas, vel necessitas sic utique gubernetur, si a vobis instructi rerum gerendarum consilium limare possimus. Quoniam tamen video facultatem veniendi ad vos nondum esse, et jam aestatem coepisse, quod tempus infirmitatibus assiduis et gravibus infestatur, occurrendum puto fratribus nostris, ut qui libellos a martyribus acceperunt et praerogativa eorum apud Deum adjuvari possunt, si incommodo aliquo et infirmitatis periculo occupati fuerint, non exspectata praesentia nostra apud presbyterum quemcunque praesentem, vel si presbyter repertus non fuerit et urgere exitus coeperit, apud diaconum quoque, exomologesin facere delicti sui pos-

2) Inter epistolas Cypriani VIII. IX. X.

sint, aut manum eis in poenitentiam imposita, veniant ad Dominum cum pace, quam dari martyres literis ad nos factis desideraverunt. Ceteram quoque partem plebis, quae lapsa est, praesentia vestra fovete, et ut a fide et misericordia Domini non deficiant, vestro solatio focillate; neque enim deserentur ab ope et auxilio Domini, hi qui mites et humiles et poenitentiam vere agentes in bonis operibus perseveraverint, quo minus illis quoque divino remedio consulatur. Audientibus etiam, si qui fuerint periculo praeventi et in exitu constituti, vigilantia vestra non desit, implorantibus divinam gratiam misericordia Domini non denegetur.

Opto vos, fratres carissimi, semper bene valere et nostri meminisse. Fraternitatem universam meo nomine salutate et ut nostri meminerit, admonete et rogate. Valete.

EPISTOLA XIV.

Ecclesia Romana, Fabiano pro fide mortuo, sine episcopo erat; Cyprianus igitur clero ecclesiae Romanae scribit, causas secessus narrat et de disciplina sententiam proponit.

Cyprianus presbyteris et diaconibus Romae consistentibus, fratribus S.

Quoniam comperi, fratres carissimi, mi-

me simpliciter et minus fideliter vobis renunciari, quae hic a nobis et gesta sunt et geruntur, necessarium duxi has ad vos litteras facere, quibus vobis actus nostri et disciplinae et diligentiae ratio redderetur. Nam sicut Domini mandata instruunt, orto statim turbationis impetu primo, cum me clamore violento frequenter populus flagitasset, non tam meam salutem quam quietem fratrum publicam cogitans interim secessi, ne per inverecundam praesentiam nostram seditio quae coeperat, plus provocaretur. Absens tamen corpore, nec spiritu, nec actu, nec monitis meis defui, quo minus secundum Domini praecepta, fratribus nostris, in quibus possem mea mediocritate consulerem. Et quid egerim loquuntur epistolae pro temporibus emissae numero tredecim [1]), quas ad vos transmisi, in quibus nec clero consilium, nec confessoribus exhortatio, nec extorribus, quando oportuit, objurgatio, nec universae fraternitati ad deprecandam Dei misericordiam allocutio et persuasio nostra defuit, quantum secundum legem fidei, et timorem Dei, Domino suggerente, nostra mediocritas potuit eniti.

Posteaquam vero et tormenta venerunt, sive jam tortis fratribus nostris, sive adhuc

1) Ex his tredecim epistolis Cypriani ex secessu scriptis septem ad nostram memoriam venerunt V. IX. X. XI, XII. XIII. XV.

ut torquerentur inclusis, ad corroborandos eos et confortandos noster sermo penetravit. Item cum comperissem, eos qui sacrilegis contactibus manus suas atque ora maculassent, vel nefandis libellis nihilominus conscientiam polluissent, exambire ad martyras passim, confessores quoque importuna et gratiosa deprecatione corrumpere, ut sine ullo discrimine atque examine singulorum darentur quotidie libellorum millia contra evangelii legem, litteras feci quibus martyres et confessores consilio meo, quantum possem, ad dominica praecepta revocarem. Item presbyteris et diaconibus non defuit sacerdotii vigor, ut quidam minus disciplinae memores et temeraria festinatione praecipites, qui cum lapsis communicare jam coeperant, comprimerentur intercedentibus nobis. Plebi quoque ipsi, quantum potuimus animum composuimus, et ut ecclesiastica disciplina servaretur instruximus. Postmodum vero cum quidam de lapsis, sive sua sponte, sive aliquo incitatore audaci flagitatione proruerent, ut pacem sibi a martyribus et confessoribus promissam extorquere violento impetu niterentur, de hoc etiam bis ad clerum litteras feci et legi eis mandavi, ut, ad illorum violentiam interim quoquo genere mitigandam, si qui libello a martyribus accepto de seculis excederent, exomologesi facta et manu eis in poenitentiam imposita,

cum pace, sibi a martyribus promissa, ad Dominum remitterentur.

Nec in hoc legem dedi, aut me autorem temere constitui; sed cum videretur et honor martyribus habendus et eorum, qui omnia turbare cupiebant, impetus comprimendus et praeterea vestra scripta legissem, quae huc ad clerum nostrum per Crementium hypodiaconum nuper feceratis, ut iis, qui post lapsum infirmitate apprehensi essent et poenitentes communicationem desiderarent, subveniretur; standum putavi et cum vestra sententia, ne actus noster, qui adunatus esse et consentire circa omnia debet, in aliquo discreparet. Plane ceterorum causas, quamvis libello a martyribus accepto, differri mandavi et in nostram praesentiam reservari; ut cum pace a Domino nobis data plures praepositi convenire in unum coeperimus, communicato etiam vobiscum consilio, disponere singula et reformare possimus.

Opto vos, fratres carissimi, semper bene valere.

EPISTOLA XXXI.

Respondet Novatianus, nondum schismaticus, nomine ecclesiae Romanae Cypriano. Con-

spirant Romani cum eo in disciplinae severitate in lapsis recipiendis.

Cypriano papae, presbyteri et diaconi Romae consistentes S.

Quamquam bene sibi conscius animus et evangelicae disciplinae vigore subnixus et verus sibi in decretis coelestibus testis effectus, soleat solo Deo judice esse contentus, nec alterius aut laudes petere, aut accusationes pertimescere; tamen geminata sunt laude condigni, qui cum conscientiam sciant Deo soli debere se judici, actus tamen suos desiderant etiam ab ipsis suis fratribus comprobari. Quod te, frater Cypriane, facere non mirum est, qui pro tua verecundia et ingenita industria consiliorum tuorum nos non tam judices voluisti, quam participes invenire, ut in tuis rebus gestis laudem tecum, dum illas probamus, inveniremus et tuorum consiliorum bonorum cohaeredes, quia et affirmatores esse possimus. Idem enim omnes credimur operati in quo deprehendimur, eadem omnes censurae et disciplinae consensione sociati. Quid enim magis, aut in pace tam aptum, aut in bello persecutionis tam necessarium, quam debitam severitatem divini vigoris tenere? quam qui remiserit, instabili rerum cursu erret semper necesse est, et huc atque illuc variis et incertis negotiorum tempestatibus dissipetur, et quasi extorto de manibus

dominorum gubernaculo, navem ecclesiasticae salutis illidat in scopulos; ut appareat non aliter saluti ecclesiasticae consuli posse, nisi si qui et contra ipsam faciunt, quasi quidam adversi fluctus repellantur, et disciplinae ipsius semper custodita ratio, quasi salutare aliquod gubernaculum in tempestate, servetur. Nec hoc nobis nunc nuper consilium cogitatum est, nec haec apud nos adversus improbos modo supervenerunt repentina subsidia, sed antiqua haec apud nos severitas, antiqua fides, disciplina legitur antiqua, quoniam nec tantas de nobis laudes apostolus protulisset dicendo: Quia fides vestra praedicatur in toto mundo, nisi jam exinde vigor iste radices fidei de temporibus illis mutuatus fuisset; a quarum laudum et gloriae degenerem fuisse, maximum crimen est. Minus est enim dedecoris numquam ad praeconium laudis accessisse, quam de fastigio laudis ruisse. Minus est criminis honoratum bono testimonio non fuisse, quam honorem bonorum testimoniorum perdidisse. Minus est sine praedicatione virtutum ignobilem sine laude jacuisse, quam exhaeredem fidei factum laudes proprias perdidisse. Ea enim quae in alicujus gloriam proferuntur, nisi anxio et sollicito labore serventur, in invidiam maximi criminis intumescunt. Hoc nos non falso dicere superiores nostrae litterae probaverunt[1]),

1) Hae litterae interierunt.

in quibus nobis sententiam nostram dilucida expositione protulimus et adversus eos, qui se ipsos infideles illicita nefariorum libellorum professione prodiderant, quasi evasuri irretientes illos diaboli laqueos viderentur, quo non minus, quam si ad nefarias aras accessissent, hoc ipso quod ipsum contestati fuerant, tenerentur, sed etiam adversus illos, qui acta fecissent[2], licet praesentes, cum fierent, non affuissent, cum praesentiam suam utique ut sic scriberentur mandando fecissent. Non est enim immunis a scelere, qui ut fieret imperavit; nec est alienus a crimine, cujus consensu, licet non a se admissum crimen, tamen publice legitur et cum totum fidei sacramentum in confessione Christi nominis intelligatur esse digestum, qui fallaces in excusatione praestigias quaerit, negavit, et qui vult videri, propositis adversus evangelium vel edictis vel legibus satisfecisse, hoc ipso jam paruit, quod videri paruisse se voluit, nec non etiam contra illos quoque, qui illicitis sacrificiis manus suas atque ora polluerant, pollutis ante mentibus propriis, unde etiam sunt ipsae manus atque ora polluta, fidem nostram consensumque monstravimus.

Absit enim ab ecclesia Romana vigorem suum tam profana facilitate dimittere, et ner-

2) Distinguendi sunt acta facientes et libellatici. Cf. de hoc discrimine epist. Cypr. LII. quam habes infra.

vos severitatis eversa fidei majestate dissolvere, ut cum adhuc non tantum jaceant, sed et cadant eversorum fratrum ruinae, properata nimis remedia communicationum, utique non profutura, praestentur et nova per misericordiam falsam, vulnera veteribus transgressionis vulneribus imprimantur, ut miseris ad eversionem majorem eripiatur et poenitentia. Ubi enim poterit indulgentiae medicina proficere, si etiam ipse medicus intercepta poenitentia indulget periculis, si tantummodo operit vulnus, nec sinit necessaria temporis remedia obducere cicatricem? Hos non est curare, sed si dicere verum volumus, occidere. Quanquam confessorum quoque, quos hic adhuc in carcerem dignitas suae confessionis inclusit, et ad certamen evangelicum sua fides in confessione jam gloriosa semel coronavit, litteras habeas conspirantes cum litteris nostris[3]), quibus severitatem evangelicae disciplinae protulerunt et illicitas petitiones ab ecclesiae pudore revocarunt. Nisi hoc fecissent, disciplinae evangelicae ruinae non facile sarcirentur, praesertim cum nulli magis tam congruens esset tenorem evangelici vigoris illibatum dignitatemque servare, quam qui se excruciandos et excarnificandos pro evangelio furentibus tradidissent, ne martyrii honorem merito perderent, si in occasione martyrii praevaricatores evangelii esse

3) Confessorum epistola est XXVI. inter epistolas Cypriani.

voluissent. Nam qui id, quod habet, non custodit in eo, in quo illud possidet, dum id ex quo possidet violat, amittit illud quod possidebat. In quo quidem loco maximas tibi atque uberes gratias referre debemus, et reddimus, quod illorum carceris tenebras litteris tuis illuminasti 4), quod ad illos venisti, quomodo introire potuisti, quod illorum animos sua fide et confessione robustos, tuis allocutionibus litterisque recreasti, quod felicitatem eorum condignis laudibus prosecutus, accendisti ad multo ardentiorem coelestis gloriae cupiditatem, quod in pronos impulisti, quod, ut credimus et optamus victores futuros viribus tui sermonis animasti; ut quanquam hoc totum de fide confitentium et de divina indulgentia venire videatur, tamen in martyrio suo tibi ex aliquo debitores facti esse videantur.

Sed ut ad id, unde digressus sermo videbatur esse, rursus revertatur, quales litteras in Siciliam quoque miserimus, subjectas habebis. 5) Quamquam nobis differendae hujus rei necessitas major incumbat, quibus post excessum nobilissimae memoriae viri Fabiani 6), nondum est episcopus propter rerum [illegible] et

4) Epistola XXV. est haec Cypriani ad confessores epistola.

5) Periit haec ecclesiae Romanae epistola in Siciliam missa.

6) Martyrium subierat Fabianus episcopus Romanus ineunte vexatione Deciana anno 250.

et temporum difficultates constitutus, qui omnia ista moderetur, et eorum qui lapsi sunt, possit cum autoritate et cum consilio habere rationem. Quanquam nobis in tam ingenti negotio placeat, quod et tu ipse tractasti, prius ecclesiae pacem sustinendam, deinde sic collatione consiliorum cum episcopis, presbyteris, diaconis, confessoribus pariter ac stantibus laicis, facta, lapsorum tractare rationem. *Perquam* enim nobis et invidiosum et onerosum videtur, non per multos examinare, quod per multos commissum videatur fuisse, et unam sententiam dicere, cum tam grande crimen per multos diffusum notetur exisse; quoniam nec firmum decretum potest esse, quod non plurimorum videbitur habuisse consensum [7]).

Adspice totum orbem pene vastatum, et ubique jacere dejectorum reliquias et ruinas, et idcirco tam grande expeti consilium, quam late propagatum videtur esse delictum. Non sit minor medicina quam vulnus, non sint minora remedia quam funera, ut quomodo qui ruerunt, ob hoc ruerunt, quod caeca temeritate nimis incauti fuerunt; ita qui hoc disponere nituntur, omni consiliorum mode-

7) Ut Cyprianus itaque, ita ecclesia Romana rem de lapsis usque ad persecutionis finem differendam, et coram episcopis, presbyteris, diaconis, stantibus laicis agendam, non a singulis presbyteris, nesciente seu invito episcopo, confessoribus solis rogantibus, recipiendos esse lapsos censet.

ramine utantur, ne quid non ut oportet factum, tanquam irritum ab omnibus judicetur. Uno igitur eodemque consilio, iisdem precibus et fletibus tam nos, qui usque adhuc videmur temporis istius ruinas subterfugisse, quam illi qui in has temporis videntur clades incidisse, divinam majestatem deprecantes, pacem ecclesiastico nomini postulemus. Mutuis votis nos invicem foveamus, custodiamus, armemus; oremus pro lapsis, ut erigantur; oremus pro stantibus, ut non ad ruinas usque tententur; oremus, ut qui cecidisse referuntur, delicti sui magnitudinem agnoscentes, intelligant non momentaneam, neque praeproperam desiderare medicinam; oremus, ut effectus indulgentiae lapsorum subsequatur et poenitentia, ut intellecto suo crimine velint nobis interim praestare patientiam, nec adhuc fluctuantem turbent ecclesiae statum, ne interiorem nobis persecutionem ipsi incendisse videantur, et accedat ad criminum cumulum, quod etiam inquieti fuerunt. Maxime enim illis congruit verecundia, quorum in delictis damnatur mens inverecunda. Pulsent sane fores, sed non utique confringant; adeant ad limen ecclesiae, sed non utique transiliant; castrorum coelestium excubent portis, sed armati modestia, qua intelligant se desertores fuisse; resumant precum suarum tubam, sed qua non bellicum clangant; arment se quidem modestiae telis et quem negando mortis metu,

fidei dimiserant clypeum, resumant, sed ut contra hostem diabolum vel nunc armati, non contra ecclesiam, quae illorum dolet casus armatos esse se credant. Multum illis proficiet petitio modesta, postulatio verecunda, humilitas necessaria, patientia non otiosa. Mittant legatos pro suis doloribus lacrimas; advocatione fungantur ex intimo pectore prolati gemitus, dolorem probantes commissi criminis et pudorem. Imo si dedecoris admissi magnitudinem perhorrescunt, si pectoris et conscientiae suae lethalem plagam et sinuosi vulneris altos recessus vere medica manu tractant, erubescant et petere, nisi quia majoris est rursum et periculi et pudoris, auxilium pacis non petiisse. Sed hoc totum in sacramento, sed in ipsius postulationis lege, temporis facto temperamento, sed postulatione demissa, sed prece subdita; quoniam et qui petitur flecti debet, non incitari, et sicut respici debet divina clementia, sic respici debet et divina censura; et sicut scriptum est: Donavi tibi omne debitum, quia me rogasti, sic scriptum est: Qui me negaverit coram hominibus, negabo et ego eum coram patre meo, et coram angelis ejus. Deus enim, ut est indulgens, ita est praeceptorum suorum exactor, et quidem diligens; et sicut ad convivium vocat, sic habitum nuptiarum non habentem ligatis manibus et pedibus extra sanctorum coetum foras jactat. Paravit coelum,

sed paravit et tartarum; paravit refrigeria, sed paravit etiam aeterna supplicia; paravit inaccessibilem lucem, sed paravit etiam perpetuae noctis vastam aeternamque caliginem.

Cujus temperamenti moderamen nos hic tenere quaerentes diu, et quidem multi, et quidem cum quibusdam episcopis vicinis nobis et appropinquantibus, et quos ex aliis provinciis longe positis persecutionis istius ardor ejecerat, ante constitutionem episcopi nihil innovandum putavimus, sed lapsorum curam mediocriter temperandam esse credimus, ut interim, dum episcopus dari a Deo nobis sustinetur, in suspenso eorum, qui moras possunt dilationis sustinere, causa teneatur; eorum autem quorum vitae suae finem urgens exitus dilationem non potest ferre, acta poenitentia et professa frequenter suorum detestatione factorum, si lacrimis, si gemitibus, si fletibus dolentis ac vere poenitentis animi signa prodiderint, cum spes vivendi secundum hominem nulla substiterit, ita demum caute et sollicite subveniri [8]), Deo ipso sciente quid de talibus faciat et qualiter judicii sui examinet pondera, nobis tamen anxie curantibus, ut nec pronam nostram improbi homines lau-

---

8) Diversa sunt, quae Novatianus hic scribit nomine ecclesiae Romanae et quae paulo post proposuit cum contra Cornelium episcopus creari vellet. Cyprianus in epist. LII. ad Antonianum hoc Novatiano exprobrat, ibique simul prodit Novatianum esse hujus epistolae autorem.

dent facilitatem, nec vere poenitentes accusent nostram quasi duram crudelitatem.

Optamus te, beatissime ac gloriosissime papa, semper in Domino bene valere et nostri meminisse.

EPISTOLA XXXVIII.

Cyprianus, cum Carthaginem redire vellet, misit qui pauperum conditionem explorarent et dignos ad officia ecclesiastica promoverent. Quibus Cypriani mandatis Felicissimus cum presbyteris Cypriano infestis restitit, qua de re Cyprianus legatis suis litteras scripsit.

Cyprianus Caldonio et Herculano collegis, item Rogatiano et Numidico compresbyteris S.

Vehementer contristatus sum, fratres carissimi, acceptis litteris vestris, ut cum mihi propositum semper et votum sit, universam fraternitatem nostram incolumem continere, et illibatum gregem, secundum quod caritas exigit, reservare; nunc nuncietis Felicissimum multa improbe et insidiose esse molitum; ut praeter fraudes veteres et rapinas, de quibus jam pridem multa cognoveram, nunc quoque cum episcopo portionem plebis dividere, id est a pastore oves, et filios a parente separare, et Christi membra dissipare

tentaverit; cumque ego vos pro me vicarios miserim, ut expungeretis necessitates fratrum nostrorum sumtibus, si qui etiam vellent suas artes exercere, additamento, quantum satis esset desideria eorum juvaretis; simul etiam et aetates eorum et conditiones et merita discerneretis, ut etiam nunc ego, cui cura incumbit, omnes optime nossem, et dignos quosque, et humiles, et mites ad ecclesiasticae administrationis officia promoverem; ille intercesserit, ne quis posset expungi, neve ea, quae desideraveram, possent diligenti examinatione discerni; comminatus sit etiam fratribus nostris, qui primi expungi accesserant, potentatu improbo et terrore violento, quod secum in morte [1]) non communicarent, qui nobis obtemperare voluissent; cumque post haec omnia nec loci mei honore motus, nec vestra autoritate et praesentia fractus, instinctu suo quietem fratrum turbans, proripuerit se cum plurimis, ducem se factionis et seditionis principem temerario furore contestans; (in quo quidem gratulor plurimos fratres ab hac audacia recessisse et vobis acquiescere maluisse, ut cum ecclesia matre remanerent

1) Ita Stephanus Baluzius et alii legunt. Alii legunt: in monte, quae lectio forsan praeferenda est. Facile enim librarii monte corrigere poterant in morte, non vero morte in monte. Est enim in morte non communicare solemnis loquendi formula, centies obvia. Si in monte vera lectio, ecclesia Felicissimi, in monte sita, intelligenda est.

et stipendia ejus episcopo dispensante perciperent, quod quidem et ceteros pro certo scio cum pace facturos et cito ab errore temerario recessuros;) interim cum Felicissimus comminatus sit, non communicaturos in morte (monte) secum, qui nobis obtemperassent, id est, qui nobis communicarent, accipiat sententiam, quam prior dixit, ut abstentum se a nobis sciat; quando ad fraudes ejus et rapinas, quas dilucida veritate cognovimus, adulterii etiam crimen accedit [2]), quod fratres nostri, graves viri, deprehendisse se nuntiaverunt et probaturos se asseverarunt. Quae omnia tunc cognoscemus, quando in unum cum collegis pluribus, permittente Deo, convenerimus [3]).

Sed et Augendus qui nec episcopum, nec ecclesiam cogitans pariter se cum illius conspiratione et factione sociavit, si ultra cum eo perseveraverit, sententiam ferat, quam ille in se factiosus et temerarius provocavit. Sed et quisquis se conspirationi et factioni ejus adjunxerit, sciat se in ecclesia nobiscum non esse communicaturum, qui sponte maluit ab ecclesia separari. Has litteras fratribus nostris

---

2) Huic vix fides habenda; nemo enim haereticorum et schismaticorum est, de quo similia non legantur. Eadem de Novato scribit Cyprianus ep. XLIX. Vide infra.

3) Cyprianus Carthaginem redux anno 251. synodum convocavit, quae Felicissimum cum suis excommunicavit. Cyprianus saepius ad decreta hujus synodi provocat.

legite, et Carthaginem 4) ad clerum quoque transmittite, additis nominibus eorum, qui cum Felicissimo se junxerunt.

Opto vos, fratres carissimi, semper bene valere et nostri meminisse. Valete.

EPISTOLA XXXX.

Scripta est haec epistola anno 251. cum exortum esset schisma Felicissimi. Cyprianus scelus quinque presbyterorum plebi universae exponit, unitatem ecclesiae commendat et stantes lapsosque hortatur, illos ut gloriam comparatam tueantur, hos ut in secunda hac tentatione paci consulant.

Cyprianus plebi universae S.

Quanquam, fratres carissimi, Virtius fidelissimus atque integerrimus presbyter, item Rogatianus et Numidicus, presbyteri, confessores et gloria divinae dignationis illustres, sed et diaconi, boni viri et ecclesiasticae administrationi per omnia obsequia devoti, cum ceteris ministris, plenam vobis presentiae suae diligentiam praebeant, et exhortationibus assiduis singulos corroborare, sed et lapsorum mentes consiliis salubribus regere

---

4) Aut Carthagine non erant legati, cum scriberet Cyprianus, aut alius urbis nomen hoc loco legendum est. St. Baluzius censet legendum esse: Romam.

et reformare non desinant; tamen ego quantum possum admoneo et quomodo possum visito vos litteris meis. Litteris inquam, fratres carissimi [1]), hoc enim quorundam presbyterorum malignitas et perfidia perfecit, ne ad vos ante diem paschae venire licuisset, dum conjurationis suae memores et antiqua illa contra episcopatum meum, imo contra suffragium vestrum et Dei judicium venena retinentes, instaurant veterem contra nos impugnationem suam et sacrilegas machinationes insidiis solitis denuo renovant. Et quidem de Dei providentia nobis hoc nec volentibus, nec optantibus, imo et ignoscentibus et tacentibus, poenas quas meruerant pependerunt, ut a nobis non ejecti, ultro se ejicerent, ipsi in se pro conscientia sua sententiam darent, secundum vestra et divina suffragia conjurati et scelerati de ecclesia sponte se pellerent. Nunc apparuit Felicissimi factio unde venisset, quibus radicibus et quibus viribus staret. Hi fomenta olim quibusdam confessoribus et hortamenta tribuebant, ne concordarent cum episcopo suo, ne ecclesiasticam disciplinam cum fide et quiete juxta praecepta dominica continerent, ne confessionis suae gloriam incorrupta et

---

1) Cunctabatur enim Cyprianus redire, ne turbas moveret, resistente Felicissimo cum suis, et ita reardesceret persecutionis furor; ad diem paschatis vero redire vehementer optaverat.

immaculata conversatione servarent. Ac ne parum fuisset corrupisse quorundam confessorum mentes et contra sacerdotium Dei portionem ruptae fraternitatis armare voluisse, nunc se ad lapsorum perniciem venenata sua deceptione verterunt, ut aegros et saucios et ad capienda fortiora consilia per calamitatem ruinae suae minus idoneos et minus solidos, a medela vulneris sui avocent, et intermissis precibus et orationibus, quibus Dominus longa et continua satisfactione placandus est, ad exitiosam temeritatem mendacio captiosae pacis invitent.

Sed oro vos, fratres, vigilate contra insidias diaboli, et pro vestra salute solliciti, contra mortiferam fallaciam diligentius excubate. Persecutio est haec alia, et alia tentatio. Quinque isti presbyteri nihil aliud sunt, quam quinque primores illi, qui edicto nuper magistratibus fuerant copulati [2]) ut fidem nostram subruerent, ut gracilia fratrum corda ad lethales laqueos praevaricatione veritatis averterent. Eadem nunc ratio, eadem rursus eversio per quinque presbyteros Felicissimo copulatos ad ruinam salutis inducitur, ut non rogetur Deus, nec qui negavit Christum, eun-

2) Lenior fuit initio persecutio in Africa. Quinque primores cum magistratibus singulos cives, quos Christianos esse noverant, adibant, eosque ut ad religionem patrum redirent hortabantur. Postea demum torquebantur Christiani, ut scripsit Cyprianus in epist. XIV.

dem Christum, quem negaverat, deprecetur, post culpam criminis tollatur et poenitentia, nec per episcopos et sacerdotes Domino satisfiat, sed relictis Domini sacerdotibus contra evangelicam disciplinam nova traditio sacrilegae institutionis exsurgat, cumque semel placuerit tam nobis, quam confessoribus et clericis urbicis, item universis episcopis vel in nostra provincia, vel trans mare constitutis, ut nihil innovetur circa lapsorum causam, nisi omnes in unum convenerimus, et collatis consiliis cum disciplina pariter et misericordia temperatam sententiam fixerimus; contra hoc consilium nostrum rebelletur, et omnis sacerdotalis autoritas et potestas factiosis conspirationibus destruatur.

Quas nunc poenas patior, fratres carissimi, quod ipse ad vos impresentiarum venire non possum, ipse singulos aggredi, ipse vos secundum Domini et evangelii ejus magisterium cohortari? Non suffecerat exilium jam biennii et a vultibus atque ab oculis vestris lugubris separatio? dolor jugis et gemitus, qui me solum sine vobis continua lamentatione discruciat? lacrimae diebus ac noctibus profluentes, quod sacerdoti, quem tanto amore et ardore fecistis, necdum vos salutare, necdum complexibus vestris inhaerere contingat? Accessit hic tabescenti animo nostro dolor major, quod in tanta sollicitudine ac necessitate excurrere ad vos ipse non possum, dum

per minas et per insidias perfidorum cavemus, ne advenientibus nobis tumultus illic major oriatur, et cum paci et tranquillitati episcopus providere in omnibus debeat, ipse materiam seditioni dedisse, et persecutionem denuo exacerbasse videatur. Hinc tamen, fratres dilectissimi, hinc admoneo pariter et consulo, ne perniciosis vocibus temere credatis, ne fallacibus verbis consensum facile commodetis, ne pro luce tenebras, pro die noctem, pro cibo famem, pro potu sitim, venenum pro remedio, mortem pro salute sumatis; ne aetas vos eorum nec autoritas fallat, qui ad duorum presbyterorum veterem nequitiam respondentes, sicut illi Susannam pudicam corrumpere et violare conati sunt, sic et hi adulterinis doctrinis ecclesiae pudicitiam corrumpere et veritatem evangelicam violare conantur. Clamat et dicit Dominus: Nolite audire sermones pseudoprophetarum, quoniam visiones cordis eorum frustrantur eos. Loquuntur, sed non ab ore Domini. Dicunt eis qui abjiciunt verbum Domini: Pax erit vobis. Pacem nunc offerunt, qui ipsi non habent pacem. In ecclesiam lapsos reducere et revocare promittunt, qui de ecclesia recesserunt. Deus unus est, et Christus unus, et una ecclesia, et cathedra una super petram Domini voce fundata. Aliud altare constitui, aut sacerdotium novum fieri, praeter unum altare et unum sacerdotium non potest. Quis-

quis alibi collegerit, spargit. Adulterum est, impium est, sacrilegum est, quodcunque humano furore instituitur, ut dispositio divina violetur. Procul ab hujusmodi hominum contagione discedite, et sermones eorum, veluti cancerem et pestem, fugiendo vitate, praemonente Domino et dicente: Caeci sunt duces caecorum: caecus autem caecum ducens, simul in foveam cadent. Intercedunt precibus vestris, quas nobiscum diebus ac noctibus Deo funditis, ut eum justa satisfactione placetis; intercedunt lacrimis vestris, quibus commissi delicti crimen abluitis; intercedunt paci, quam vere et fideliter de Domini misericordia postulatis, nec sciunt scriptum esse: Et propheta ille aut somnium somnians, ille qui locutus est, ut errare te faceret a Domino Deo tuo, interficietur. Nemo vos, fratres carissimi, errare a Domini viis faciat; nemo vos Christianos ab evangelio Christi rapiat; nemo filios ecclesiae de ecclesia tollat. Pereant sibi soli, qui perire voluerunt; extra ecclesiam soli remaneant, qui de ecclesia recesserunt; soli cum episcopis non sint, qui contra episcopos rebellarunt; conjurationis suae poenas soli subeant, qui olim secundum vestra suffragia, nunc secundum Dei judicia sententiam conjurationis et malignitatis suae subire meruerunt. Monet nos Dominus in evangelio suo dicens: Rejicitis mandatum Dei, ut traditionem vestram statuatis. Qui mandatum

Dei rejiciunt et traditionem suam statuere conantur, fortiter a vobis et firmiter respuantur. Sufficiat lapsis ruina una. Nemo volentes surgere sua circumventione praecipitet; nemo jacentes, pro quibus nos rogamus, ut Dei manu et brachio subleventur, prosternat gravius et deprimat; nemo semianimes et ut salutem suam pristinam recipiant deprecantes, ab omni spe salutis avertat; nemo nutantibus lapsus sui caligine omne itineris salutaris lumen extinguat. Instruit apostolus dicens: Si quis aliter docet et non acquiescit sanis verbis Domini nostri Jesu Christi et doctrinae ejus, stupore elatus, discedas ab hujusmodi. Et iterum dicit ipse: Nemo vos decipiat inanibus verbis. Propterea enim venit ira Dei super filios contumaciae. Nolite ergo esse participes eorum. Non est, quod decepti inanibus verbis, pravitatis eorum incipiatis esse participes. Discedite a talibus, quaeso vos, et acquiescite consiliis nostris, qui pro vobis quotidie continuas Domino preces fundimus, qui vos ad ecclesiam revocari per Domini clementiam cupimus, qui de Deo pacem plenissimam prius matri, tum et filiis ejus oramus. Cum precibus atque orationibus nostris vestras quoque orationes et preces jungite, cum fletibus nostris vestras lacrimas copulate. Vitate lupos, qui oves a pastore secernunt; vitate linguam diaboli venenatam, qui ab initio mundi fallax semper et mendax

mentitur, ut fallat; blanditur, ut noceat; bona promittit, ut malum tribuat; vitam pollicetur, ut perimat. Lucent nunc quoque verba ejus et venena manifesta sunt; pacem pollicetur, ne perveniri possit ad pacem; salutem promittit, ne qui deliquit veniat ad salutem; ecclesiam spondet, quando id agat, ut qui illi credit, in totum ab ecclesia pereat.

Nunc est, fratres dilectissimi, ut et qui statis, fortiter perseveretis et stabilitatem vestram gloriosam, quam in persecutione tenuistis, perpetua firmitate servetis, et si qui circumveniente adversario lapsi estis, in secunda hac tentatione spei et paci vestrae fideliter consulatis, et ut vobis Dominus ignoscat, a sacerdotibus Domini non recedatis, cum scriptum sit: Et homo quicunque fecerit in superbia, ut non exaudiat sacerdotem aut judicem, quicunque fuerit in diebus illis, morietur homo ille. Persecutionis istius novissima haec est et extrema tentatio, quae et ipsa cito, Domino protegente, transibit, ut repraesenter vobis post paschae diem cum collegis meis, quibus praesentibus secundum arbitrium quoque vestrum et omnium nostrum commune consilium, sicut semel placuit, ea quae agenda sunt, disponere pariter et limare poterimus. Si quis autem poenitentiam agere et Deo satisfacere detrectans, ad Felicissimi et satellitum ejus partes concesserit et se haereticae factioni conjunxerit, sciat se postea

ad ecclesiam redire et cum episcopis et plebe Christi communicare non posse.

Opto vos, fratres carissimi, semper bene valere, et circa Domini misericordiam exorandam continuis nobiscum precibus insistere.

EPISTOLA LV.

Cornelius, episcopus Romanus, minis Felicissimi, qui legatus schismaticorum Romam profectus erat, paululum commotus fuerat; Cyprianus itaque his litteris missis animum Cornelii firmare studet atque Fortunati pseudoepiscopi, Felicissimi, aliorumque ipsi infestorum artes, Romanis exponit.

Cyprianus Cornelio fratri S.

Legi litteras tuas, frater carissime, quas per Saturum, fratrem nostrum acoluthum misisti et dilectionis fraternae et ecclesiasticae disciplinae et sacerdotalis censurae satis plenas, quibus significasti Felicissimum hostem Christi, non novum, sed jam pridem ob crimina sua plurima et gravissima ostensum et non tantum mea, sed et plurimorum coëpiscoporum sententia condemnatum et rejectum a te illic esse; et cum venisset stipatus caterva et factione desperatorum, vigore pleno (quo episcopum agere oportet) pulsum de ec-

ecclesia esse, de qua jam pridem cum suis similibus, Dei majestate et Christi Domini judicis nostri severitate depulsus est, ne schismatis et dissidii autor, ne pecuniae commissae sibi fraudator, ne stuprator virginum, ne matrimoniorum multorum depopulator atque corruptor, ultra adhuc sponsam Christi incorruptam, sanctam, pudicam, praesentiae suae dedecore, et impudica atque incesta contagione violaret.

Sed enim lecta alia tua epistola, frater, quam primis litteris subjunxisti, satis miratus sum, cum animadvertissem te minis atque terroribus eorum qui venerant, aliquantum esse commotum, cum te (secundum quod scripsisti) aggressi essent, cum summa desperatione comminantes, quod si litteras quas attulerant non accepisses, publice eas recitarent, et multa turpia ac probrosa et ore suo digna proferrent. Quod si ita res est, frater carissime, ut nequissimorum timeatur audacia, et quod mali jure atque aequitate non possunt, temeritate ac desperatione perficiant, actum est de episcopatus vigore et de ecclesiae gubernandae sublimi ac divina potestate, nec Christiani ultra aut durare aut esse jam possumus, si ad hoc ventum est, ut perditorum minas atque insidias pertimescamus. Nam et gentiles et Judaei minantur, et haeretici, atque omnes quorum pectora et mentes diabolus obsedit, venenatam rabiem suam

quotidie furiosa voce testantur; non tamen idcirco cedendum est, quia minantur, aut ideo adversarius et inimicus major est Christo, quia tantum sibi vindicat et assumit in seculo. Manere apud nos debet, frater carissime, fidei robur immobile et stabilis atque inconcussa virtus contra omnes incursus atque impetus oblatrantium fluctuum, velut petrae objacentis fortitudine et mole debet obsistere. Nec interest, unde episcopo aut terror aut periculum veniat, qui terroribus et periculis vivit obnoxius, et tamen fit de ipsis terroribus ac periculis gloriosus. Neque enim solas gentilium vel Judaeorum minas cogitare et spectare debemus, cum videamus, ipsum Dominum a fratribus esse detentum et ab eo quem inter apostolos ipse delegerat proditum; inter initia quoque mundi Abel justum non nisi frater occiderit, et Jacob fugientem persecutus sit frater infestus, et Joseph puer venierit vendentibus fratribus; in evangelio etiam legamus, esse praedictum magis domesticos inimicos futuros et qui prius copulati sacramento unanimitatis fuerint, ipsos invicem tradituros. Nihil interest, quis tradat aut saeviat, cum Deus tradi permittat, quos disponit coronari. Neque enim nobis ignominia est pati a fratribus, quod passus est Christus: nec illis gloria est facere, quod fecerit Judas. Quae autem sui elatio est, quae comminantium tumens et inflata et vana jactatio, illic

absenti minari, cum hic me habeant in potestate praesentem? Convitia eorum, quibus se et vitam suam quotidie lacerant, non timemus; fustes et lapides et gladios, quos verbis parricidalibus jactitant, non perhorrescimus; quod in illis est, homicidae sunt apud Deum tales, necare tamen non possunt, nisi eis Dominus permiserit; et cum nobis semel moriendum sit, illi tamen et odio et verbis et delictis suis quotidie perimunt.

Sed non idcirco, frater, relinquenda est ecclesiastica disciplina, aut sacerdotalis solvenda censura, quoniam convitiis infestamur, aut terroribus quatimur, quando occurrat et moneat scriptura divina dicens: Ille vero, qui praesumit et contumax est, vir sui jactans, nihil omnino proficiet, qui dilatavit tanquam infernus animam suam. Et iterum: Et verba viri peccatoris ne timueritis, quia gloria ejus in stercora erit et in vermes. Hodie extollitur et cras non invenietur, quoniam conversus est in terram suam, et cogitatio ejus peribit. Et iterum: Vidi impium exaltatum et extolli super cedros Libani, et transivi et ecce non fuit, et quaesivi eum et non est inventus locus ejus. Exaltatio et inflatio et arrogans ac superba jactatio non de Christi magisterio, qui humilitatem docet, sed de antichristi spiritu nascitur, cui exprobrat per prophetam Dominus et dicit: Tu autem dixisti in animo tuo, in coelum ascendam,

super stellas Dei ponam sedem meam. Sedebo in monte alto super montes altos in aquilonem, adscendam super nubes, ero similis altissimo. Et addidit dicens: tu vero ad inferos descendes in fundamenta terrae, et qui videbunt te, mirabuntur super te. Unde et parem talibus poenam scriptura divina loco alio comminatur et dicit: Dies enim Domini Sabaoth super omnem injuriosum et superbum et super omnem elatum et excelsum. De ore itaque ac de verbis suis unusquisque statim proditur, et utrum Christum in corde suo, an vero antichristum habeat, loquendo detegitur; secundum quod Dominus in evangelio suo ait: Progenies viperarum, quomodo potestis bona loqui, cum sitis nequam? de abundantia enim cordis, os emittit. Bonus homo de bono thesauro emittit bona, et nequam homo de nequam thesauro emittit nequam. Unde et dives ille peccator, qui de Lazaro in sinu Abrahae posito, atque in refrigerio constituto implorat auxilium, cum in tormentis cruciabundus flammae cremantis ardoribus aduratur, inter omnes corporis partes magis os ejus et lingua dat poenas, quia plus scilicet lingua sua et ore peccaverat. Nam cum scriptum sit: Neque maledici regnum Dei consequentur. Et iterum in evangelio suo Dominus dicat: Qui dixerit fratri suo, fatue, qui dixerit racha, reus erit in gehenna ignis; quomodo possunt censuram Dei ulto-

ris evadere, qui talia ingerunt, non solum fratribus, sed et sacerdotibus, quibus honor tantus de Dei dignatione conceditur, ut quisquis sacerdoti ejus et ad tempus hic judicanti non obtemperaret, statim necaretur? In Deuteronomio Dominus Deus loquitur, dicens: Et homo quicunque fecerit in superbia, ut non exaudiat sacerdotem aut judicem, quicunque fuerit, in diebus illis morietur homo ille; et omnis populus cum audierit, timebit: et non agent impie etiam nunc. Item ad Samuelem, cum a Judaeis sperneretur, Deus dicit: Non te spreverunt, sed me spreverunt. Et Dominus quoque in evangelio; Qui audit, inquit, vos me audit, et eum qui me misit; et qui rejicit vos, me rejicit; qui me rejicit, rejicit eum qui me misit. Et cum leprosum emundasset: vade, inquit, et demonstra te sacerdoti. Et cum postea tempore passionis alapam accepisset a servo sacerdotis, cumque ei dixisset: Sic respondes pontifici? Adversus pontificem Dominus contumeliose nihil dixit, nec quicquam de sacerdotis honore detraxit, sed innocentiam suam magis asserens et ostendens: Si male, inquit, locutus sum, exprobra de malo; si autem bene; quid me caedis? Item in Actis apostolorum. Postmodum beatus Paulus, cum ei dictum esset: Sic insilis in sacerdotem Dei maledicendo? quamvis Domino jam crucifixo, sacrilegi et impii et cruenti illi esse coepissent,

nec jam quicquam de sacerdotali honore et autoritate retinerent, tamen ipsum quamvis inane nomen et umbram quandam sacerdotis cogitans Paulus: Nesciebam, fratres, inquit, quia pontifex est. Scriptum est enim: Principem populi tui non maledices.

Cum haec tanta ac talia, et multa alia exempla praecedant, quibus sacerdotalis autoritas et potestas de divina dignatione firmatur, quales putas esse eos, qui sacerdotum hostes, et contra ecclesiam catholicam rebelles, nec praemonentis Domini comminatione, nec futuri judicii ultione terrentur? Neque enim aliunde haereses obortae sunt, aut nata sunt schismata, quam inde, quod sacerdoti Dei non obtemperatur; nec unus in ecclesia ad tempus sacerdos et ad tempus judex vice Christi cogitatur. Cui si secundum magisteria divina obtemperaret fraternitas universa, nemo adversum sacerdotum collegium quicquam moveret, nemo post divinum judicium, post populi suffragium, post coëpiscoporum consensum, judicem se non jam episcopi, sed Dei faceret; nemo dissidio unitatis Christi ecclesiam scinderet, nemo sibi placens ac tumens seorsum foris haeresim novam conderet; nisi si ita est aliquis sacrilegae temeritatis ac perditae mentis, ut putet sine Dei judicio fieri sacerdotem, cum Dominus in evangelio suo dicat: Nonne duo passeres asse veneunt, et neuter eorum cadit in terram sine

patris vestri voluntate? Cum ille nec minima fieri sine voluntate Dei dicat, existimat aliquis summa et magna, aut non sciente, aut non permittente Deo in ecclesia Dei fieri, et sacerdotes, id est, dispensatores ejus, non de ejus sententia ordinari? Hoc est fidem non habere, qua vivimus, hoc est Deo honorem non dare, cujus nutu et arbitrio regi et gubernari omnia scimus et credimus. Plane episcopi non de voluntate Dei fiunt, qui extra ecclesiam fiunt, sed qui contra dispositionem et traditionem evangelii fiunt, sicut ipse Dominus in duodecim prophetis ponit et dicit: Sibi metipsis regem constituerunt et non per me. Et iterum: Sacrificia eorum tanquam panis luctus, omnes qui manducant ea, contaminabuntur. Et per Esaiam quoque spiritus sanctus clamat et dicit: Nae vobis filii desertores. Haec dicit Dominus: Habuistis consilium et non per me, et fecistis conventionem, et non per spiritum meum, adjicere peccata super peccata. Ceterum, dico enim provocatus, dico dolens, dico compulsus, quando episcopus in locum defuncti substituitur, quando populi universi suffragio in pace deligitur, quando Dei auxilio in persecutione protegitur, collegis omnibus fideliter junctus, plebi suae in episcopatu quadriennio jam probatus, in quiete serviens disciplinae, in tempestate proscriptus, applicito et adjuncto episcopatus sui nomine, toties ad

leonem petitus, in circo, in amphitheatro Dominicae dignationis testimonio honoratus: his ipsis etiam diebus quibus has ad te litteras feci, ob sacrificia quae de edicto proposito celebrare populus jubebatur, clamore popularium ad leonem denuo postulatus in circo[1]): cum talis, frater carissime, a quibusdam desperatis et perditis et extra ecclesiam constitutis impugnari videtur, apparet quis impugnet: non scilicet Christus, qui sacerdotes aut constituit aut protegit, sed ille, qui Christi adversarius et ecclesiae ejus inimicus, ad hoc ecclesiae praepositum sua infestatione persequitur, ut gubernatore sublato, atrocius atque violentius circa ecclesiae naufragia grassetur. Nec quenquam fidelem et Evangelii memorem, atque Apostoli praemonentis mandata retinentem movere debet, frater, si quidam in extremis temporibus superbi et contumaces, et sacerdotum Dei hostes, aut de ecclesia Dei recedunt, aut contra ecclesiam faciunt, quando tales nunc futuros et Dominus, et apostoli ejus ante praedixerint. Nec praepositum servum deseri a quibusdam miretur aliquis, quando ipsum Dominum magnalia et mirabilia summa facientem, et virtutes factorum suorum Dei patris testimonio comprobantem, discipuli sui reliquerint, et tamen ille non increpuit recedentes, aut graviter

---

1) Scripta est enim epistola anno 252. imminente jam persecutione Valeriana.

comminatus est, sed magis conversus ad apostolos suos dixit: Numquid et vos vultis ire? servans scilicet legem, qua homo libertati suae relictus, et in arbitrio proprio constitutus, sibimet ipse vel mortem appetit, vel salutem. Petrus tamen, super quem aedificata ab eodem Domino fuerat ecclesia, unus pro omnibus loquens, et ecclesiae voce respondens, ait: Domine ad quem ibimus? verbum vitae aeternae habes, et nos credimus et cognovimus, quoniam tu es Christus filius Dei vivi; significans scilicet et ostendens, eos qui a Christo recesserint, culpa sua perire, ecclesiam tamen, quae in Christum credat et quae semel id, quod cognoverit, teneat, nunquam ab eo omnino discedere et eos esse ecclesiam, qui in domo Dei permanent. Plantationem vero plantatam a Deo patre non esse videmus, non frumenti stabilitate solidari, sed tanquam paleas dissipantis inimici spiritu ventilari, de quibus et Joannes in epistola sua dicit: Ex nobis exierunt, sed non fuerunt ex nobis: si enim fuissent ex nobis, mansissent utique nobiscum. Item Paulus monet nos, cum mali de ecclesia pereunt, non moveri, nec recedentibus perfidis fidem minui. Quid enim, inquit, si exciderunt a fide quidam eorum, numquid infidelitas illorum fidem Dei evacuavit? Absit; est enim Deus verax, omnis autem homo mendax.

Quod ad nos attinet, conscientiae nostrae

convenit, frater, dare operam, ne quis culpa nostra de ecclesia pereat. Si autem quis ultro et crimine suo perierit, et poenitentiam agere atque ad ecclesiam redire noluerit, nos in die judicii inculpatos futuros, qui consuluimus sanitati, illos solos in poenis remansuros, qui noluerint consilii nostri salubritate sanari. Nec movere nos debent convicia perditorum, quominus a via recta et a certa regula non recedamus, quando et Apostolus instruat, dicens: Si hominibus placerem, Christi servus non essem. Interest utrum quis homines promereri, an Deum cupiat. Si hominibus placetur, Dominus offenditur. Si vero id enitimur et laboramus, ut possimus Deo placere et convicia et maledicta debemus humana contemnere.

Quod autem tibi de Fortunato isto pseudepiscopo, a paucis et inveteratis haereticis consituto, non statim scripsi, frater, non ea res erat, quae in notitiam tuam deberet festinato statim, quasi magna aut metuenda perferri, maxime quando et Fortunati nomen jam satis nosses, qui est unus de quinque presbyteris jam pridem de ecclesia profugis, et sententia coëpiscoporum nostrorum multorum, et gravissimorum virorum nuper abstentis, qui super hac re priore anno ad te litteras fecerunt; item Felicissimum signiferum seditionis recognosceres, qui et ipse in iisdem coëpiscoporum nostrorum factis

ad te pridem litteris continetur, qui non tantum ab iis istic abstentus, sed abs te illic nuper de ecclesia pulsus est. Cum haec in notitia tua esse considerem et pro certo haerere memoriae et disciplinae tuae scirem, necessarium non putavi celeriter et urgenter haereticorum tibi ineptias nunciandas. Neque enim ad catholicae ecclesiae majestatem pariter ac dignitatem pertinere debet, quid apud se haereticorum et schismaticorum moliatur audacia. Nam et pars Novatiani Maximum presbyterum, nuper ad nos a Novatiano legatum missum [2]), atque a nostra communicatione rejectum, nunc istic pseudepiscopum sibi fecisse dicitur. Nec tamen de hoc tibi scripseram, quando haec omnia contemnantur a nobis et miserim tibi proxime nomina episcoporum istic constitutorum, qui integri et sani in ecclesia catholica fratribus praesunt. Quod utique ideo de omnium nostrorum consilio tibi placuit scribere, ut erroris diluendi ac perspiciendae veritatis compendium fieret et scires tu et collegae nostri, quibus scribere, et litteras mutuo a quibus vos accipere oporteret. Si quis autem praeter hos, quos epistola nostra complexi sumus scribere vobis auderet, sciretis eum vel sacrificio vel libello esse maculatum, vel unum de haereticis perversum scilicet et prophanum.

---

2) Cf. his de legatis Cypriani epistola XLI. quae infra legitur.

Nactus tamen occasionem familiarissimi hominis et clerici, per Felicianum acoluthum, quem cum Perseo collega nostro miseras, inter cetera quae in notitiam tuam perferenda hinc fuerant, etiam de Fortunato isto tibi scripsi. Sed dum istic Felicianus frater noster, vel vento retardatur, vel accipiendis aliis epistolis a nobis detinetur, Felicissimo ad vos properante praeventus est. Ita enim semper scelera festinant, quasi contra innocentiam festinatione praevaleant. Per Felicianum autem significavi tibi, frater, venisse Carthaginem Privatum veterem haereticum in Lambesitana colonia, ante multos fere annos ob multa et gravia delicta nonaginta episcoporum sententia condemnatum, antecessorum etiam nostrorum (quod et vestram conscientiam non latet) Fabiani et Donati litteris severissime notatum, qui cum causam suam apud nos in consilio, quod habuimus idibus Maiis, quae proxime fuerunt, velle se agere diceret, nec admissus esset, Fortunatum istum sibi pseudoëpiscopum dignum collegio suo fecit. Venerat etiam cum illo et Felix quidam, quem ipse extra ecclesiam in haeresi, pseudoëpiscopum olim constituerat. Sed et Jovinus et Maximus comites cum Privato, probato haeretico affuerunt, ob nefanda sacrificia et crimina in se probata, sententia novem episcoporum, collegarum nostrorum, condemnati,

et iterato quoque a pluribus nobis, anno priori in consilio abstenti. Cum his autem quatuor junctus est et repositus Saturnicensis, qui non tantum in persecutione ipse cecidit, sed et maximam partem plebis suae sacrilega persuasione dejecit. Hi quinque cum paucis vel sacrificatis, vel male sibi consciis, Fortunatum sibi pseudoëpiscopum cooptaverunt, ut criminibus in unum convenientibus talis esset scilicet rector, quales illi qui reguntur. Hinc jam et caetera mendacia, frater carissime, potes noscere, quae illic homines desperati et perditi ventilaverunt, ut cum de sacrificatis, vel de haereticis amplius quam quinque pseudoëpiscopi non fuerint, qui Carthaginem venerunt, et Fortunatum sibi dementiae suae socium constituerint, illi tamen quasi filii diaboli et mendacio pleni, ausi sunt, ut scribis, jactare viginti quinque episcopos affuisse; quod mendacium et istic prius apud fratres nostros jactitabant, dicentes viginti quinque episcopos de Numidia esse venturos, qui sibi episcopum facerent, quo in mendacio suo posteaquam quinque solis convenientibus naufragis, et a nobis abstentis detecti sunt atque confusi, Romam cum mendaciorum suorum merce navigaverunt, quasi veritas post eos navigare non posset, quae mendaces linguas rei certae probatione convinceret. Atque haec est, frater, vere dementia, non cogitare nec scire, quod menda-

cia non diu fallant, noctem tam diu esse quamdiu illucescat dies, clarificato autem die et sole oborto luci tenebras et caliginem cedere, et quae grassabantur per noctem latrocinia cessare. Denique si nomina ab eis quaereres, non haberent, vel quos falso nominarent, tanta apud illos etiam malorum penuria est, ut ad eos nec de sacrificatis, nec de haereticis viginti quinque colligi possint. Et tamen ad decipiendas aures simplicium et absentium mendacio numerus inflatur, quasi et si verus esset hic numerus, aut ab haereticis ecclesia, aut injustis justitia vincatur.

Nec me oportet, frater, paria nunc cum illis facere et ea quae commiserunt atque hucusque committunt meo sermone decurrere, cum considerandum sit nobis, quid proferre et scribere sacerdotes Dei oporteat, nec tam dolor apud nos debeat, quam pudor loqui, et ne videar provocatus maledicta potius, quam crimina et peccata congerere. Taceo itaque de fraudibus ecclesiae factis: conjurationes, et adulteria, et varia delictorum genera praetereo. Unum illud, in quo non mea, nec hominum, sed Dei causa est, de eorum facinore non puto esse reticendum, quod a primo statim persecutionis die, cum recentia delinquentium facinora ferverent, et sacrificiis nefandis non tantum diaboli altaria, sed adhuc manus ipsae lapsorum atque ora fumarent, communicare cum lapsis et poenitentiae agen-

dae intercedere non destiterunt. Clamat Deus: Sacrificans diis eradicabitur, nisi Domino soli. Et Dominus in evangelio dicit: Qui me negaverit et ego eum negabo. Et alio loco indignatio et ira divina non tacet, dicens: Illis fudistis libamina et illis imposuistis sacrificia. Super haec non indignabor? dicit Dominus. Et intercedunt ne rogetur Deus, qui indignari se ipse testatur; intercedunt ne exoretur precibus et satisfactionibus Christus, qui negantem se negare profitetur.

Nos in ipso persecutionis tempore de hoc ipso litteras misimus, nec auditi sumus, consilio frequenter acto, non consensione tantum nostra, sed et comminatione decrevimus, ut poenitentiam fratres agerent, ut poenitentiam non agentibus nemo temere pacem daret, et illi contra Deum sacrilegi, contra sacerdotes Dei impio furore temerarii, de ecclesia recedentes et contra ecclesiam parricidalia arma tollentes, elaborant, ut opus suum diaboli malitia consumment, ne vulneratos divina clementia in ecclesia sua curet; miserorum poenitentiam mendaciorum suorum fraude corrumpunt, ne Deo indignanti satisfiat, ne Christum Dominum suum, qui Christianus esse vel erubuit vel timuit, postmodum quaerat, ne ad ecclesiam qui de ecclesia recesserat redeat. Datur opera, ne satisfactionibus et lamentationibus justis delicta redimantur, ne vulnera lacrimis abluantur. Pax vera fal-

sae pacis mendacio tollitur, salutaris sinus matris noverca intercedente praecluditur, ne de pectore atque ore lapsorum fletus et gemitus audiatur. Compelluntur adhuc insuper lapsi, ut linguis atque ore, quo in capitolio [3]) ante deliquerant, sacerdotibus convicium faciant, confessores et virgines, et justos quosque fidei laude praecipuos atque in ecclesia gloriosos, contumeliis et maledicis vocibus prosequantur. A quibus quidem non tam nostrorum modestia et humilitas et pudor caeditur; quam illorum lapsorum spes et vita laceratur. Neque enim qui patitur, sed qui facit convicium miser est; nec qui a fratre vapulat, sed qui fratrem caedit in lege peccator est. Et cum nocentes innocentibus injuriam faciunt, illi patiuntur injuriam, qui facere se credunt. Denique hinc illis percussa mens, et hebes animus, et sensus alienus est. Ira est Dei, non intelligere delicta, ne sequatur poenitentia, sicut scriptum est: Et dedit illis Deus spiritum transpunctionis, ne revertantur scilicet et curentur, et deprecationibus et satisfactionibus justis post peccata sanentur. Paulus apostolus in epistola sua ponit

---

3) Carthaginiense non Romanum Capitolium intellige. Non pauca imperii Romani oppida arces suas Capitolia vocabant. Lapsi deliquerant in capitolio, scribit Cyprianus, quoniam ut Romae, ita Carthagine templum sacratissimum in Capitolio erat.

ponit et dicit: Dilectum veritatis non habuerunt, ut salvi fierent, ac propterea mittet illis Deus operationem erroris, ut credant mendacio, ut judicentur omnes, qui non crediderunt veritati, sed sibi placent injustitia. Primus felicitatis gradus est, non delinquere; secundus, delicta cognoscere. Illic currit innocentia integra et illibata quae servet, hic succedit medela quae sanet, quod utrumque isti offenso Deo perdiderunt, et ut amissa sit gratia, quae de baptismi significatione percipitur et non subveniat poenitentia, per quam culpa curatur. An putas, frater, levia esse adversus Deum facinora, parva et modica delicta, quod per illos non rogatur majestas indignantis Dei? quod non timetur ira et ignis, et dies Domini? quod imminente antichristo, exarmatur fides militantis populi, dum tollitur timor et vigor Christi? Viderint laici hoc quomodo curent, sacerdotibus labor major incumbit in asserenda et procuranda Dei majestate, ne quid videamur in hac parte negligere, quando admoneat Dominus et dicat: Et nunc praeceptum hoc ad vos est, o sacerdotes, si non audieritis, et si non posueritis in corde vestro, ut detis honorem nomini meo dicit Dominus, immittam in vos maledictionem, et maledicam benedictionem vestram. Honor ergo datur Deo, quando sic Dei majestas et censura contemnitur, ut cum se ille indignari et irasci sacrificantibus dicat et cum

poenas aeternas et supplicia perpetua comminetur, proponatur a sacrilegis atque dicatur, ne ira cogitetur Dei, ne timeatur judicium Domini, ne pulsetur ad ecclesiam Christi, sed sublata poenitentia, nec ulla exomologesi criminis facta, despectis episcopis atque calcatis, pax a presbyteris verbis fallacibus praedicetur, et ne lapsi surgant, aut foris positi ad ecclesiam redeant, communicatio non communicantibus offeratur? Quibus etiam non satis fuit ab Evangelio recessisse, spem lapsis satisfactionis et poenitentiae sustulisse, fraudibus involutos, vel adulteriis commaculatos, vel sacrificiorum funesta contagione pollutos, ne Deum rogarent, ne in ecclesia exomologesin criminum facerent, ab omni et sensu et fructu poenitentiae removisse, foris sibi extra ecclesiam et contra ecclesiam constituisse conventiculum perditae factionis, cum male sibi consciorum et Deum rogare ac satisfacere nolentium caterva confluerет.

Post ista adhuc insuper pseudepiscopo sibi ab haereticis constituto, navigare audent, et ad Petri cathedram atque ad ecclesiam principalem, unde unitas sacerdotalis exorta est [4]), a schismaticis et profanis litteras ferre,

4) Ita quoque in epistola LXXIII. scribit Cyprianus: „una „est eccclesia a Christo Domino super Petrum origine unitatis „et ratione fundata.“ Et in libro de unitate ecclesiae: „loquitur „Dominus ad Petrum; tu es Petrus, super hanc petram aedifi-

nec cogitare eos esse Romanos, quorum fides, Apostolo praedicante, laudata est, ad quos perfidia habere non possit accessum. Quae autem causa veniendi et pseudepiscopum contra episcopos factum nunciandi? Aut enim placet illis quod fecerunt et in suo scelere perseverant, aut si displicet et recedunt, sciunt quo revertantur. Nam cum statutum sit ab omnibus nobis et aequum sit pariter ac justum, ut uniuscujusque causa illic audiatur, ubi est crimen admissum et singulis pastoribus portio gregis sit adscripta, quam regat unusquisque et gubernet, rationem sui actus Domino redditurus, oportet utique eos quibus praesumus non circumcursare, nec episcoporum concordiam cohaerentem sua subdola et fallaci temeritate collidere, sed agere illic causam suam, ubi et accusatores habere et testes sui criminis possint, nisi si paucis desperatis et perditis, minor videtur esse autoritas episcoporum in Africa constitutorum, qui jam

„aedifico ecclesiam meam. Et iterum: pasce oves meas. Super „illum unum aedificat ecclesiam suam et illi mandat pascendas „oves suas. Et quamvis apostolis omnibus post resurrectionem „suam parem tribuat potestatem et dicat: sicut misit me pater, „et ego mitto vos; accipite Spiritum S., si cujus remiseritis pec„cata, remittentur illi, si cujus tenueritis, tenebuntur; tamen ut „unitatem manifestaret, unitatis ejusdem originem ab uno inci„pientem sua autoritate disposuit. Hoc erant utique et ceteri „apostoli, quod fuit Petrus, pari consortio praediti et honoris „et potestatis, sed exordium ab unitate proficiscitur, et prima„tus Petro datur ut una Christi ecclesia et cathedra una mon„stretur."

de illis judicaverunt et eorum conscientiam, multis delictorum laqueis vinctam, judicii sui nuper gravitate damnarunt. Jam causa eorum cognita est, jam de eis dicta sententia est, nec censurae congruit sacerdotum mobilis atque inconstantis animi levitate reprehendi, cum Dominus dicat: Sit sermo vester, est, est; non, non. Si eorum qui de illis priore anno judicaverunt, numerus cum presbyteris et diaconis computetur, plures tunc affuerunt in judicio et cognitione, quam sunt iidem isti, qui cum Fortunato videntur nunc esse conjuncti. Scire enim debes, frater carissime, eum posteaquam pseudepiscopus ab haereticis factus est, jam pene ab omnibus esse desertum. Namque ii, quibus in praeteritum praestigia obtendebantur, et dabantur verba fallacia, quod simul ad ecclesiam regressuri dicerentur, posteaquam viderunt illic pseudepiscopum factum, frustratos et deceptos se esse dedicerunt, et remeant quotidie atque ecclesiam pulsant; nobis tamen a quibus ratio Domino reddenda est, anxie ponderantibus, et sollicite examinantibus, qui recipi et admitti ad ecclesiam debeant. Quibusdam enim ita aut crimina sua obsistunt, aut fratres obstinate et firmiter renituntur, ut recipi omnino non possint, nisi cum scandalo atque periculo plurimorum. Neque enim sic putramina quaedam colligenda sunt, ut quae integra et sana sunt vulnerentur, nec utilis aut

consultus est pastor, qui ita morbidas et contactas oves gregi admiscet, ut gregem totum mali cohaerentis afflictatione contaminet. Non attendas ad numerum illorum: melior est enim unus timens Deum, quam mille filii impii, sicut locutus est Dominus per prophetam dicens: Fili, ne jocunderis in filiis impiis, si multiplicentur tibi, cum non fuerit timor Dei in ipsis. O si posses, frater carissime, istic interesse nobiscum, cum pravi isti et perversi de schismate revertuntur, videres, quis mihi labor sit persuadere patientiam fratribus nostris, ut animi dolore sopito, recipiendis malis curandisque consentiant. Namque ut gaudent et laetantur, cum tolerabiles et minus culpabiles redeunt, ita contra fremunt et reluctantur, quoties inemendabiles et protervi et vel adulteriis, vel sacrificiis contaminati, et post hoc adhuc insuper et superbi, sic ad ecclesiam remeant, ut bona intus ingenia corrumpant. Vix plebi persuadeo, imo extorqueo, ut tales patiantur admitti, et justior factus est fraternitatis dolor, ex eo quod unus atque alius, obnitente plebe et contradicente, mea tamen facilitate suscepti, pejores extiterunt, quam prius fuerant, nec fidem poenitentiae servare potuerunt, quia nec cum vera poenitentia venerant.

De istis vero quid dicam, qui nunc ad te cum Felicissimo, omnium criminum reo, navigaverunt legati a Fortunato pseudepi-

scopo missi, tam falsas ad te litteras afferentes, quam est et ipse cujus litteras ferunt falsus, quam est ejus peccatorum multiplex conscientia, quam execrabilis vita, quam turpis; ut et si in ecclesia essent, ejici tales de ecclesia debuissent. Denique quia conscientiam suam norunt, nec nos audent adire, aut ad ecclesiae limen accedere, sed foris per provinciam circumveniendis fratribus et spoliandis pererrant, et omnibus jam satis noti, atque undique pro suis facinoribus exclusi, illuc etiam ad vos navigant. Neque enim potest illis esse frons ad nos accedendi, aut apud nos consistendi, cum sint acerbissima et gravissima crimina, quae eis a fratribus ingeruntur. Si judicium nostrum voluerint experiri, veniant. Denique si qua illis excusatio et defensio potest esse, videamus quem habeant satisfactionis suae sensum, quem afferant poenitentiae fructum, nec ecclesia istic cuiquam clauditur, nec episcopus alicui denegatur, patientia et facilitas et humanitas nostra venientibus praesto est. Opto omnes in ecclesiam regredi, opto universos commilitones nostros intra Christi castra, et Dei patris domicilia concludi. Remitto omnia, multa dissimulo, studio et voto colligendae fraternitatis, etiam quae in Deum commissa sunt non pleno judicio religionis examino, delictis plus quam oportet remittendis paene ipse delinquo. Amplector prompta et plena

dilectione cum poenitentia revertentes peccatum suum satisfactione humili et simplici confitentes. Si qui autem sunt, qui putant se ad ecclesiam non precibus, sed minis regredi posse, aut existimant aditum se sibi non lamentationibus et satisfactionibus, sed terroribus facere, pro certo habeant contra tales stare ecclesiam Domini, nec castra Christi invicta et fortia, Domino tuente munita, minis cedere. Sacerdos Dei evangelium tenens, et Christi praecepta custodiens occidi potest, vinci non potest. Suggerit et subministrat nobis exempla virtutis ac fidei. Zacharias antistes Dei, qui cum terreri minis et lapidatione non posset, in templo Dei occisus est, clamans et identidem dicens, quod nos quoque contra haereticos clamamus et dicimus: Haec dicit Dominus, dereliquistis vias Domini, et Dominus delinquet vos. Neque enim, quia pauci temerarii et improbi, coelestes et salutares vias Domini derelinquunt, et sancta non agentes a sancto spiritu deseruntur, ideo et nos divinae traditionis immemores esse debemus, ut majora esse furentium scelera, quam sacerdotum judicia censeamus, aut plus existimemus ad impugnandum posse humana conamina, quam quod ad protegendum praevalet divina tutela. An ad hoc, frater carissime, deponenda est ecclesiae catholicae dignitas et plebis intus positae fidelis atque incorrupta majestas et sacerdotalis quoque autori-

tas ac potestas, ut judicare velle se dicant de ecclesiae proposito extra ecclesiam constituti? de Christiano haeretici? de sano saucii? de integro vulnerati? de stante lapsi? de judice rei? de sacerdote sacrilegi? Quid superest, nisi ut ecclesia Capitolio cedat, et recedentibus sacerdotibus ac de altari se removentibus, in cleri nostri sacrum venerandumque congestum, simulacra atque idola cum aris suis transeant et Novatiano declamandi adversum nos atque increpandi largior et plenior materia praestetur, si ii qui sacrificaverunt et Christum publice negaverunt, non tantum rogari et sine acta poenitentia admitti, sed adhuc insuper coeperint terroris sui potestate dominari? Si pacem postulant, arma deponant; si satisfaciunt, quid minantur? Aut si comminantur, sciant quia a sacerdotibus Dei non timentur; neque enim et Antichristus cum venire coeperit, introibit in ecclesiam, quia minatur, aut armis ejus et violentiae ceditur, quia resistentes peremturum se esse profitetur. Armant nos haeretici, dum nos putant sua comminatione terreri, nec in pace nos dejiciunt, sed magis erigunt atque accendunt, dum ipsam pacem persecutione pejorem fratribus faciunt. Et optamus quidem, ne quod loquuntur furore, impleant crimine, ne qui verbis perfidis et crudelibus peccant, factis quoque delinquant. Oramus ac deprecamur Deum, quem provocare illi et exa-

cerbare non desinunt, ut eorum corda mitescant, ut furore deposito ad sanitatem mentis redeant, ut pectora operta delictorum tenebris poenitentiae lumen agnoscant, et magis petant fundi pro se preces atque orationes antistitis, quam ipsi fundant sanguinem sacerdotis. Si autem in suo furore permanserint, atque in istis insidiis ac minis suis parricidalibus crudeliter perseveraverint, nullus Dei sacerdos sic infirmus est, sic jacens et abjectus, sic imbecillitate humanae mediocritatis invalidus, qui non contra hostes et impugnatores Dei divinitus erigatur, cujus non humilitas et infirmitas vigore et robore Domini protegentis animetur. Nostra nihil interest aut e quo, aut quando perimamur, mortis et sanguinis praemium de Domino recepturi. Illorum flenda et lamentanda concisio est, quos sic diabolus excoecat, ut aeterna gehennae supplicia non cogitantes, antichristi jam propinquantis adventum conentur imitari.

Et quanquam sciam, frater carissime, pro mutua dilectione quam debemus et exhibemus invicem nobis, florentissimo illic clero tecum praesidenti, et sanctissimae atque amplissimae plebi legere te semper litteras nostras, tamen nunc admoneo et peto, ut quod alias sponte atque honorifice facis, etiam petente me facias, ut hac epistola mea lecta, si quod illi contagium venenati sermonis et pe-

stiferae seminationis irrepserat, id omne de fratrum auribus et pectoribus eruatur et bonorum integra ac sincera dilectio ab omnibus haereticae detractionis sordibus repurgetur. Declinent autem de cetero fortiter et evitent dilectissimi fratres nostri verba et colloquia eorum, quorum sermo ut cancer serpit, sicut Apostolus ait: Corrumpunt ingenia bona confabulationes pessimae. Et iterum: haereticum hominem post unam et secundam correptionem evita, sciens quia perversus est hujusmodi et peccat et est a semetipso damnatus. Et per Salomonem spiritus sanctus loquitur. Perversus, inquit, in ore suo portat perditionem et in labiis suis ignem condit. Item denuo monet dicens: Sepi aures tuas spinis, et noli audire linguam nequam. Et iterum: Malus obaudit linguae iniquorum, justus autem non intendit labiis mendacibus. Quod quanquam sciam illic fraternitatem nostram, vestra scilicet providentia munitam, sed et sua vigilantia satis cautam, nec capi haereticorum venenis posse nec decipi, tantumque apud illos praevalere et magisteria et praecepta divina, quantus illis in Deum timor est, tamen ex abundanti, vel solicitudo nostra vel caritas, scribere ad vos ista persuasit, ut nulla cum talibus commercia copulentur, nulla cum malis convivia vel colloquia misceantur, simusque ab eis tam separati, quam sunt illi de ecclesia profugi, quia scriptum est: Si

autem et ecclesiam contempserit, sit tibi tanquam ethnicus et publicanus. Et beatus Apostolus non monet tantum, sed jubet, a talibus ut recedatur. Praecipimus, inquit, vobis in nomine Domini nostri Jesu Christi, ut recedatis ab omnibus fratribus ambulantibus inordinate, et non secundum traditionem quam acceperunt a nobis. Nulla societas fidei et perfidiae potest esse. Qui cum Christo non est, adversarius Christi est; qui unitati et paci ejus inimicus est, nobiscum non potest cohaerere; si cum precibus et satisfactionibus veniunt, audiantur; si maledicta et minas ingerunt, respuantur.

Opto te, frater, semper bene valere.

XIII.

DE NOVATIANO. EPISTOLAE CYPRIANI.

EPISTOLA XLI.

Cyprianus Cornelio, Romae episcopo, Novatiani legatos Carthaginem venisse nuntiat; cum vero Novatianum illicite epi-

scopum creatum esse comperisset, legatos a communione esse prohibitos.

Cyprianus Cornelio fratri S.

Venerunt ad nos, frater carissime, missi a Novatiano, Maximus presbyter, et Augendus diaconus et Machaeus quidam et Longinus. Sed enim cum ex litteris, quas secum ferebant, et ex eorum sermone atque asseveratione Novatianum episcopum factum comperissemus illicite et contra ecclesiam catholicam, factae ordinationis pravitate commoti, a communicatione eos nostra statim cohibendos esse censuimus, refutatis interim ac retusis, quae obstinate et pertinaciter asserere tentabant; nam et ego et collegae mei plurimi, qui ad me convenerant, exspectavimus adventum collegarum nostrarum Caldonii et Fortunati, quos ad te nuper et ad coëpiscopos nostros, qui ordinationi tuae affuerant, legatos miseramus, ut eis adventantibus et rei gestae veritatem reportantibus, majore autoritate et lucida per eos probatione partis adversae improbitas frangeretur. Supervenerunt vero Pompejus et Stephanus, collegae nostri, qui et ipsi quoque ad instruendos istinc nos, manifesta secundum gravitatem ac fidem suam indicia ac testimonia protulerunt, ut nec necesse fuerit, audiri ultra eos, qui a Novatiano venerant missi. Qui cum statione, invidiosis quoque conviciis et

clamoribus turbulentis proruerent et flagitarent, ut crimina, quae se afferre ac probare dicebant, publice a nobis et a plebe cognoscerentur, gravitati nostrae negavimus convenire, ut collegae nostri, jam delecti et ordinati et laudabili multorum sententia comprobati, ventilandam ultra famam ore maledico et aemulantium voce pateremur; et qui, a quibus refutati et compressi sunt, et illicitis conatibus haeresin fecisse nudati sunt, in epistolam congerere longum fuit, ex Primitivo, compresbytero nostro, plenissime singula, quando ad vos venerit, audietis. Ac ne eorum furens audacia unquam desisteret, hic quoque in schismatis partes Christi membra distrahere et catholicae ecclesiae corpus scindere ac laniare nituntur, ut ostiatim per multorum domos, vel oppidatim per quasdam civitates discurrentes obstinationis suae et erroris sui sibi quaerant comites. Quibus semel responsum dedimus, nec mandare desistimus, ut, perniciosa dissensione et concertatione deposita, impietatem esse sciant, matrem deserere; et agnoscant atque intelligant, episcopo semel facto, et collegarum ac plebis testimonio et judicio comprobato, alium constitui nullo modo posse. Proinde pacifice sibi ac fideliter consulunt, si se assertores evangelii Christi esse confitentur, prius ad ecclesiam revertantur.

Opto te, frater, semper bene valere.

EPISTOLA XLII.

Miserat Cyprianus Caldonium et Fortunatum, qui schisma Novatiani componerent; cum infecta re rediissent, hanc Cornelio scripsit epistolam, in qua, se omnibus Africae ecclesiis Cornelium verum Romae esse episcopum nuntiasse, testatur.

Cyprianus Cornelio fratri S.

Quod servis Dei et maxime sacerdotibus justis et pacificis congruebat, frater carissime, miseramus nuper collegas nostros, Caldonium et Fortunatum, ut non tantum persuasione litterarum nostrarum, sed praesentia sua et consilio omnium vestrum eniterentur, quantum possint, et elaborarent, ut ad catholicae ecclesiae unitatem scissi corporis membra componerent, et Christianae caritatis vinculo copularent. Sed quoniam diversae partis obstinata et inflexibilis pertinacia non tantum radicis et matris sinum atque complexum recusavit, sed etiam gliscente et in pejus recrudescente discordia episcopum sibi constituit et contra sacramentum semel traditum divinae dispositionis et catholicae unitatis, adulterum et contrarium caput extra ecclesiam fecit, acceptis litteris tam tuis, quam collegarum nostrorum, item adventantibus bonis viris et nobis carissimis, collegis nostris Pompejo et Stephano, a quibus haec om-

nia cum laetitia communi adserta sunt firmiter et probata, secundum quod divinae traditionis, et ecclesiasticae institutionis sanctitas pariter ac veritas exigebat, litteras nostras ad te direximus. Sed et per provinciam nostram [1]) haec eadem collegis singulis in notitiam perferentes, ab his quoque fratres nostros cum litteris dirigendos esse mandavimus. Quanquam mens nostra et propositum jam tunc fratribus et plebi istic universae manifestatum fuisset, quando litteris nuper ab utraque parte susceptis tuas litteras legimus et episcopatus tui ordinationem singulorum auribus intimavimus. Honoris etiam communis memores et gravitatis sacerdotalis ac sanctitatis respectum tenentes, ea quae ex diverso in librum ad nos transmissum congesta fuerant acervationibus criminosis respuimus, considerantes pariter et ponderantes quod in tanto fratrum numero religiosoque coetu considentibus Dei sacerdotibus et altari posito, nec legi debeant, nec audiri. Neque enim facile promenda sunt, et incaute ac temere publicanda, quae discordioso stylo scripta audientibus scandalum moveant, et fratres longe positos ac trans mare constitutos incerta opinione confundant. Vi-

---

1) Cujus ambitus erat Cypriani provincia, locus epistolae XLV. docet: „latius fusa est nostra provincia; habet enim Numidiam et Mauritaniam sibi cohaerentes.“ Complectebatur itaque: Africam, Numidiam et Mauritaniam.

deriint qui vel furori suo, vel libidini servientes et divinae legis ac sanctitatis immemores, vel jactitare interim gestiunt, quae probare non possunt, et cum innocentiam destruere atque expugnare non valeant, satis habent fama, mendacii et falsorum ore maculas inspergere. Certe quod praepositis et sacerdotibus congruit, danda opera est, ut talia cum a quibusdam scribuntur, per nos respuantur. Ubi enim erit quod discimus ac docemus scriptum esse: Contine linguam tuam a malo, et labia tua ne loquantur insidiose. Item alibi: Os tuum abundavit malitia, et lingua tua complectebatur insidias, sedens adversus fratrem tuum detrahebas et adversus filium matris tuae ponebas scandalum. Item quod Apostolus dicit: Omnis sermo malus de ore vestro non procedat, sed bonus ad aedificationem fidei, ut det gratiam audientibus. Porro haec fieri debere ostendimus, si quando talia quorundam calumniosa temeritate conscripta sunt, legi apud nos non patimur, et idcirco, frater carissime, cum ad me talia de te et compresbyteris tecum considentibus scripta venissent, quae religiosam simplicitatem sonabant, nec ullis maledicorum et conviciorum latratibus perstrepebant clero et plebi legi praecepi.

Quod autem scripta collegarum nostrorum, qui illic ordinationi tuae affuerant desideravimus, non veteris moris obliti, novum aliquid quaerebamus. Nam satis erat, ut tute epi-

episcopum factum litteris nunciares, nisi esset ex diverso discrepans factio, quae criminosis et calumniosis commentis suis collegarum pariter ac fratrum plurimorum turbaret mentes, et corda confunderet. Cui rei sopiendae necessarium duximus, ut scribentium nobis inde collegarum nostrorum firma et solida autoritas pararetur. Qui moribus ac vitae et disciplinae tuae condigna litterarum suarum testimonia praedicantes, aemulis quoque et rerum vel novitate, vel pravitate gaudentibus omnem ambigendi et discrepandi scrupulum sustulerunt, et secundum consilium nostrum salubri ratione liberatum in hoc fluctu aestuantium fratrum mentes, sincere ac firmiter tuum sacerdotium probaverunt. Hoc enim vel maxime, fratres, et laboramus et laborare debemus, ut unitatem a Domino, et per apostolos nobis successoribus traditam, quantum possumus obtinere curemus, et quod in nobis est palabundas et errantes oves, quas quorundam pervicax factio et haeretica tentatio a matre secernit, in ecclesiam colligamus, illis solis foris remanentibus, qui in obstinatione sua vel furore supersederunt, et ad nos redire noluerunt, discretionis et separationis a se factae, et ecclesiae derelictae ipsi rationem Domino reddituri.

Quantum vero hic ad presbyterorum quorundam et Felicissimi causam pertinet, quid hic actum sit, ut scire posses, litteras ad te

collegae nostri manu sua subscriptas miserint. Qui auditis eis quid senserint et quid pronunciaverint, ex eorum litteris disces. Melius autem, frater, facies, si etiam exemplaria litterarum, quae ad te legenda pro dilectione communi per Caldonium et Fortunatum collegas nostros proxime miseram, quae de eodem Felicissimo et de presbyteris ejusdem ad clerum istic, nec non et ad plebem scripseram, legi illic fratribus jubeas, quae et ordinationem et rationem rei gestae loquuntur, ut tam istic, quam illic, circa omnia per nos fraternitas instruatur. Exemplaria autem eadem nunc quoque per Mettium hypodiaconum a me missum et Nicephorum acoluthum transmisi.

Opto te, frater carissime, semper bene valere.

EPISTOLA XXXXIX.

Pervenerant quidam ex Novatiani sociis Carthaginem, ut Africae episcopos in partes suas traherent. Cornelius per Nicephorum litteras misit Cypriano, ut schismatici a communione prohiberentur. Respondet hac epistola Cyprianus et de Novato, qui erat ex legatis Novatiani, olim Felicissimi socio, multa refert.

Cyprianus Cornelio fratri S.

Et cum diligentia et dilectione fecisti, frater carissime, festinato ad nos mittendo Nicephorum acoluthum, qui nobis et de confessoribus regressis gloriosam laetitiam nunciaret, et adversus Novatiani et Novati novas et perniciosas ad impugnandam Christi ecclesiam machinas plenissime instrueret. Nam cum pridie istic venisset haereticae pravitatis nocens factio, ipsa jam perdita et alios qui sibi consenserint perditura, postero die Nicephorus cum vestris litteris supervenit, quibus et didicimus et docere atque instruere ceteros coepimus, Euaristum de episcopo jam nec laicum remansisse cathedrae et plebis extorrem, et de ecclesia Christi exulem, per alias longe provincias oberrare et ipsum veritatis ac fidei naufragum factum, circa quosdam sui similes paria naufragia concitare; Nicostratum vero, diaconio sanctae administrationis amisso, ecclesiasticis pecuniis sacrilega fraude subtractis, et viduarum ac populorum depositis denegatis, non tam in Africam venire voluisse, quam conscientia rapinarum et criminum nefandorum illic ab urbe fugisse, et nunc ecclesiae desertor ac profugus, quasi mutasse sit hominem, mutare regionem, confessorem se ultro jactat et praedicat, cum Christi confessor nec dici, nec esse jam possit, qui ecclesiam Christi negavit. Nam cum Paulus apostolus dicat:

propter hoc relinquet homo patrem et matrem, et adhaerebit uxori suae et erunt duo in unam carnem; sacramentum istud magnum est, ego autem dico in Christum et in ecclesiam." Cum hoc inquam, beatus apostolus dicat, et Christi pariter atque ecclesiae unitatem individuis nexibus cohaerentem sancta sua voce testetur, quomodo potest esse cum Christo, qui cum sponsa Christi atque in ejus ecclesia non est? Aut quomodo assumit sibi regendae aut gubernandae ecclesiae curam, qui spoliavit et fraudavit ecclesiam Christi?

Nam de Novato nihil inde ad nos fuerat nunciandum, cum magis per nos vobis debeat Novatus ostendi, rerum novarum semper cupidus, avaritiae inexplebilis, rapacitate furibundus, arrogantia et stupore superbi tumoris inflatus, semper istic episcopis male cognitus, quasi haereticus semper et perfidus, omnium sacerdotum voce damnatus, curiosus semper ut prodat, ad hoc adulator ut fallat, nunquam fidelis ut diligat, fax et ignis ad conflanda seditionis incendia, turbo et tempestas ad fidei facienda naufragia, hostis quietis, tranquillitatis adversarius, pacis inimicus. Denique Novato illinc a vobis recedente, id est, procella et turbine recedente, ex parte illic quies facta est ac gloriosi ac boni confessores, qui de ecclesia illo incitante discesserant, posteaquam ab urbe ille discessit, ad ecclesiam reverterunt. Idem est

Novatus, qui apud nos primum discordiae et schismatis incendium seminavit, qui quosdam istic ex fratribus ab episcopo segregavit, qui in ipsa persecutione ad evertendas fratrum mentes alia quaedam persecutio nostris fuit. Ipse est, qui Felicissimum, satellitem suum diaconum, nec permittente me, nec sciente, sua factione et ambitione constituit, et cum sua tempestate Romam quoque ad evertendam ecclesiam navigans, similia illic et paria molitus est, a clero portionem plebis avellens, fraternitatis bene sibi cohaerentis et se invicem diligentis concordiam scindens. Plane quoniam pro magnitudine sua debeat Carthaginem Roma praecedere, illic majora et graviora commisit. Qui istic adversus ecclesiam diaconum fecerat, illic episcopum fecit. Nec hoc quisquam miretur in talibus. Feruntur semper mali suo furore dementes, et posteaquam scelera fecerint, conscientia ipsa sceleratae mentis agitantur. Nec remanere in ecclesia Dei possunt, qui deificam et ecclesiasticam disciplinam nec actus sui conversatione, nec morum pace tenuerunt. Spoliati ab illo pupilli, fraudatae viduae, pecuniae quoque ecclesiae denegatae, has de illo exigunt poenas, quas in ejus furore conspicimus. Pater etiam ejus in vico fame mortuus et ab eo in morte postmodum nec sepultus. Uterus uxoris calce percussus et abortione properante in parricidium partus expressus. Et

damnare nunc audet sacrificantium manus, cum sit ipse nocentior pedibus, quibus filius, qui nascebatur, occisus est. Hanc conscientiam criminum jam pridem timebat, propter hoc se non de presbyterio excitari tantum, sed et communicatione prohibere pro certo tenebat. Et urgentibus fratribus imminebat cognitionis dies, quo apud nos causa ejus ageretur, nisi persecutio ante venisset; quam iste voto quodam evadendae et lucrandae damnationis excipiens, haec omnia commisit et miscuit, ut qui ejici de ecclesia et excludi habebat judicium sacerdotum, voluntaria discessione praecederet, quasi evasisse sit poenam, praevenisse sententiam.

Circa ceteros autem fratres elaboramus, quos ab eo circumventos dolemus, ut veteratoris perniciosum latus fugiant, ut letales laqueos solicitantis evadant, ut de qua ille pelli divinitus meruit, ecclesiam repetant. Quos quidem, Domino adjuvante, per ejus misericordiam regredi posse confidimus. Neque enim potest perire, nisi quem constat esse periturum, cum Dominus in evangelio suo dicat: Omnis plantatio, quam non plantavit pater meus coelestis, eradicabitur. Qui plantatus non est in praeceptis Dei patris et monitis, solus poterit de ecclesia ille discedere, solus episcopis derelictis cum schismaticis et haereticis, in furore remanere. Ceteros vero collectos adunabit Dei patris misericordia et

Christi Domini nostri indulgentia et nostra patientia.

Opto te, frater carissime, semper bene valere.

EPISTOLA LII.

Antonianus, episcopus ut creditur Numidiae, epistolam acceperat Novatiani, lenitatis nimiae accusantem Cornelium, Novatiani rigorem pro salutari severitate vendentem. Qua epistola labefactus, cum jam Cornelium pro vero episcopo habuisset, scripserat Antonianus Cypriano, qui hac epistola ei exponit et de sui ipsius causa et persona, et de Cornelio atque Novatiano; illum verum esse episcopum ostendit et malignas criminationes ipsi factas diluit, hunc autem graviter reprehendit ob unitatem ecclesiae scissam.

Cyprianus Antoniano fratri S.

Accepi primas litteras tuas, frater carissime, concordiam collegii sacerdotalis firmiter obtinentes et catholicae ecclesiae cohaerentes, quibus significasti cum Novatiano te non communicare, sed sequi consilium nostrum et cum Cornelio coëpiscopo nostro unum tenere consensum. Scripsisti etiam, ut

exemplum earundem litterarum ad Cornelium collegam nostrum transmitterem, ut deposita omni sollicitudine jam sciret te secum, hoc est, cum catholica ecclesia, communicare. Sed enim supervenerunt postmodum aliae litterae tuae per Quintum compresbyterum missae, in quibus animadverti animum tuum Novatiani litteris motum nutare coepisse [1]. Nam cum et consilium et consensum tuum firmiter ante fixisses, desiderasti in his litteris, ut rescriberem tibi quam haeresim Novatianus introduxisset, vel Cornelius qua ratione Trophimo et thurificatis communicet. Quod quidem, si pro sollicitudine fidei anxie curas et rei dubiae veritatem sollicitus exploras, reprehendenda non est in timore divino aestuantis animi sollicitudo suspensa. Quoniam tamen video, post primam sententiam epistolae tuae, Novatiani litteris postmodum te esse commotum, illud, frater carissime, primo in loco pono,

---

1) Locum hunc optime illustrat Socr. H.E. IV, 28. qui addit, quod ipsis Novatiani epistolis quas omnibus omnium regionum episcopis misit continebatur. Ναυάτος (ita saepe Novatianum Graeci appellabant) πρεσβύτερος ὢν τῆς ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησίας, διεκρίθη· ἐπειδὴ Κορνήλιος ὁ ἐπίσκοπος τοὺς ἐπιθύσαντας πιστοὺς ἐν τῷ διωγμῷ, ὃν ὁ βασιλεὺς Δέκιος κατὰ τῆς ἐκκλησίας ἐκίνησεν, εἰς κοινωνίαν ἐδέξατο· διὰ ταύτην οὖν τὴν αἰτίαν διακριθεὶς, εἰς ἐπισκοπὴν παρὰ τῶν συμφρονησάντων αὐτῷ ἐπισκόπων προχειρισθεὶς, ταῖς πανταχοῦ ἐκκλησίαις ἔγραφε, μὴ δέχεσθαι τοὺς ἐπιτεθυκότας εἰς τὰ μυστήρια· ἀλλὰ προτρέπειν μὲν αὐτοὺς εἰς μετάνοιαν· τὴν δὲ συγχώρησιν ἐπιτρέπειν Θεῷ, τῷ δυναμένῳ καὶ ἐξουσίαν ἔχοντι συγχωρεῖν ἁμαρτήματα.

graves viros et semel super petram solida stabilitate fundatos, non dico aura levi, sed nec vento aut turbine commoveri, ne animus dubius et incertus variis opinionibus, velut quibusdam ventorum incursantium flatibus, frequenter agitetur et a proposito suo cum quadam levitatis reprehensione mutetur. Quod ne vel apud te vel apud quemquam Novatiani litterae faciant, ut desiderasti, frater carissime, rationem rei tibi breviter exponam.

Et quidem primum, quoniam de meo quoque actu motus videris, mea apud te et persona et causa purganda est, ne me aliquis existimet a proposito meo leviter recessisse, et cum evangelicum vigorem primo et inter initia defenderim, postmodum videar animum meum a disciplina et censura priore flexisse, ut his, qui libellis conscientiam suam maculaverint, vel nefanda sacrificia commiserint, laxandam pacem putaverim; quod utrumque non sine librata diu et ponderata ratione a me factum est. Nam cum acies adhuc inter manus esset et praelium gloriosi certaminis in persecutione ferveret, toto hortatu et pleno impetu militum vires fuerant excitandae, et maxime lapsorum mentes classico quodam nostrae vocis fortiter animandae, ut poenitentiae viam non solum precibus et lamentationibus sequerentur, sed quoniam repetendi certaminis et reparandae salutis daba-

tur occasio, ad confessionis potius ardorem et martyrii gloriam, nostris increpiti vocibus provocarentur. Denique cum de quibusdam ad me presbyteri et diaconi scripsissent, eos immoderatos esse et ad communicationem accipiendam festinanter urgere, rescribens eis in epistola mea, quae exstat, et hoc addidi: „Qui, si nimium properant, habent in sua potestate quod postulant, tempore ipso sibi plus quam quod postulant largiente. Acies adhuc geritur et agon quotidie celebratur. Si commissi vere et firmiter poenitet et fidei calor praevalet, qui differri non potest, potest coronari." 2) De eo tamen quod statuendum esset circa causam lapsorum, distuli; ut cum quies et tranquillitas data esset, et episcopis in unum convenire indulgentia divina permitteret, tunc communicato et librato de omnium collatione consilio statueremus, quid fieri oporteret; si quis vero ante consilium nostrum et ante sententiam de omnium consilio statutam lapsis temere communicare voluisset, ipse a communicatione abstineretur. Quod etiam Romam ad clerum tunc adhuc sine episcopo agentem et ad confessorem Maximum presbyterum 3) et ceteros in custodia constitutos, nunc in ecclesia cum Cornelio junctos, plenissime scripsi; quod me scripsisse de eorum rescriptis poteris noscere. Nam in epistola

2) Verba ex epistola XIII.
3) Epistola XV.

sua ita posuerunt: „Quamquam nobis in tam ingenti negotio placeat, quod et tu ipse tractasti, prius esse ecclesiae pacem sustinendam, deinde sic collatione consiliorum cum episcopis, presbyteris, diaconibus, confessoribus pariter ac stantibus laicis facta, lapsorum tractare rationem."[4]) Additum est etiam Novatiano tunc scribente, et quod scripserat sua voce recitante, et presbytero Moyse, tunc adhuc confessore, nunc jam martyre, subscribente, ut lapsis infirmis et in exitu constitutis pax daretur. Quae litterae per totum mundum missae sunt et in notitiam ecclesiis omnibus et universis fratribus perlatae sunt. Secundum quod tamen ante fuerat destinatum, persecutione sopita, cum data esset facultas in unum conveniendi, copiosus episcoporum numerus, quos integros et incolumes fides sua et Domini tutela protexit, in unum convenimus et scripturis divinis ex utraque parte prolatis, temperamentum salubri moderatione libravimus, ut nec in totum spes communicationis et pacis lapsis denegaretur, ne plus desperatione deficerent et eo quod sibi ecclesia clauderetur, secuti saeculum gentiliter viverent, nec tamen rursus censura evangelica solveretur, ut ad communicationem temere prosilirent, sed traheretur diu poenitentia, et rogaretur dolenter paterna clementia et examinarentur causae et voluntates et ne-

4) Cf. epist. XXXI, supra pag. 11 seq.

cessitates singulorum, secundum quod libello continetur, quem ad te pervenisse confido, ubi singula placitorum capita conscripta sunt. Ac si minus sufficiens episcoporum in Africa numerus videbitur, etiam Romam super hac re scripsimus ad Cornelium collegam nostrum; qui et ipse cum plurimis coëpiscopis habito concilio[5], in eandem nobiscum sententiam pari gravitate et salubri moderatione consensit. De quo tibi necesse nunc fuit scribere, ut scias me nihil leviter egisse, sed secundum quod litteris meis fueram ante complexus, omnia ad commune concilii nostri consilium distulisse, et nemini quidem ex lapsis prius communicasse, quando adhuc erat unde non tantum indulgentiam, sed et coronam lapsus acciperet, postea tamen, sicut collegii concordia et colligendae fraternitatis ac medendi vulneris utilitas exigebat, necessitati temporum succubuisse et saluti multorum providendum putasse, et nunc ab his non recedere, quae semel in concilio nostro de communi collatione placuerunt, quamvis multa multorum vocibus ventilentur et mendacia adversus sacerdotes Dei de diaboli ore prolata ad rumpendam catholicae unitatis concordiam ubique jactentur. Sed te oportet, ut bonum fratrem atque unanimem consacerdo-

5) De hoc concilio Romae a. 251. habito cf. epist. Cornelii ad Fabium Antiochenum, quae infra legitur.

tem, non quid maligni atque apostatae dicant facile suscipere, sed quid collegae tui modesti et graves viri faciant de vitae et disciplinae nostrae exploratione perpendere.

Venio jam nunc, frater carissime, ad personam Cornelii, collegae nostri, ut Cornelium nobiscum verius noveris, non de malignorum et detrahentium mendacio, sed de Domini Dei judicio, qui eum episcopum fecit et coëpiscoporum testimonio, quorum numerus universus per totum mundum concordi unanimitate consensit. Nam quod Cornelium carissimum nostrum, Deo et Christo et ecclesiae ejus, item consacerdotibus cunctis laudabili praedicatione commendat, non iste ad episcopatum subito pervenit, sed per omnia ecclesiastica officia promotus et in divinis administrationibus Dominum saepe promeritus, ad sacerdotii sublime fastigium cunctis religionis gradibus ascendit. Tum deinde episcopatum ipsum nec postulavit nec voluit, nec ut ceteri, quos arrogantiae et superbiae suae tumor inflat, invasit, sed quietus alias et modestus et quales esse consueverunt, qui ad hunc locum divinitus eliguntur, pro pudore virginalis continentiae suae, et pro humilitate ingenitae sibi et custoditae verecundiae, non, ut quidam, vim fecit ut episcopus fieret, sed ipse vim passus est, ut episcopatum coactus exciperet. Et factus est episcopus a plurimis collegis nostris qui tunc in urbe Roma ade-

rant, qui ad nos litteras honorificas et laudabiles et testimonio suae praedicationis illustres de ejus ordinatione miserunt. Factus est autem Cornelius episcopus de Dei et Christi ejus judicio, de clericorum pene omnium testimonio, de plebis quae tunc affuit suffragio, et de sacerdotum antiquorum et bonorum virorum collegio, cum nemo ante se factus esset, cum Fabiani locus, id est, cum locus Petri et gradus cathedrae sacerdotalis vacaret; quo occupato de Dei voluntate atque omnium nostrum consensione firmato, quisquis jam episcopus fieri voluerit, foris fiat necesse est, nec habeat ecclesiasticam ordinationem qui ecclesiae non tenet unitatem. Quisquis ille fuerit, multum de se licet jactans et sibi plurimum vindicans, prophanus est, alienus est, foris est. Et cum post primum secundus esse non possit, quisquis post unum, qui solus esse debeat, factus est, non jam secundus ille, sed nullus est.

Tum deinde post episcopatum non exambitum nec extortum, sed de Dei, qui sacerdotes facit, voluntate susceptum, quanta in ipso suscepto episcopatu suo virtus, quantum robur animi, qualis firmitas fidei, (quod nos simplici corde et perspicere penitus et laudare debemus) sedisse intrepidum Romae in sacerdotali cathedra eo tempore, cum tyrannus infestus sacerdotibus Dei fanda atque infanda comminaretur, cum multo patientius et

tolerabilius audiret levari adversus se aemulum principem, quam constitui Romae Dei sacerdotem. Nonne hic, frater carissime, summo virtutis et fidei testimonio praedicandus est, nonne inter gloriosos confessores et martyres deputandus, qui tantum temporis sedit expectans corporis sui carnifices et tyranni ferocientis ultores, qui Cornelium adversus edicta feralia resistentem et minas et cruciatus et tormenta fidei vigore calcantem, vel gladio invaderent, vel crucifigerent, vel igne torrerent, vel quolibet inaudito genere poenarum viscera ejus et membra laniarent? Etiamsi majestas Domini protegentis, et bonitas sacerdotem quem fieri voluit, factum quoque protexit, tamen Cornelius, quantum ad ejus devotionem pertinet et timorem, passus est quicquid pati potuit, et tyrannum armis et bello postmodum victum prior sacerdotio suo vicit.

Quod autem quaedam de illo inhonesta et maligna jactantur, nolo mireris, cum scias, hoc esse opus semper diaboli, ut servos Dei mendacio laceret et opinionibus falsis gloriosum nomen infamet, ut qui conscientiae suae luce clarescunt, alienis rumoribus sordidentur. Explorasse autem collegas nostros scias et verissime comperisse nulla illum libelli, ut quidam jactitant, labe maculatum esse, sed neque cum episcopis, qui sacrificaverunt communicationem sacrilegam miscuisse, sed eos

demum, quorum causa audita et innocentia comprobata sit conjunxisse nobiscum. Nam et de Trophimo [6]), de quo tibi scribi desiderasti, non ita res est, ut ad te pertulit rumor et mendacium malignorum. Nam sicut antecessores nostri saepe fecerunt, colligendis fratribus nostris carissimus frater noster necessitati succubuit. Et quoniam cum Trophimo pars maxima plebis abscesserat, redeunte nunc ad ecclesiam Trophimo et satisfaciente et poenitentia deprecationis errorem pristinum confitente et fraternitatem, quam nuper abstraxerat, cum plena humilitate et satisfactione revocante, auditae sunt ejus preces, et in ecclesiam Domini non tam Trophimus, quam maximus fratrum numerus qui cum Trophimo fuerat, admissus est; qui omnes regressuri ad ecclesiam non essent, nisi cum Trophimo comitante venissent. Tractatu ergo illic cum collegis plurimis habito susceptus est Trophimus, pro quo satisfaciebat fratrum reditus et restituta multorum salus. Sic tamen admissus est Trophimus ut laicus communicet, non, secundum quod ad te malignorum litterae pertulerunt, quasi locum sacerdotis usurpet. [7])

Sed

6) De hoc Trophimo, a Cornelio episcopo in communionem recepto, cf. epistola Cornelii ad Fabium Antiochenum ex Euseb. H. E. VI. 43. quae sequitur paulo infra.

7) Hac de re agit epistola XLVIII. ad ecclesias Asturicae, Emeritae et ad Legionem scripta. Docet Cyprianus lapsum nullo modo munere sacerdotali fungi posse.

Sed et quod passim communicare sacrificatis Cornelius tibi nunciatus, hoc etiam de apostatarum fictis rumoribus nascitur. Neque enim possunt laudare nos, qui recedunt a nobis, aut expectare debemus ut placeamus illis, qui nobis displicentes et contra ecclesiam rebelles sollicitandis de ecclesia fratribus violenter insistunt. Quare et de Cornelio et de nobis quaecunque jactantur, nec audias facile, nec credas, frater carissime. Si qui enim infirmitatibus occupantur, illis, sicut placuit, in periculo subvenitur. Postea tamen quam subventum est, et periclitantibus pax data est, offocari a nobis non possunt, aut opprimi, aut vi et manu nostra in exitum mortis urgeri, ut quoniam morientibus pax datur, necesse sit mori eos, qui acceperint pacem, cum magis in hoc indicium divinae pietatis et paternae lenitatis appareat, quod qui pignus vitae in data pace percipiunt, hic quoque ad vitam percepta pace teneantur. Et idcirco si accepta pace commeatus a Deo datur, nemo hoc debet in sacerdotibus criminari, cum semel placuerit fratribus in periculo subveniri.

Nec tu existimes, frater carissime, sicut quibusdam videtur, libellaticos cum sacrificatis aequari oportere, quando inter ipsos etiam qui sacrificaverunt, et conditio frequenter et causa diversa sit. Neque enim aequandi sunt, ille qui ad sacrificium nefandum statim volun-

tate prosilivit, et qui luctatus et congressus diu ad hoc funestum opus necessitate pervenit, ille qui et se et omnes suos prodidit, et qui ipse pro cunctis ad discrimen accedens uxorem et liberos et domum totam periculi sui perfunctione protexit, ille qui inquilinos vel amicos suos ad facinus compulit, et qui inquilinis et colonis pepercit, fratres etiam plurimos, qui extorres et profugi recedebant, in sua tecta et hospitia recepit, ostendens et offerens Domino multas animas viventes et incolumes, quae pro una saucia deprecentur. Cum ergo inter ipsos qui sacrificaverunt multa sit diversitas, quae inclementia est et quam acerba duritia, libellaticos cum iis qui sacrificaverunt jungere, quando is, cui libellus acceptus est, dicat: Ego prius legeram et episcopo tractante cognoveram non sacrificandum idolis, nec simulacra servum Dei adorare debere; et idcirco, ne hoc facerem quod non licebat, cum occasio libelli fuisset oblata, quem nec ipsum acciperem, nisi ostensa fuisset occasio, ad magistratum vel veni, vel alio eunte mandavi, Christianum me esse, sacrificare mihi non licere, ad aras diaboli me venire non posse, dare me ob hoc praemium, ne quod non licet faciam. Nunc tamen etiam iste, qui libello maculatus est, posteaquam nobis admonentibus didicit, nec hoc se facere debuisse, etsi manus pura sit, et os ejus feralis cibi contagia nulla polluerint, consci-

entiam tamen ejus esse pollutam, flet auditis nobis et lamentatur et quod deliquerit nunc admonetur, et non tam crimine quam errore deceptus, quod jam de cetero instructus et paratus sit contestatur. Quorum si poenitentiam respuamus, habentium aliquam fiduciam tolerabilis conscientiae, statim cum uxore, cum liberis, quos incolumes reservaverant, in haeresim vel schisma diabolo invitante rapiuntur; et adscribetur nobis in die judicii nec ovem sauciam curasse, et propter unam sauciam multas integras perdidisse, et cum Dominus relictis nonaginta novem sanis, unam errantem et lassam quaesierit, et inventam humeris suis ipse portaverit, nos non tantum non quaeramus lapsos, sed et venientes arceamus, et cum pseudoprophetae gregem Christi nunc vastare et lacerare non desinant, occasionem canibus et lupis demus, ut quos persecutio infesta non perdidit, eos nos duritia nostra et inhumanitate perdamus. Et ubi erit, frater carissime, quod apostolus dicit: Omnibus per omnia placeo, non quaerens quod mihi utile est, sed quod multis, ut salventur. Imitatores mei estote, sicut et ego Christi. Et iterum: Factus sum infirmus infirmis, ut infirmos lucrarer. Et iterum: Si patitur membrum unum, compatiuntur et cetera membra; et si laetatur unum membrum, collaetantur et cetera membra. Alia est philosophorum et Stoicorum ratio, frater caris-

sime, qui dicunt omnia peccata paria esse et virum gravem non facile flecti oportere. Inter Christianos autem et philosophos plurimum distat. Et cum apostolus dicat: Videte, ne quis vos depraedetur per philosophiam et inanem fallaciam, vitanda sunt a nobis, quae non de Dei clementia veniunt, sed de philosophiae durioris praesumptione descendunt. De Moyse autem legimus in scripturis dictum: Et fuit Moyses homo lenis nimis. Et Dominus in evangelio suo dicit: Estote misericordes, sicut et pater vester misertus est vestri. Et iterum: Non est opus sanis medicus, sed male habentibus. Quam potest exercere medicinam, qui dicit: Ego solos sanos curo, quibus medicus necessarius non est. Opem nostram, medelam nostram vulneratis exhibere debemus. Nec putemus mortuos esse, sed magis semianimes jacere eos, quos persecutione funesta sauciatos videmus; qui si in totum mortui essent, nunquam de eisdem postmodum et confessores et martyres fierent. Sed quoniam est in illis, quod poenitentia sequente revalescat ad fidem et ad virtutem de poenitentia robur armatur, quod armari non poterit, si quis desperatione deficiat, si ab ecclesia dure et crudeliter segregatus, ad gentiles se vias et saecularia opera convertat, vel ad haereticos et schismaticos rejectus, ab ecclesia transeat; ubi, etsi occisus propter nomen, postmodum fuerit extra ecclesiam

constitutus et ab unitate atque a caritate divisus, coronari in morte non poterit.

Et ideo placuit, frater carissime, examinatis causis singulorum, libellaticos interim admitti, sacrificatis in exitu subveniri; quia exomologesis apud inferos non est, nec ad poenitentiam quis a nobis compelli potest, si fructus poenitentiae subtrahatur. Si praelium prius venerit, corroboratus a nobis invenietur armatus ad praelium. Si vero ante praelium infirmitas urserit, cum solatio pacis et communicationis abscedit. Neque enim praejudicamus Domino judicaturo, quo minus si poenitentiam plenam et justam peccatoris invenerit, tunc ratum faciat, quod a nobis fuerit hic statutum. Si vero nos aliquis poenitentiae simulatione deluserit, Deus, qui non deridetur, et qui cor hominis intuetur, de his quae nos minus perspeximus, judicet et servorum suorum sententiam Dominus emendet; dum tamen nos meminisse, frater carissime, debeamus scriptum esse: Frater fratrem adjuvans, exaltabitur, et apostolum quoque dixisse: In contemplatione habentes unusquisque, ne et vos tentemini, alterutrum onera sustinete et sic adimpletis legem Christi, item quod superbos redarguens et arrogantiam frangens in epistola sua ponat: Et qui se putat stare, videat ne cadat, et alio in loco dicat: Tu quis es, qui judicas alienum servum? Domino suo stat aut cadit. Stabit autem; potens est

enim Deus statuere cum Joannes quoque Jesum Christum Dominum nostrum advocatum et deprecatorem pro peccatis nostris probat dicens: Filioli mei, ista scribo vobis ne delinquatis; et si quis deliquerit, advocatum habemus apud patrem Jesum Christum suffragatorem, et ipse est deprecatio pro delictis nostris. Et Paulus quoque apostolus in epistola sua posuit: Si cum adhuc peccatores essemus, Christus pro nobis mortuus est, multo magis nunc, justificati in sanguine illius, liberabimur per illum ab ira. Cujus pietatem et clementiam cogitantes, non acerbi adeo, nec duri, nec in fovendis fratribus inhumani esse debemus, sed dolere cum dolentibus et flere cum flentibus, et eos, quantum possumus, auxilio et solatio nostrae dilectionis erigere, nec adeo immites et pertinaces ad eorum poenitentiam retundendam, nec iterum soluti et faciles ad communicationem temere laxandam. Jacet ecce saucius frater ab adversario in acie vulneratus. Inde diabolus conatur occidere, quem vulneravit, hinc Christus hortatur, ne in totum pereat, quem redemit. Cui de duobus assistimus, in cujus partibus stamus? Utrumne diabolo favemus, ut perimat et semianimem fratrem jacentem, sicut in evangelio sacerdos et levites, praeterimus? An vero ut sacerdotes Dei et Christi, quod Christus et docuit et fecit imitantes, vulneratum de adversarii faucibus rapimus, ut

curatum Deo judici reservemus? Nec putes, frater carissime, hinc aut virtutem fratrum minui, aut martyria deficere, quod lapsis laxata sit poenitentia et quod poenitentibus spes pacis oblata. Manet vere fidentium robur immobile, et apud timentes ac diligentes corde toto Deum stabilis et fortis perseverat integritas. Nam et moechis a nobis poenitentiae tempus conceditur et pax datur. Non tamen idcirco virginitas in ecclesia deficit, aut continentiae propositum gloriosum per aliena peccata languescit. Floret ecclesia tot virginibus coronata, et castitas ac pudicitia tenorem gloriae suae servat, nec quia adultero poenitentia et venia laxatur, continentiae vigor frangitur. Aliud est ad veniam stare, aliud ad gloriam pervenire, aliud missum in carcerem non exire inde, donec solvat novissimum quadrantem, aliud statim fidei et virtutis accipere mercedem, aliud pro peccatis longo dolore cruciatum emundari et purgari diu igne, aliud peccata omnia passione purgasse, aliud denique pendere in diem judicii ad sententiam Domini, aliud statim a Domino coronari. Et quidem apud antecessores nostros quidam de episcopis istic in provincia nostra dandam pacem moechis non putaverunt, et in totum poenitentiae locum contra adulteria clauserunt. Non tamen a coëpiscoporum suorum collegio recesserunt, aut catholicae ecclesiae unitatem vel duritiae

vel censurae suae obstinatione ruperunt; aut quia apud alios adulteris pax dabatur, qui non dabat de ecclesia separaretur. 8).

Manente concordiae vinculo et perseverante catholicae ecclesiae individuo sacramento, actum suum disponit et dirigit unusquisque episcopus, rationem propositi sui Domino redditurus. Miror autem, quosdam sic obstinatos esse, ut dandam non putent lapsis poenitentiam, aut poenitentibus existiment veniam denegandam, cum scriptum sit: Memento unde cecideris et age poenitentiam, et fac priora opera. Quod utique ei dicitur, quem constat cecidisse et quem Dominus hortatur per opera rursus exsurgere, quia scriptum est: Eleemosyna a morte liberat; et non utique ab illa morte, quam semel Christi sanguis extinxit, et a qua nos salutaris baptismi et redemptoris nostri gratia liberavit, sed et ab ea, quae per delicta postmodum serpit. Alio item loco poenitentiae tempus datur, et poenitentiam non agenti Dominus comminatur: Habeo, inquit, adversus te multa, quod uxorem tuam Jezabel, quae se dicit propheten,

8) Locus hic agit de Tertulliano, qui in Libro: de pudicitia (cujus fragmenta Part. I. pag. 263. leguntur) oppugnat edictum episcopi Romani, quo moechis pax dabatur. Conspirabant forsan hac in sententia cum Tertulliano catholicorum nonnulli, de quibus Cyprianus scribit: „non a coëpiscoporum collegio recesserunt," quod de Tertulliano et ejus adsecliis non bene dicere potuisset.

sinis docere et seducere servos meos, fornicari et manducare de sacrificiis, et dedi illi tempus, ut poenitentiam ageret, et poenitere non vult a fornicatione sua. Ecce mitto eam in lectum, et qui cum ea fornicati sunt in maximam tribulationem, nisi poenitentiam egerint ab operibus suis. Quos utique ad poenitentiam Dominus non hortaretur, nisi quia poenitentibus indulgentiam polliceretur. Et in evangelio: Dico, inquit, vobis, sic erit gaudium in caelo super uno peccatore poenitentiam agente, quam super nonaginta novem justis, quibus non est opus poenitentia. Nam cum scriptum sit, Deus mortem non fecit, nec delectatur in perditione vivorum, utique, qui neminem vult perire, cupit peccatores poenitentiam agere et per poenitentiam denuo ad vitam redire. Ideo et per Joël prophetam clamat et dicit: Et nunc haec dicit Dominus Deus vester: revertimini ad me ex toto corde vestro, simulque et jejunio et fletu et planctu, et discindite corda vestra, et non vestimenta vestra, et revertimini ad Dominum Deum vestrum, quia misericors et pius est, et patiens et multae miserationis, et qui sententiam flectat adversus malitiam irrogatam. In psalmis etiam legimus censuram pariter et clementiam Dei, comminantis simul atque parcentis, punientis ut corrigat, et cum correxerit reservantis. Visitabo, inquit, in virga facinora eorum et in flagellis delicta eorum.

Misericordiam autem meam non dispergam ab eis. Dominus quoque in evangelio suo pietatem Dei patris ostendens, ait: Quis est ex vobis homo, quem si petierit filius ejus panem, lapidem porrigat illi, aut si piscem postulaverit, serpentem illi porrigat? Si ergo vos, cum sitis nequam, scitis bona data dare filiis vestris, quanto magis pater vester coelestis dabit bona poscentibus eum? Comparat hic Dominus carnalem patrem et Dei patris aeternam largamque pietatem. Quod si iste in terris nequam pater, offensus graviter a filio peccatore et malo, si tamen eundem postmodum viderit reformatum et depositis prioris vitae delictis ad sobrios et bonos mores et ad innocentiae disciplinam poenitentiae dolore correctum, et gaudet et gratulatur, et susceptum, quem ante projecerat, cum voto paternae exultationis amplectitur; quanto magis unus ille et verus pater bonus, misericors, et pius, immo ipse bonitas et misericordia et pietas, laetatur in poenitentia filiorum suorum, nec jam poenitentibus aut plangentibus et lamentantibus poenam comminatur, sed veniam magis et indulgentiam pollicetur. Unde Dominus in evangelio beatos dicit plangentes, quia qui plangit misericordiam provocat; qui pervicax et superbus est, iram sibi et poenam judicii venientis exaggerat. Et idcirco, frater carissime, poenitentiam non agentes, nec dolorem delictorum suorum toto

corde et manifesta lamentatione suae professione testantes, prohibendos omnino censuimus a spe communicationis et pacis, si in infirmitate atque in periculo coeperint deprecari; quia rogare illos non delicti poenitentia, sed mortis urgentis admonitio compellit, nec dignus est in morte accipere solatium, qui se non cogitavit esse moriturum.

Quod vero ad Novatiani personam pertinet, frater carissime, de quo desiderasti tibi scribi, quam haeresim introduxisset, scias nos primo in loco, nec curiosos esse debere quid ille doceat, cum foris doceat. Quisquis ille est et qualiscunque est, Christianus non est, qui in Christi ecclesia non est. Jactet se licet et philosophiam, vel eloquentiam suam superbis vocibus praedicet; qui nec fraternam caritatem, nec ecclesiasticam unitatem tenuit, etiam quod prius fuerat, amisit. Nisi si episcopus tibi videtur, qui, episcopo in ecclesia a sedecim coepiscopis facto, adulter atque extraneus episcopus fieri a desertoribus per ambitum nititur, et cum sit a Christo una ecclesia per totum mundum in multa membra divisa, item episcopatus unus, episcoporum multorum concordi numerositate diffusus; ille post Dei traditionem, post connexam et ubique conjunctam catholicae ecclesiae unitatem, humanam conetur ecclesiam facere et per plurimas civitates novos apostolos suos mittat, ut quaedam recentia institutionis suae funda-

menta constituat, cumque jam pridem per omnes provincias et per urbes singulas ordinati sint episcopi, in aetate antiqui, in fide integri, in pressura probati, in persecutione proscripti, ille super eos creare alios pseudoepiscopos audeat: Quasi possit, aut totum orbem novi conatus obstinatione peragrare, aut ecclesiastici corporis compaginem discordiae suae seminatione rescindere, nesciens schismaticos semper inter initia fervere, incrementa vero habere non posse, nec augere quod illicite coeperint, sed statim cum prava sua aemulatione deficere. Episcopatum autem tenere non posset, etiam si episcopus prius factus a coëpiscoporum suorum corpore et ab ecclesiae unitate descisceret, quando apostolus admoneat, ut invicem nosmet ipsos sustineamus, ne ab unitate, quam Deus constituit, recedamus et dicat: Sustinentes invicem in dilectione, satis agentes servare unitatem spiritus nec conjunctionem pacis observat et se ab ecclesiae vinculo atque a sacerdotum collegio separat, episcopi nec potestatem potest habere nec honorem, qui episcopatus nec unitatem voluit tenere nec pacem.

Tum deinde, quantus arrogantiae tumor est, quanta humilitatis et lenitatis oblivio, arrogantiae suae quanta jactatio, ut quis, aut audeat, aut facere se posse credat, quod nec apostolis concessit Dominus, ut zizania a frumento putet se posse discernere, aut quasi

ipsi palam ferre et aream purgare concessum sit; paleas conetur a tritico separare, cumque apostolus dicat: In domo autem magna non solum vasa aurea sunt et argentea, sed et lignea et fictilia, aurea et argentea vasa videatur eligere, lignea vero et fictilia contemnere, abjicere, damnare, quando non nisi die Domini vasa lignea divini ardoris incendio concrementur et fictilia ab eo, cui data est ferrea virga, frangantur. Aut si se cordis et renis scrutatorem constituit et judicem, per omnia aequaliter judicet; et cum sciat scriptum esse: Ecce sanus factus es, jam noli peccare, ne quid tibi deterius fiat, fraudatores et moechos a latere atque a comitatu suo separet; quando multo et gravior et pejor sit moechi, quam libellatici causa, cum hic necessitate, ille voluntate peccaverit, hic existimans sibi satis esse quod non sacrificaverit, errore deceptus sit, ille matrimonii expugnator alieni, vel lupanar ingressus ad cloacam et coenosam voraginem vulgi, sanctificatum corpus et Dei templum detestabili colluvione violaverit, sicut apostolus dicit: Omne peccatum quodcunque fecerit homo, extra corpus est; qui autem moechatur, in corpus suum peccat. Quibus tamen et ipsis poenitentia conceditur et lamentandi ac satisfaciendi spes relinquitur, secundum ipsum apostolum dicentem: Timeo ne forte veniens ad vos, lugeam multos ex iis, qui ante peccave-

runt et non egerunt poenitentiam de immunditiis, quas fecerunt et fornicationibus et libidinibus. Nec sibi in hoc novi haeretici blandiantur, quod se dicant idololatris non communicare, quando sint apud illos et adulteri et fraudatores, qui teneantur idololatriae crimine, secundum apostolum dicentem: Hoc enim scitote, intelligentes quia omnis fornicator aut immundus aut fraudator, quod est idololatria, non habet hereditatem in regno Christi et Dei. Et iterum: Mortificate itaque membra vestra, quae in terra sunt, exponentes fornicationem, immunditiam, et concupiscentiam malam et cupiditatem, quae sunt idolorum servitus, propter quae venit ira Dei. Nam cum corpora nostra membra sint Christi, et singuli simus templum Dei, quisquis adulterio templum Dei violat, Deum violat; et qui in peccatis committendis voluntatem diaboli facit, daemoniis et idolis servit. Neque enim mala facta de sancto spiritu veniunt, sed de adversarii instinctu et de immundo spiritu natae concupiscentiae contra Deum facere et diabolo servire compellunt. Ita fit, ut si peccato alterius inquinari alterum dicunt et idololatriam delinquentis ad non delinquentem transire sua asseveratione contendunt, excusari secundum suam vocem non possint ab idololatriae crimine, cum constet de apostolica probatione moechos et fraudatores, quibus illi communicant, idololatras esse.

Nobis autem, secundum fidem nostram et divinae praedicationis datam formam, competit ratio veritatis, unumquemque in peccato suo ipsum teneri, nec posse alterum pro altero reum fieri, cum Dominus praemoneat et dicat: Iustitia justi super eum erit, et scelus scelerati super eum erit. Et iterum: Non morientur patres pro filiis, et filii non morientur pro patribus; unusquisque in peccato suo morietur. Quod legentes scilicet et tenentes neminem putamus a fructu satisfactionis et spe pacis arcendum, cum sciamus juxta scripturarum divinarum fidem, autore et hortatore ipso Deo, et ad agendam poenitentiam peccatores redigi, et veniam atque indulgentiam poenitentibus non denegari. Atque o! frustrandae fraternitatis irrisio, o! miserorum lamentantium et amentium caduca deceptio, o! haereticae institutionis inefficax et vana traditio! hortari ad satisfactionis poenitentiam et subtrahere de satisfactione medicinam, dicere fratribus nostris, plange et lacrimas funde, et diebus ac noctibus ingemisce, et pro abluendo et purgando delicto tuo largiter et frequenter operare, sed extra ecclesiam post omnia ista morieris, quaecunque ad pacem pertinent facies, sed nullam pacem, quam quaeris, accipies. 9) Quis non statim pereat,

9) Cf. hoc loco quae supra Vol. I. pag. 352. ex Novatiani epistola leguntur, de qua Socrates refert. Ἔγραφε — προτρέπειν μὲν τοὺς ἐπιτεθυκότας εἰς μετάνοιαν, τὴν δὲ συγχώρησιν ἐπιτρέπειν Θεῷ·

quis non ipsa desperatione deficiat, quis non animum suum a proposito lamentationis avertat? Operari tu putas rusticum posse, si dixeris: Agrum peritia omni rusticitatis exerce, culturis diligenter insiste, sed nullam messem metes, nullam vindemiam premes, nullos oliveti tui fructus capies, nulla de arboribus poma decerpes? Vel si ei, cui dominium et usum navium suadens dicas: Materiam de excellentibus silvis mercare, frater, carinam praevalidis et electis roboribus intexe, clavo, funibus, velis, ut fabricetur atque armetur navis, operare, sed cum haec feceris, fructum de actibus ejus et cursibus non videbis? Praecludere est atque abscindere iter doloris ac poenitendi viam, ut cum in scripturis omnibus Dominus Deus revertentibus ad se et poenitentibus blandiatur, nostra duritia et crudelitate, dum fructus poenitentiae intercipitur, poenitentia ipsa tollatur. Quod si invenimus a poenitentia agenda neminem debere prohiberi, et deprecantibus atque exorantibus Domini misericordiam, secundum quod ille misericors et pius est, per sacerdotes ejus pacem posse concedi, admittendus est plangentium gemitus et poenitentiae fructus dolentibus non negandus. Et quia apud inferos confessio non est, nec exomologesis illic fieri potest, qui ex toto corde poenituerint et rogaverint, in ecclesiam debent interius suscipi et in ipsa Domino reservari, qui ad ecclesiam

suam

suam venturus de illis utique, quos in ea intus invenerit judicabit. Apostatae vero et desertores, vel adversarii et hostes et Christi ecclesiam dissipantes, nec si occisi pro nomine ejus foris fuerint, admitti secundum apostolum possunt ad ecclesiae pacem [10]), quando nec spiritus, nec ecclesiae tenuerunt unitatem.

Haec interim, frater carissime, pauca de multis quantum potui breviter decucurri, quibus et desiderio tuo satisfacerem, et te magis ac magis collegii et corporis nostri societati conjungerem. Si autem tibi veniendi ad nos opportunitas et facultas fuerit, plura in commune conferre et uberius ac plenius, quae in salutarem concordiam faciant, tractare poterimus.

Opto te, frater carissime, semper bene valere.

---

10) Quod moechis, adulteris, lapsis concedi vult Cyprianus, hoc suis inimicis negare non dubitat.

XIV.

FRAGMENTA EPISTOLAE CORNELII ROMANI AD FABIUM ANTIOCHENUM DE NOVATIANO.

(Ex Euseb. H. E. VI. 43.)

Eusebius pauca de Novatiano, quem ut plerique Graecorum Novatum appellat, praefatus, fragmenta epistolae Cornelii ad Fabium historiae inseruit, in qua episcopus Romanus de synodo, a. 251. Romae habita, cujus mentionem fecit Cyprianus epist. LII. supra allata, refert.

Κατὰ τῶν ἐξησθενηκότων κατὰ τὸν τοῦ διωγμοῦ καιρὸν ἀρθεὶς ὑπερηφανίᾳ Νοουάτος, τῆς Ῥωμαίων ἐκκλησίας πρεσβύτερος, ὡς μηκέτ' οὔσης αὐτοῖς σωτηρίας ἐλπίδος, μηδ' εἰ πάντα τὰ εἰς ἐπιστροφὴν γνησίαν καὶ καθαρὰν ἐξομολόγησιν ἐπιτελοῖεν, ἰδίας αἱρέσεως τῶν κατὰ λογισμοῦ φυσίωσιν Καθαροὺς ἑαυτοὺς ἀποφηνάντων, ἀρχηγὸς καθίσταται. Ἐφ' ᾧ συνόδου μεγίστης ἐπὶ Ῥώμης συγκροτηθείσης, ἑξήκοντα μὲν τὸν ἀριθμὸν ἐπισκόπων, πλειόνων δ' ἔτι μᾶλλον πρεσβυτέρων τε καὶ διακόνων ἰδίως τε κατὰ τὰς λοιπὰς ἐπαρχίας τῶν κατὰ χώραν ποιμένων περὶ τοῦ πρακτέου διασκεψαμένων, δόγμα παρίσταται τοῖς πᾶσι· τὸν μὲν Νοουάτον ἅμα τοῖς αὐτῷ συνεπαρθεῖσι, τούς τε συνευδο-

κεῖν τῇ μισαδέλφῳ καὶ ἀπανθρωποτάτῃ γνώμῃ τἄνδρας προαιρουμένους, ἐν ἀλλοτρίοις τῆς ἐκκλησίας ἡγεῖσθαι· τοὺς δὲ τῇ συμφορᾷ περιπεπτωκότας τῶν ἀδελφῶν, ἰᾶσθαι καὶ θεραπεύειν τοῖς τῆς μετανοίας φαρμάκοις. Ἦλθον δ' οὖν εἰς ἡμᾶς ἐπιστολαὶ Κορνηλίου, Ῥωμαίων ἐπισκόπου πρὸς τὸν τῆς Ἀντιοχέων ἐκκλησίας Φάβιον, δηλοῦσαι τὰ περὶ τῆς Ῥωμαίων συνόδου, καὶ τὰ δόξαντα πᾶσι τοῖς κατὰ τὴν Ἰταλίαν καὶ Ἀφρικὴν καὶ τὰς αὐτόθι χώρας. Καὶ ἄλλαι πάλιν Ῥωμαϊκῇ φωνῇ συντεταγμέναι, Κυπριανοῦ καὶ τῶν ἅμ' αὐτῷ κατὰ τὴν Ἀφρικήν, δι' ὧν τὸ καὶ αὐτοὺς συνευδοκεῖν τῷ δεῖν τυγχάνειν ἐπικουρίας τοὺς πεπειραμένους ἐνεφαίνετο· καὶ τῷ χρῆναι εὐλόγως τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ἐκκήρυκτον ποιήσασθαι τὸν τῆς αἱρέσεως ἀρχηγὸν πάντας τε ὁμοίως τοὺς συναπαγομένους αὐτῷ. Ταύταις ἄλλη τις ἐπιστολὴ συνῆπτο τοῦ Κορνηλίου περὶ τῶν κατὰ τὴν σύνοδον ἀρεσάντων, καὶ πάλιν ἑτέρα περὶ τῶν κατὰ Νοουάτον πραχθέντων, ἀφ' ἧς καὶ μέρη παραθέσθαι οὐδὲν ἂν κωλύοι, ὅπως εἰδεῖεν τὰ κατ' αὐτὸν οἱ τῇδε ἐντυγχάνοντες τῇ γραφῇ.

Τὸν δὴ οὖν Φάβιον ἀναδιδάσκων ὁποῖός τις Νοουάτος ἐγεγόνει τὸν τρόπον, αὐτὰ δὴ ταῦτα γράφει ὁ Κορνήλιος.

Ἵνα δὲ γνῷς, ὅτι πρόπαλαι ὀρεγόμενος τῆς ἐπισκοπῆς ὁ θαυμάσιος οὗτος καὶ κρύπτων ἐν ἑαυτῷ τὴν προπετῆ ταύτην αὐτοῦ ἐπιθυμίαν ἐλάνθανεν, ἐπικαλύμματι τῆς αὐτοῦ ἀπονοίας τῷ καταρχὰς σὺν αὐτῷ τοὺς ὁμολογητὰς ἐσχη-

πόναι· χρώμενος [1], εἰπεῖν βούλομαι. Μάξιμος πρεσβύτερος τῶν παρ' ἡμῖν καὶ Οὐρβανὸς, δὶς τὴν ἐξ ὁμολογίας δόξης ἀρίστην καρπωσάμενοι, Σιδώνιός τε καὶ Κελερῖνος, ἀνὴρ ὃς πάσας βασάνους διὰ τὸν τοῦ Θεοῦ ἔλεον καρτερικώτατα διενέγκας, καὶ τῇ ῥώμῃ τῆς αὐτοῦ πίστεως τὸ ἀσθενὲς τῆς σαρκὸς ἐπιῤῥώσας, κατὰ κράτος νενίκηκε τὸν ἀντικείμενον. Οὗτοι δὴ οὖν οἱ ἄνδρες, κατανοήσαντες αὐτὸν καὶ καταφωράσαντες τὴν ἐν αὐτῷ πανουργίαν τε καὶ παλιμβολίαν, τάς τε ἐπιορκίας καὶ ψευδολογίας καὶ τὴν ἀκοινωνησίαν αὐτοῦ καὶ λυκοφιλίαν, ἐπανῆλθον εἰς τὴν ἁγίαν ἐκκλησίαν καὶ ἅπαντα αὐτοῦ τὰ τεχνάσματα καὶ πονηρεύματα, ἃ ἐκ πολλοῦ ἔχων ἐν ἑαυτῷ ὑπεστέλλετο, παρόντων ἱκανῶν, τοῦτο μὲν ἐπισκόπων, τοῦτο δὲ πρεσβυτέρων καὶ λαϊκῶν ἀνδρῶν παμπόλλων, ἐξήγγειλαν ἀποδυρόμενοι καὶ μεταγινώσκοντες, ἐφ' οἷς πεισθέντες τῷ δολερῷ καὶ κακοήθει θηρίῳ, πρὸς ὀλίγον χρόνον τῆς ἐκκλησίας ἀπελείφθησαν.

Εἶτα μετὰ βραχέα φησίν·

Ἀμήχανον ὅσην, ἀδελφὲ ἀγαπητὲ, τροπὴν

1) His confessoribus Novatiano faventibus scripsit Cyprianus, hortans ut ad ecclesiam redirent, (Epist. 44.) et in epist. Cypr. 46. Cornelius scribit Cypriano: confessores Maximum, Urbanum, Sidonium et Macharium (pro quo legitur hoc loco Celerinus) cum maxima fratrum turba ad ecclesiam rediisse. Narrat Eusebius (H. E. VII. 46.) Dionysium quoque Alexandrinum scripsisse: τοῖς ἐκεῖσε (Romae) ὁμολογηταῖς, ἔτι τῇ τοῦ Νοουάτου συμφερομένοις γνώμῃ et paulo post addit: τοῖς δ' αὐτοῖς τούτοις ὁμολογηταῖς, ἑτέρας δύο μεταθεμένοις ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν ἐπιστέλλει.

μεταβολὴν ἐν βραχεῖ καιρῷ ἐθεασάμεθα ἐπ' αὐτοῦ γεγενημένην. Ὁ γάρ τοι λαμπρότατος, καὶ δι' ὅρκων φοβερῶν τινῶν πιστούμενος τὸ μηδ' ὅλως ἐπισκοπῆς ὀρέγεσθαι, αἰφνίδιον ἐπίσκοπος ὥσπερ ἐκ μαγγάνου τινὸς εἰς τὸ μέσον ῥιφεὶς ἀναφαίνεται. Οὗτος γάρ τοι ὁ δογματιστὴς ὁ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπιστήμης ὑπερασπιστὴς ὁπηνίκα περισπᾶσθαί τι καὶ ὑφαρπάζειν τὴν μὴ δοθεῖσαν αὐτῷ ἄνωθεν ἐπισκοπὴν ἐπεχείρει, δύο ἑαυτῷ κοινωνοὺς ἀπεγνωκότας τῆς ἑαυτῶν σωτηρίας ἐξελέξατο, ὡς ἂν εἰς βραχύ τι μέρος καὶ ἐλάχιστον τῆς Ἰταλίας ἀποστείλῃ, κἀκεῖθεν ἐπισκόπους τρεῖς, ἀνθρώπους ἀγροίκους καὶ ἁπλουστάτους, πλαστῇ τινὶ ἐπιχειρήσει ἐξαπατήσῃ, διαβεβαιούμενος καὶ διισχυριζόμενος δεῖν αὐτοὺς ἐν τάχει παραγενέσθαι εἰς Ῥώμην, ὡς δῆθεν πᾶσα ἥτις δήποτε οὖν διχοστασία γεγόνει, ἅμα σὺν καὶ ἑτέροις ἐπισκόποις καὶ αὐτῶν μεσιτευόντων διαλυθῇ. Οὓς παραγενομένους, ἅτε δή, ὡς ἔφθημεν λέγοντες, ἀνθρώπους ἁπλουστέρους, περὶ τὰς τῶν πονηρῶν μηχανάς τε καὶ ῥᾳδιουργίας συγκλεισθέντας ὑπό τινων, ὁμοίων αὐτῷ τεταγμένων ἀνθρώπων, ὥρᾳ δεκάτῃ μεθύοντας καὶ κραιπαλῶντας μετὰ βίας ἠνάγκασεν εἰκονικῇ τινι καὶ ματαίᾳ χειροθεσίᾳ ἐπισκοπὴν αὐτῷ δοῦναι· ἣν ἐνέδρᾳ καὶ πανουργίᾳ μὴ ἐπιβάλλουσαν αὐτῷ ἐκδικεῖ. Ἐξ ὧν εἷς μετ' οὐ πολὺ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἀποδυρόμενος καὶ ἐξομολογούμενος τὸ ἑαυτοῦ ἁμάρτημα, ᾧ καὶ ἐκοινωνήσαμεν ὡς λαϊκῷ, ὑπὲρ αὐτοῦ δεηθέντος παντὸς τοῦ παρόντος λαοῦ· καὶ τῶν λοιπῶν δὲ

ἐπισκόπων διαδόχους, εἰς τοὺς τόπους ἐν οἷς ἦσαν χειροτονήσαντες, ἀπεστάλκαμεν. Ὁ ἐκδικητὴς οὖν τοῦ εὐαγγελίου, οὐκ ἠπίστατο ἕνα ἐπίσκοπον δεῖν εἶναι ἐν καθολικῇ ἐκκλησίᾳ· ἐν ᾗ οὐκ ἠγνόει (πῶς γάρ;) πρεσβυτέρους εἶναι τεσσαράκοντα ἕξ, διακόνους ἑπτά, ὑποδιακόνους ἑπτά [2], ἀκολούθους δύο καὶ τεσσαράκοντα, ἐξορκιστὰς δὲ καὶ ἀναγνώστας ἅμα πυλωροῖς, δύο καὶ πεντήκοντα, χήρας σὺν θλιβομένοις ὑπὲρ τὰς χιλίας πεντακοσίας· οὓς πάντας ἡ τοῦ δεσπότου χάρις καὶ φιλανθρωπία διατρέφει· ὃν οὐδὲ τοσοῦτο πλῆθος καὶ οὕτως ἀναγκαῖον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ διὰ τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας, πλούσιός τε καὶ πληθύων ἀριθμὸς μετὰ μεγίστου καὶ ἀναριθμήτου λαοῦ, ἀπὸ τῆς τοιαύτης ἀπογνώσεώς τε καὶ ἀπαγορεύσεως ἐνέτρεψέ τε καὶ ἀνεκαλέσατο εἰς τὴν ἐκκλησίαν.

Καὶ αὖθις μετ' ἕτερα, τούτοις προστίθησι ταῦτα·

Φέρε δ' ἑξῆς εἴπωμεν, τίσιν ἔργοις ἢ τίσι πολιτείαις τεθαῤῥηκώς, ἀντεποιήθη τῆς ἐπισκοπῆς. Ἀρά γε διὰ τὸ ἐξ ἀρχῆς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἀνεστράφθαι καὶ πολλοὺς ἀγῶνας ὑπὲρ αὐτῆς ἠγωνίσθαι καὶ ἐν κινδύνοις πολλοῖς τε καὶ μεγάλοις ἕνεκα τῆς θεοσεβείας γεγονέναι; ἀλλ' οὐκ ἔστιν· ᾧγε ἀφορμὴ τοῦ πιστεῦσαι γέγονεν ὁ Σατανᾶς, εἰσφοιτήσας εἰς αὐτὸν καὶ οἰκήσας ἐν αὐτῷ χρό-

2) Septem diaconos habuit ecclesia Romana, licet quadraginta presbyterio fungerentur; imitabantur Romani ecclesiam Hierosolymitanam, quae septemviros elegit, qui curam pauperum gererent. Cf. Act. 6, 3—5.

νον ἱκανόν. Ὃς βοηθούμενος ὑπὸ τῶν ἐξορκιστῶν, νόσῳ περιπεσὼν χαλεπῇ καὶ ἀποθανεῖσθαι ὅσον οὐδέπω νομιζόμενος, ἐν αὐτῇ τῇ κλίνῃ ᾗ ἔκειτο, περιχυθεὶς ἔλαβεν· εἴγε χρὴ λέγειν τὸν τοιοῦτον εἰληφέναι. Οὐ μὴν οὐδὲ τῶν λοιπῶν ἔτυχε διαφυγὼν τὴν νόσον, ὧν χρὴ μεταλαμβάνειν κατὰ τὸν τῆς ἐκκλησίας κανόνα· τοῦ τε σφραγισθῆναι ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου [3]). Τούτων δὲ μὴ τυχών, πῶς ἂν τοῦ ἁγίου πνεύματος ἔτυχε;

Καὶ πάλιν μετὰ βραχέα φησίν·

Ὁ διὰ δειλίαν καὶ φιλοζωΐαν ἐν τῷ καιρῷ τοῦ διωγμοῦ πρεσβύτερον εἶναι ἑαυτὸν ἀρνησάμενος. Ἀξιούμενος γὰρ καὶ παρακαλούμενος ὑπὸ τῶν διακόνων, ἵν' ἐξελθὼν τοῦ οἰκίσκου ἐν ᾧ καθεῖρξεν ἑαυτόν, βοηθήσῃ τοῖς ἀδελφοῖς, ὅσα θέμις καὶ ὅσα δυνατὸν πρεσβυτέρῳ κινδυνεύουσιν

---

3) In morbo per adspersionem baptizati (clinici) manus impositione episcopi ad perficiendum baptisma, et unctione chrismatis egebant, quod dicebatur ἐπισφραγίζειν. Sacerdotio clinici indigni habebantur, propterea paulo infra scribit Cornelius: ἐπεὶ μὴ ἐξὸν ἦν τὸν ἐν κλίνῃ διὰ νόσον περιχυθέντα τινὰ εἰς κλῆρόν τινα γενέσθαι. Patres concil. Neocaes. (a. 318.) can. 12. constituerunt: ἐὰν νοσῶν τις φωτισθῇ, εἰς πρεσβύτερον ἄγεσθαι οὐ δύναται. Οὐκ ἐκ προαιρέσεως γὰρ ἡ πίστις αὐτοῦ, ἀλλ' ἐξ ἀνάγκης. Addunt tamen: εἰ μὴ τάχα διὰ τὴν μετὰ ταῦτα αὐτοῦ σπουδὴν καὶ πίστιν, καὶ διὰ σπάνιν ἀνθρώπων. Cf. hac de re epist. Cypr. 76. qui scribit ita: „Nos quantum concipit „mediocritas nostra, aestimamus in nullo mutilari et debilitari „posse beneficia divina, nec minus aliquid illic posse contin„gere, ubi plena et tota fide et dantis et sumentis accipitur, „quod de divinis muneribus hauritur." Et postea: „apparet asper„sionem quoque aquae, instar salutaris lavacri, obtinere, et „quando haec in ecclesia fiunt, ubi sit et accipientis et dantis „fides integra, stare omnia et consummari ac perfici posse ma„jestate Domini et fidei veritate."

ἀδελφοῖς καὶ ἐπικουρίας δεομένοις βοηθεῖν, τοσοῦτον ἀπέσχετο τοῦ πειθαρχεῖν παρακαλοῦσι τοῖς διακόνοις, ὡς καὶ χαλεπαίνοντα ἀπιέναι καὶ ἀπαλλάττεσθαι· μὴ γὰρ ἔτι βούλεσθαι πρεσβύτερος εἶναι ἔφη· ἑτέρας γὰρ εἶναι φιλοσοφίας ἐραστής.

Ὑπερβὰς δὲ δι' ὀλίγων τούτοις πάλιν ἐπιφέρει λέγων·

Καταλιπὼν γὰρ ὁ λαμπρὸς οὗτος τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ, ἐν ᾗ πιστεύσας κατηξιώθη τοῦ πρεσβυτερίου κατὰ χάριν τοῦ ἐπισκόπου τοῦ ἐπιθέντος αὐτῷ χεῖρας εἰς πρεσβυτερίου κλῆρον· ὃς διακωλυόμενος ὑπὸ παντὸς τοῦ κλήρου, ἀλλὰ καὶ λαϊκῶν πολλῶν· ἐπεὶ μὴ ἐξὸν ἦν τὸν ἐπὶ κλίνης διὰ νόσον περιχυθέντα, ὥσπερ καὶ οὗτος, εἰς κλῆρόν τινα γενέσθαι, ἠξίωσε συγχωρηθῆναι αὐτῷ τοῦτον μόνον χειροτονῆσαι.

Εἶτ' ἄλλο τι τούτοις χείριστον προστίθησι τῶν τοῦ ἀνδρὸς ἀτοπημάτων, λέγων οὕτως·

Ποιήσας γὰρ τὰς προσφορὰς καὶ διανέμων ἑκάστῳ τὸ μέρος καὶ ἐπιδιδοὺς τοῦτο, ὀμνύειν ἀντὶ τοῦ εὐλογεῖν τοὺς ταλαιπώρους ἀνθρώπους ἀναγκάζει, κατέχων ἀμφοτέραις ταῖς χερσὶ τὰς τοῦ λαβόντος καὶ μὴ ἀφιεὶς ἔστ' ἂν ὀμνύοντες εἴπωσι ταῦτα (τοῖς γὰρ ἐκείνου χρήσομαι λόγοις) ὄμοσόν μοι κατὰ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, μηδέποτέ με καταλιπεῖν καὶ ἐπιστρέψαι πρὸς Κορνήλιον. Καὶ ὁ ἄθλιος ἄνθρωπος, οὐ πρότερον γεύσεται, εἰ μὴ πρότερον αὐτῷ καταράσαιτο. Καὶ ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν λαμβάνοντα τὸν ἄρτον ἐκεῖνον, τὸ Ἀμήν, οὐκέτι ἀνήξω πρὸς Κορνήλιον λέγει.

Καὶ μεθ᾽ ἕτερα πάλιν ταῦτά φησιν·

Ἤδη δὲ ἴσθι γεγυμνῶσθαι καὶ ἔρημον γεγονέναι, καταλιμπανόντων αὐτὸν καθ᾽ ἡμέραν ἑκάστην τῶν ἀδελφῶν καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἐπανερχομένων. Ὁ καὶ Μωσῆς ὁ μακάριος[4]) μάρτυς, ὁ παρ᾽ ἡμῖν ἔναγχος μαρτυρήσας καλήν τινα καὶ θαυμαστὴν μαρτυρίαν, ἔτι ὢν ἐν κόσμῳ, κατιδὼν αὐτοῦ τὴν θρασύτητα καὶ τὴν ἀπόνοιαν, ἀκοινώνητον ἐποίησε σὺν τοῖς πέντε πρεσβυτέροις, τοῖς ἅμα αὐτῷ ἀποσχίσασιν ἑαυτοὺς τῆς ἐκκλησίας.

Καὶ ἐπὶ τέλει δὲ τῆς ἐπιστολῆς, τῶν ἐπὶ Ῥώμης παραγενομένων ἐπισκόπων, τῆς τε τοῦ Νοουάτου κατεγνωκότων ἀβελτηρίας, κατάλογον πεποίηται· ὁμοῦ τά τε ὀνόματα, καὶ ἧς ὁ καθεὶς αὐτῶν προηγεῖτο παροικίας ἐπισημηνάμενος. Τῶν τε μὴ παραγενομένων μὲν ἐπὶ Ῥώμης, συνευδοκη-

---

4) Notissimus est Moses ex Cypriani epistolis. Epistola Cypriani 15. ad Mosen, Maximum aliosque confessores in carcere constitutos scripta est. Scribit Cyprianus in illa epistola praeclara: „vobiscum illic in carcere quodammodo et „nos sumus, divinae dignationis ornamenta (vincula) vobiscum „sentire nos credimus, qui sic vestris cordibus adhaeremus. „Honori nos vestro caritas vestra individua connectit, separari „dilectionem spiritus non sinit. Vos illic confessio, me affe- „ctio includit. Et nos quidem vestri diebus et noctibus memo- „res et quando in sacrificiis precem cum pluribus facimus, et „cum in secessu privatis precibus oramus, coronis ac laudibus „vestris plenam a Domino faventiam postulamus. Sed ad red- „dendam vobis vicem minor est mea mediocritas. Plus vos da- „tis, quando nostri in orationibus meministis, qui spirantes jam „sola coelestia, et tantum divina meditantes, ad fastigia cel- „siora mora ipsa passionis adscenditis, longoque temporis ductu „glorias vestras non trahitis, sed augetis."

πάντων δὲ διὰ γραμμάτων τῶν προειρημένων ψήφους τῆς προσηγορίας ὁμοῦ καὶ τὰς πόλεις ὅθεν ἕκαστος ὁρμώμενος ἐπέστελλε μνημονεύει.

XV.

DIONYSIUS ALEXANDRINUS DE NOVATIANO.

De Serapione.

(*Ex Euseb. H. E.* VI. 44.)

Haec historiuncula ex epistola Dionysii ad Fabium Antiochenum excerpta, ut ipse Eusebius initio capitis 44. prodit, sententiam episcopi Alexandrini de lapsis recipiendis luculenter docet et veteris ecclesiae morem singularem in administranda eucharistia ostendit.

Ἓν δέ σοι τοῦτο παράδειγμα παρ᾽ ἡμῖν συμβεβηκὸς ἐκθήσομαι[1]. Σεραπίων τις ἦν παρ᾽

---

1) Plures de poenitentia epistolas scripserat Dionysius. Scribit Eusebius H. E. VI. 46. γράφει δὲ καὶ (Διονύσιος) πρὸς τοὺς κατ᾽ Αἴγυπτον ἐπιστολὴν περὶ μετανοίας, ἐν ᾗ τὰ δόξαντα αὐτῷ περὶ τῶν ὑποπεπτωκότων παρατίθεται, τάξεις παραπτωμάτων διαγράφων. Et postquam aliarum ejusdem epistolarum mentionem fecerat, ita pergit: πρὸς ἅπασι τούτοις καὶ Κορνηλίῳ τῷ κατὰ Ῥώμην γράφει, δεξάμενος αὐτοῦ τὴν κατὰ τοῦ Νουάτου ἐπιστολήν· ᾗ καὶ σημαίνει δηλῶν ἑαυτὸν παρακεκλῆσθαι ὑπό τε Ἑλένου, τοῦ ἐν Ταρσῷ τῆς Κιλικίας ἐπισκόπου, καὶ τῶν λοιπῶν τῶν σὺν αὐτῷ. Φιρμιλιανοῦ τε, τοῦ ἐν Καππαδο-

ἡμῖν πιστὸς γέρων, ἀμέμπτως μὲν τὸν πολὺν διαβιώσας χρόνον, ἐν δὲ τῷ πειρασμῷ πεσών. Οὗτος πολλάκις ἐδεῖτο καὶ οὐδεὶς προσεῖχεν αὐτῷ· καὶ γὰρ ἐτεθύκει· ἐν νόσῳ δὲ γενόμενος τριῶν ἑξῆς ἡμερῶν ἄφωνος καὶ ἀναίσθητος διετέλεσε. Βραχὺ δὲ ἀνασφήλας τῇ τετάρτῃ, προσεκαλέσατο τὸν θυγατριδοῦν· καὶ μέχρι με τίνος, φησίν, ὦ τέκνον κατέχετε· δέομαι σπεύσατε καί με θᾶττον ἀπολύσατε· τῶν πρεσβυτέρων μοι τινὰ κάλεσον· καὶ ταῦτα εἰπὼν πάλιν ἦν ἄφωνος. Ἔδραμεν ὁ παῖς ἐπὶ τὸν πρεσβύτερον· νὺξ δὲ ἦν. Κἀκεῖνος ἠσθένει, ἀφικέσθαι μὲν οὖν οὐκ ἐδυνήθη. Ἐντολῆς δὲ ὑπ' ἐμοῦ δεδομένης, τοὺς ἀπαλλαττομένους τοῦ βίου, εἰ δέοιντο, καὶ μάλιστα εἰ καὶ πρότερον ἱκετεύσαντες τύχοιεν, ἀφίεσθαι, ἵν' εὐέλπιδες ἀπαλλάττωνται· βραχὺ τῆς εὐχαριστίας ἔδωκεν τῷ παιδαρίῳ, ἀποβρέξαι κελεύσας, καὶ τῷ πρεσβύτῃ κατὰ τοῦ στόματος ἐπιστάξαι. Ἐπανῆκεν ὁ παῖς φέρων· ἐγγύς τε γενομένου πρὶν εἰσελθεῖν ἀνενέγκας πάλιν ὁ Σεραπίων, ἧκες, ἔφη, τέκνον; καὶ ὁ πρεσβύτερος ἐλθεῖν οὐκ ἠδυνήθη, σὺ δὲ ποίησον ταχέως τὸ προσταχθὲν καὶ ἀπάλλαττέ με. Ἀπέβρεξεν ὁ παῖς καὶ ἅμα τε ἐνέχεε τῷ στόματι, καὶ μικρὸν ἐκεῖνος καταβροχθίσας εὐθέως ἀπέδωκε τὸ πνεῦμα. Ἆρ' οὐκ ἐναργῶς διετηρήθη καὶ παρέμεινεν ἕως λυθῇ, καὶ τῆς ἁμαρτίας ἐξαλειφθείσης, ἐπὶ πολλοῖς οἷς ἔπραξε καλοῖς ὁμολογηθῆναι δυνηθῇ;

κίας, καὶ τοῦ κατὰ Παλαιστίνην Θεοκτίστου, ὡς ἂν ἐπὶ τὴν σύνοδον ἀπαντήσαι τὴν κατὰ Ἀντιόχειαν, ἔνθα τοῦ Νοουάτου κρατύνειν τινὲς ἐπιχειροῦν τὸ σχίσμα.

Dionysii ad Novatianum epistola.

(Ex Euseb. H. E. VI. 45.)

Conatur vir praeclarus Novatianum ad ecclesiam reducere, non minorem esse dicens μαρτυρίαν ἢ ἕνεκα τοῦ μὴ σχίσαι, ἢ ἕνεκεν τοῦ μὴ εἰδωλολατρῆσαι. Sed frustra, ut satis ostendunt, quae sequuntur.

Διονύσιος Νοουάτῳ τῷ ἀδελφῷ χαίρειν.

Εἰ ἄκων, ὥς φῂς 1) ἤχθης, δείξεις ἀναχωρήσας ἑκών. Ἔδει μὲν γὰρ καὶ πᾶν ὁτιοῦν παθεῖν ὑπὲρ τοῦ μὴ διακόψαι τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἦν οὐκ ἀδοξοτέρα τῆς ἕνεκεν τοῦ μὴ εἰδωλολατρῆσαι γινομένης, ἡ ἕνεκεν τοῦ μὴ σχίσαι μαρτυρία, κατ᾽ ἐμὲ δὲ καὶ μείζων. Ἐκεῖ μὲν γὰρ ὑπὲρ μιᾶς τις τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς, ἐνταῦθα δὲ ὑπὲρ ὅλης τῆς ἐκκλησίας μαρτυρεῖ. Καὶ νῦν δὲ εἰ πείσαις, ἢ βιάσαιο τοὺς ἀδελφοὺς εἰς ὁμόνοιαν ἐλθεῖν, μεῖζον ἔσται σοι τοῦ σφάλματος τὸ κατόρθωμα· καὶ τὸ μὲν οὐ λογισθήσεται, τὸ δὲ ἐπαινεθήσεται. Εἰ δὲ ἀπειθούντων ἀδυνατοίης, σώζων σῶζε τὴν σεαυτοῦ ψυχήν.

Ἐῤῥῶσθαί σε ἐχόμενον τῆς εἰρήνης ἐν κυρίῳ εὔχομαι.

---

1) Scripserat Novatianus Dionysio et τῆς ἀποστασίας καὶ σχίσματος πρόφασιν ἐποιεῖτο τῶν ἀδελφῶν τινάς, ut Eusebius paulo ante scribit, ὡς δὴ πρὸς αὐτῶν ἐπὶ τοῦτ᾽ ἐλθεῖν ἐκβεβιασμένος.

Dionysius Alex. de Novatiano.

(*Euseb. H. E.* VII, 8.)

Verba haec sunt, ex epistola Dionysii Alex. ad Dionysium Romanum, antequam episcopatu fungeretur, scripta, ut Eus. H. E. VII, 7. fin. tradit.

Νοουατιανῷ μὲν γὰρ εὐλογῶς ἀπεχθανόμεθα, διακόψαντι τὴν ἐκκλησίαν, καί τινας τῶν ἀδελφῶν εἰς ἀσεβείας καὶ βλασφημίας ἑλκύσαντι καὶ περὶ Θεοῦ διδασκαλίαν ἀνοσιωτάτην ἐπεισκυκλήσαντι, καὶ τὸν χρηστότατον κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν, ὡς ἀνελεῆ συκοφαντοῦντι· ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις τὸ λουτρὸν ἀθετοῦντι τὸ ἅγιον [1]) καὶ τήν τε πρὸ αὐτοῦ πίστιν καὶ ὁμολογίαν ἀνατρέποντι [2])· τότε πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐξ αὐτῶν [3]), εἰ καί τις ἦν ἐλπὶς τοῦ παραμεῖναι, ἢ καὶ ἐπανελθεῖν πρὸς αὐτοὺς, παντελῶς φυγαδεύοντι.

---

1) Rebaptizabant enim Novatiani catholicos, atque ita eorum baptisma reprobabant. Cf. Cypriani epist. 73. „nec nos „movet, Novatianenses rebaptizare eos, quos a nobis solli„citant, quando ad nos omnino non pertineat, quid hostes ec„clesiae faciant.“

2) πίστις καὶ ὁμολογία πρὸ αὐτοῦ sc. λουτροῦ est symbolum, quod recitare solebant Catechumeni.

3) Ex lapsis omnino fugavit Spiritum S. Novatianus, omni spe redeundi ad ecclesiam sublata.

XVI.

EPISTOLAE CYPRIANI DE HAERETICIS BAPTIZANDIS.

EPISTOLA LXX.

Scripta est epistola a Cypriano ad Numidas ex concilio anno 255 sive 256 Carthagine habito, de haereticorum baptismo. Prius enim inter ipsos Afros hac de re dissensio exorta erat, quam inter Cyprianum et Stephanum disceptaretur.

Cyprianus cum XXXI. episcopis [1]) fratribus S.

Cum simul in concilio essemus, fratres carissimi, legimus litteras vestras, quas ad nos fecistis de his, qui apud haereticos et schismaticos baptizati videntur, an ad ecclesiam catholicam (quae una et vera est) venientes baptizari debeant. De qua re quanquam et ipsi illic veritatem et firmitatem catholicae regulae teneatis, tamen quoniam consulendos nos pro communi dilectione existimastis, sententiam nostram non novam promimus, sed jam pridem ab antecessoribus nostris statutam et a nobis observatam, vobis-

1) Nomina episcoporum litteris praefixa omisi.

cum pari confessione conjungimus, censentes scilicet et pro certo tenentes: neminem foris baptizari extra ecclesiam posse, cum sit baptisma unum in sancta ecclesia constitutum, et scriptum sit Domino dicente: Me dereliquerunt fontem aquae vivae et effoderunt sibi lacus detritos, qui non possunt aquam portare, et iterum divina scriptura moneat et dicat: Ab aqua aliena abstine te et a fonte aquae alienae ne biberis. Oportet vero mundari et sanctificari aquam prius a sacerdote, ut possit baptismo suo peccata hominis qui baptizatur, abluere, quia per Ezechielem prophetam Dominus dicit: Et aspergam super vos aquam mundam, et mundabimini ab omnibus immunditiis vestris, et ab omnibus simulacris vestris emundabo vos, et dabo vobis cor novum et spiritum novum dabo in vobis. Quomodo autem mundare et sanctificare aquam potest, qui ipse immundus est, et apud quem Spiritus sanctus non est? cum Dominus dicat in Numeris: Omnia quaecunque tetigerit immundus, immunda erunt. Aut quomodo baptizans dare alteri remissionem peccatorum potest, qui ipse sua peccata deponere extra ecclesiam non potest? Sed et ipsa interrogatio, quae fit in baptismo testis est veritatis. Nam cum dicimus[2]: credis in vitam aeter-

2) Haec interrogatio catechumenis ante baptismum cum aliis de fide proponebatur. Cf. hac de re Euseb. H. E. VII, 9. quem locum legis infra. Concilium Carth. IV, can. 12. consti-

nam, et remissionem peccatorum per sanctam ecclesiam? intelligimus remissionem peccatorum non nisi in ecclesia dari, apud haereticos autem, ubi ecclesia non sit, non posse peccata dimitti. Itaque qui haereticos baptizare posse asserunt, aut interrogationem mutent, aut vindicent veritatem, nisi si eis et ecclesiam tribuunt, quos baptisma habere contendunt, ungi quoque necesse est eum, qui baptizatus sit, ut accepto chrismate, id est, unctione, esse unctus Dei, et habere in se Christi gratiam possit. Porro autem eucharistia est, unde baptizati unguntur, oleum in altari sanctificatur. Sanctificare autem non potuit oleum creaturam, qui nec altare habuit, nec ecclesiam. Unde nec unctio spiritalis apud haereticos potest esse, quando constet oleum sanctificari, et eucharistiam fieri apud illos omnino non posse. Scire autem et meminisse debemus, scriptum esse: Oleum peccatoris non ungat caput meum, quod ante in psalmis praemonuit Spiritus sanctus, ne quis exorbitans et a via veritatis exerrans, apud haereticos et Christi adversarios ungeretur. Sed et pro baptizato, quam precem facere potest sacerdos sacrilegus et peccator,

cum

---

tuit: „viduae, quae ad ministerium baptizandarum mulierum „eliguntur, tam instructae sint ad officium, ut possint apto et „sacro sermone docere imperitas et rusticas mulieres, tempore „quo baptizandae sunt qualiter baptizatori interrogatae „respondeant et qualiter accepto baptismo vivant."

cum scriptum sit: Deus peccatorem non audit, sed qui eum coluerit, et voluntatem ejus fecerit, illum audit. Quis autem potest dare quod ipse non habeat? Aut quomodo potest spiritalia agere, qui ipse amiserit Spiritum sanctum? Et idcirco baptizandus est et invocandus, qui ad ecclesiam rudis venit, ut intus per sanctos sanctificetur, quia scriptum est: Sancti estote, quia et ego sanctus sum, dicit Dominus, ut qui in errorem seductus est, et foris tinctus, in baptismo vero et ecclesiastico etiam hoc ipsum deponat, quod homo ad Deum veniens, dum sacerdotem quaerit in sacrilegum fraude erroris incurrit. Ceterum probare est, haereticorum et schismaticorum baptisma consentire in id, quod illi baptizaverint. Neque enim potest pars illic inanis esse et pars praevalere. Si baptizare potuit et Spiritum sanctum dare, si autem Spiritum sanctum dare non potest, quia foris constitutus cum sancto Spiritu non est, nec baptizare venientem potest, quando et baptisma unum sit, et Spiritus sanctus unus et una ecclesia a Christo Domino nostro super petram origine unitatis et ratione fundata. Ita fit, ut cum omnia apud illos inania et falsa sint, nihil eorum, quae illi gesserint probari a nobis debeat. Quid enim potest ratum et firmum esse apud Deum, quod illi faciunt, quos Dominus hostes et adversarios suos dicit, in evangelio suo ponens: Qui non est

mecum, adversum me est, et qui non mecum colligit, spargit. Et beatus quoque apostolus Joannes mandata Domini et praecepta custodiens in epistola sua posuerit: Audistis quia antichristus venit, nunc autem multi antichristi facti sunt, unde cognoscimus quia novissima hora est. Ex nobis exierunt, sed non fuerunt ex nobis, si enim fuissent ex nobis, utique nobiscum mansissent. Unde nos quoque colligere et considerare debemus, an qui adversarii sunt Domini et appellati sunt antichristi, possint dare gratiam Christi. Quare qui cum Domino sumus, et unitatem Domini tenemus et secundum ejus dignationem sacerdotium ejus in ecclesia administramus, quaecunque adversarii ejus et antichristi faciunt, repudiare et rejicere et pro prophanis habere debemus et eis qui de errore et pravitate venientes agnoscunt unius ecclesiae veram fidem, dare illis per omnia divinae gratiae sacramenta, et unitatis et fidei veritatem.

Opto vos, fratres carissimi, semper bene valere.

EPISTOLA LXXII.

Ex secundo concilio Carthaginiensi a. 256.

Cyprianus hanc epistolam Stephano, quem jam contrariam sententiam obtinere nuntiatum erat, scripsit.

Cyprianus et ceteri (LXXI. episcopi) Stephano fratri S.

Ad quaedam disponenda et consilii com-

munis examinatione limanda necesse habuimus, frater carissime, convenientibus in unum pluribus sacerdotibus cogere et celebrare concilium; in quo multa quidem prolata atque transacta sunt, sed de eo vel maxime tibi scribendum et cum tua gravitate ac sapientia conferendum fuit, quod magis pertineat et ad sacerdotalem autoritatem, et ad ecclesiae catholicae unitatem pariter ac dignitatem, de divinae dispositionis ordinatione venientem, eos qui sint foris extra ecclesiam tincti et apud haereticos et schismaticos prophanae aquae labe maculati, quando ad nos et ad ecclesiam, quae una est, venerint, baptizari oportere, eo quod parum sit manum eis imponere ad accipiendum Spiritum S. nisi accipiant et ecclesiae baptismum. Tunc enim demum plene sanctificari et esse filii Dei possunt, si sacramento utroque nascantur, cum scriptum sit: Nisi quis renatus fuerit ex aqua et spiritu, non potest introire in regnum Dei. Invenimus enim etiam in actis apostolorum hoc esse ab apostolis custoditum et salutaris fidei veritate servatum, ut cum in domo Cornelii centurionis super ethnicos, qui illic aderant, fidei calore ferventes et in Dominum toto corde credentes, descendisset Spiritus S., quo adimpleti variis linguis Deum benedicerent, nihilominus tamen beatum apostolum Petrum, divini praecepti atque evangelii memorem praecepisse, ut baptizarentur iidem

illi, qui jam fuerant sancto Spiritu pleni, ut nihil praetermissum videretur, quo minus per omnia divini praecepti atque evangelii legem apostolica magisteria servarent. Baptismum autem non esse quo haeretici utuntur, nec quenquam apud eos, qui Christo adversantur, per gratiam Christi posse proficere, diligenter nuper expressum est in epistola, quae ad Quintum collegam nostrum in Mauritania constitutum super ea re scripta est, item in litteris, quas collegae nostri ad coëpiscopos in Numidia praesidentes ante fecerunt; cujus utriusque epistolae [1]) exempla subdimus hic. Addimus plane et subjungimus, frater carissime, consensu et autoritate communi, ut etiam si qui presbyteri aut diaconi, qui vel in ecclesia catholica prius ordinati fuerint, et postmodum perfidi et rebelles contra ecclesiam steterint, vel apud haereticos a pseudoëpiscopis et antichristis contra Christi dispositionem prophana ordinatione promoti sint et contra altare unum atque divinum sacrificia foris falsa ac sacrilega offerre conati sunt, eos quoque hac conditione suscipi cum revertuntur, ut communicent laici et satis habeant quod admittuntur ad pacem, qui hostes pacis extiterint, nec debere eos revertentes ea apud nos ordinationis et honoris arma retinere,

1) Epistola ad Quintum est epist. 71. Epistola ad episcopos Numidiae epist. 70. quae huic praecedit.

quibus contra nos rebellaverint. Oportet enim sacerdotes et ministros qui altari et sacrificiis deserviunt, integros atque immaculatos esse, cum Dominus Deus in Levitico loquatur et dicat: Homo in quo fuerit macula et vitium, non accedet offerre dona Deo. Item in Exodo haec eadem praecipiat et dicat: Et sacerdotes qui accedunt ad Dominum Deum sanctificentur, ne forte derelinquat illos Dominus. Et iterum: Et cum accedunt ministrare ad altare sancti, non adducent in se delictum, ne moriantur. Quod autem majus potest esse delictum aut quae macula deformior, quam adversus Christum stetisse, quam ecclesiam ejus, quam ille sanguine suo paravit et condidit dissipasse, quam evangelicae pacis ac dilectionis oblitum contra unanimem et concordem Dei populum hostilis discordiae furore pugnasse? Qui etsi ipsi postmodum ad ecclesiam redeunt, restituere tamen eos et secum revocare non possunt, qui ab eis seducti et foris morte praeventi extra ecclesiam sine communicatione et pace perierunt; quorum animae in die judicii de ipsorum manibus expetentur, qui perditionis autores et duces extiterunt. Et idcirco satis est talibus revertentibus veniam dari. Non tamen debet in domo fidei perfidia promoveri. Nam quid bonis et innocentibus atque ab ecclesia non recedentibus reservamus, si eos qui a nobis recesserint et contra ecclesiam steterint honoramus?

Haec ad conscientiam tuam, frater carissime, et pro honori communi et pro simplici dilectione pertulimus, credentes etiam tibi pro religionis tuae et fidei veritate placere, quae et religiosa pariter et vera sunt. Ceterum scimus, quosdam quod semel imbiberint, nolle deponere nec propositum suum facile mutare, sed salvo inter collegas pacis et concordiae vinculo, quaedam propria quae apud se semel sint usurpata retinere [2]). Qua in re nec nos vim cuiquam facimus aut legem damus, quando habeat in ecclesiae administratione voluntatis suae arbitrium liberum unusquisque praepositus, rationem actus sui Domino redditurus.

Optamus te, frater carissime, semper bene valere.

---

2) Hanc sententiam tenuisse nonnullos Africae episcopos, probabile est. Forsan unus horum epistolam scripserat, quam Jubaianus miserat Cypriano; cui rescribitur in epist. 73. Haec epistola interdum argumenta adversariorum Cypriani profert, quae componam. „Inveni, scribit Cyprianus, in epi„stola, cujus exemplum ad me transmisisti, scriptum esse: quod „quaerendum non sit quis baptizaverit, quando is qui bapti„zatus sit, accipere remissionem peccatorum potuerit secundum „quod credidit.“ Paulo post provocant ad Act. 8, 17. ubi narratur, iis qui in Samaria baptizati fuerant, manum tantum esse impositam, rebaptizatos non esse. Paucis intermissis pergit Cyprianus: „quomodo ergo quidam dicunt: extra ecclesiam, „imo et contra ecclesiam, modo in nomine Jesu Christi, ubique „et quomodocunque gentilem baptizatum remissionem peccato„rum consequi posse, quando ipse Christus gentes baptizari „jubeat in plena et adunata trinitate.“

XVII.

FIRMILIANI EPISTOLA DE HAERETICIS BAPTIZANDIS.

Ardor Stephani qui eo processerat, ut rebaptizantes excommunicaret, permoverat Cyprianum ut tertium concilium LXXXV. episcoporum convocaret. Quo habito, misit Rogatianum ad Firmilianum, Caesareae Cappadociae episcopum, qui hanc epistolam Cypriano remittit, eandem ac Cyprianus de baptismo haereticorum sententiam defendens. Epistola quam graece scripserat Firmilianus, latine verterat Cyprianus, (Cypriani certe stylus esse videtur in hac epistola) plurimum facit ad cognoscendam Stephani sententiam et praeterea res scitu dignas prodit. Reperitur inter epistolas Cypriani ep. LXXV.

Firmilianus[1]) *Cypriano fratri in Domino S.*

Accepimus per Rogatianum, carissimum nostrum diaconum a vobis missum, litteras quas ad nos fecisti, frater dilectissime, et gratias propter hoc Domino maximas egi-

---

1) Cf. de Firmiliano, Origenis discipulo, Eus. H. E. VI, 46. VII, 5, 30.

mus; quod contigerit, ut qui corpore ab invicem separamur, sic spiritu adunemur, quasi non unam tantum regionem tenentes, sed in ipsa atque in eadem domo simul inhabitantes. Quod et decet dicere, quia et spiritalis domus Dei una est. Erit enim in novissimis, ait propheta, diebus super vertices montium. In quam convenientes cum jucunditate adunantur, secundum quod et in Psalmo hoc postulatur a Domino inhabitare in domo Dei per omnes dies vitae. Unde et in alio loco manifestatum est, esse apud sanctos magnam voluntatis caritatem in unum convenire. Ecce, inquit, quam bonum et voluptabile est, ut habitent fratres in unum. Adunatio enim et pax et concordia, non solum hominibus fidelibus et cognoscentibus veritatem, sed et angelis ipsis coelestibus voluptatem maximam praestat, quibus dicit sermo divinus esse gaudium in uno peccatore poenitentiam agente et ad unitatis vinculum revertente. Quod utique non diceretur de angelis conversationem in coelis habentibus, nisi ipsi quoque essent nobis adunati, qui nostra adunatione laetantur; sicut e contrario utique contristantur, quando vident diversas quorundam mentes et scissas voluntates, quasi non tantum unum et eundem Deum simul invocent, sed separatis et divisis ab invicem nec confabulatio jam possit esse, aut sermo communis. Nisi quod nos gratiam referre Stephano in

isto possumus, quod per illius inhumanitatem nunc effectum sit, ut fidei et sapientiae vestrae experimentum caperemus. Sed non enim si nos propter Stephanum hanc beneficii gratiam cepimus, statim Stephanus beneficio et gratia digna commisit. Neque enim et Judas perfidia sua et proditione, qua scelerate circa salvatorem operatus est, dignus videri potest, quasi causam bonorum tantorum ipse praestiterit, ut per illum mundus et gentium populus passione Domini liberaretur. Sed haec interim quae ab Stephano gesta sunt praetereantur; nedum audaciae et insolentiae ejus meminimus, de rebus ab eo improbe gestis longiorem moestitiam nobis inferamus.

De vobis autem cognoscentes quod secundum regulam veritatis et sapientiam Christi hoc, de quo nunc quaeritur, disposueritis, cum magna laetitia exultavimus et Deo gratias egimus, quia invenimus in fratribus tam longe positis, tantam nobiscum fidei et veritatis unanimitatem. Potens est enim gratia Dei copulare et conjungere caritatis atque unitatis vinculo etiam ea, quae videntur longiore terrarum spatio esse divisa, secundum quod et olim intervallo temporum separatos ab Job et Noë, qui in primis fuerant, Ezechielem et Danielem posteriores aetate ad unanimitatis vinculum virtus divina conjunxit, ut quamvis temporibus longis discreti essent,

eadem tamen divina inspiratione sentirent. Quod et nunc in vobis animadvertimus, ut qui longissimis regionibus a nobis separati estis, sensu tamen et spiritu copulatos vos esse nobiscum probaretis. Quod totum hoc fit divina unitate. Nam cum Dominus unus atque idem sit qui habitat in nobis, conjungit ubique et copulat suos vinculo unitatis. Unde in universam terram exivit sonus eorum, qui a Domino missi sunt unitatis spiritu velociter currentes; sicut e contrario nihil prodest aliquos proximos et junctos sibi esse corporibus, si animo et mente dissideant, quando adunari animae omnino non possint, quae se a Dei unitate diviserint. Ecce enim, inquit, qui longinquant se abs te, peribunt. Sed tales judicium Domini pro merito suo subibunt, recedentes a verbis ejus, qui patrem pro unitate deprecatur et dicit: Pater, da ut quomodo ego et tu unum sumus, sic et hi in nobis unum sint.

Nos vero ea quae a vobis scripta sunt quasi nostri propria suscepimus, nec in transcursu legimus, sed saepe repetita memoriae mandavimus. Neque obest utilitati salutari aut eadem retexere ad confirmandam veritatem, aut et quaedam addere ad cumulandam probationem. Si quid autem a nobis additum fuerit non sic additur quasi a vobis aliquid minus dictum sit, sed quoniam sermo divinus humanam naturam supergreditur, nec potest

totum et perfectum anima concipere, idcirco et tantus est numerus prophetarum, ut multiplex et divina sapientia per multos distribuatur. „Unde et tacere praecipitur primo in prophetia loquenti, si secundo fuerit revelatum. Qua ex causa necessario apud nos fit, ut per singulos annos seniores et praepositi in unum conveniamus ad disponenda ea quae curae nostrae commissa sunt, ut si qua graviora sunt, communi consilio dirigantur, lapsis quoque fratribus et post lavacrum salutare a diabolo vulneratis per poenitentiam medela quaeratur; non quasi a nobis remissionem peccatorum consequantur, sed ut per nos ad intelligentiam delictorum suorum convertantur et Domino plenius satisfacere cogantur. Quoniam vero legatus iste a vobis missus regredi ad vos festinabat, et hibernum tempus urgebat, quantum potuimus ad scripta vestra rescripsimus.

Et quidem quantum ad id pertineat quod Stephanus dixit [2]), quasi apostoli eos qui ab haeresi veniunt baptizari prohibuerint et

2) Locum ex epistola Stephani ad Cyprianum hic subjungam, quam rescripserat Stephanus post epist. LXXII. a Cypriano sibi missam. Scribit Cyprianus (epist. 74.) Pompejo: „inter cetera vel superba, vel ad rem non pertinentia, vel sibi „ipsi contraria, quae imperite atque improvide scripsit Stephanus, etiam illud subjunxit ut diceret: si quis ergo a quacunque haeresi venerit ad vos, nihil innovetur nisi quod traditum „est, ut manus illi imponatur ad poenitentiam, cum ipsi haeretici proprie alterutrum ad se venientes non baptizent.

hoc custodiendum posteris tradiderint, plenissime vos respondistis, neminem tam stultum esse qui hoc credat apostolos tradidisse, quando etiam ipsas haereses constet execrabiles ac detestandas postea extitisse, cum et Marcion Cerdonis discipulus inveniatur sero post apostolos et post longa ab eis tempora sacrilegam adversus Deum traditionem induxisse; Apelles quoque blasphemiae ejus consentiens multa alia nova et graviora fidei ac veritati inimica addiderit. Sed et Valentini et Basilidis tempus manifestum est, quod et ipsi post apostolos et post longam aetatem adversus ecclesiam Dei sceleratis mendaciis suis rebellaverint. Ceteros quoque haereticos constat pravas suas sectas et inventiones perversas, prout quisque errore ductus est, postea induxisse; quos omnes manifestum est a semetipsis damnatos esse et ante diem judicii inexcusabilem sententiam adversus semetipsos dixisse: quorum baptisma qui confirmat, quid aliud quam cum ipsis se adjudicat, et se ipse participem talibus faciendo condemnat. Eos autem, qui Romae sunt, non ea in omnibus observare, quae sint ab origine tradita et frustra apostolorum auctoritatem praetendere, scire quis etiam inde potest, quod circa celebrandos dies Paschae et circa multa alia divinae rei sacramenta videat esse apud illos aliquas diversitates, nec observari illic omnia aequaliter quae Hierosolymis observantur, se-

cundum; quod in ceteris quoque plurimis provinciis multa pro locorum et nominum diversitate variantur, nec tamen propter hoc ab ecclesiae catholicae pace atque unitate aliquando discessum est. Quod nunc Stephanus ausus est facere, rumpens adversum vos pacem, quam semper antecessores ejus vobiscum amore et honore mutuo custodierunt, adhuc etiam infamans Petrum et Paulum beatos apostolos, quasi hoc ipsi tradiderint, qui in epistolis suis haereticos execrati sunt et ut eos evitemus monuerunt. Unde apparet traditionem hanc humanam esse, quae haereticos asserit, et baptisma, quod non nisi solius ecclesiae est, eos habere defendit.

Sed et ad illam partem bene a vobis responsum est, ubi Stephanus in epistola sua dixit; haereticos quoque ipsos in baptismo convenire, et quod alterutrum ad se venientes non baptizent, sed communicent tantum, quasi et nos hoc facere debeamus. Quo in loco, etsi vos jam probastis satis ridiculum esse, ut quis sequatur errantes, illud tamen ex abundanti addimus, non esse mirum si sic haeretici agant, qui etsi in quibusdam minoribus discrepant, in eo tamen quod est maximum, unum et eundem consensum tenent ut blasphement creatorem, quaedam somnia sibi et phantasmata ignoti Dei confingentes; quos utique consequens est sic consentire in baptismi sui vanitate, ut consentiunt in repu-

dianda divinitatis veritate. De quibus quoniam longum est ad singula eorum vel scelesta vel supervacua respondere, satis est breviter illud in compendio dicere, eos qui non teneant verum Dominum patrem, tenere non posse nec filii nec spiritus sancti veritatem, secundum quod etiam illi qui Cataphrygas appellantur, et novas prophetias usurpare conantur, nec patrem possunt habere nec filium nec spiritum sanctum; a quibus si quaeramus quem Christum praedicent, respondebunt; eum se praedicare qui miserit spiritum per Montanum et Priscam locutum. In quibus cum animadvertamus non veritatis spiritum, sed erroris fuisse, cognoscimus eos qui falsam illorum prophetiam contra Christi fidem vindicant, Christum habere non posse. Sed et ceteri quique haeretici, si se ab ecclesia Dei sciderint, nihil habere potestatis aut gratiae possunt, quando omnis potestas et gratia in ecclesia constituta sit, ubi praesident majores natu, qui et baptizandi et manum imponendi et ordinandi possident potestatem. Haeretico enim sicut ordinare non licet, nec manum imponere, ita nec baptizare, nec quicquam sancte nec spiritaliter gerere, quando alienus sit a spiritali et deifica sanctitate. Quod totum nos jam pridem in Iconio[3]), qui Phrygiae locus

3) De synodo Iconiensi cf. infra fragmentum epistolae Dionysii Alexandrini ex Euseb. H. E. VII, 7.

est, collecti in unum, convenientibus ex Galatia et Cilicia et ceteris proximis regionibus, confirmavimus tenendum contra haereticos firmiter et vindicandum, cum a quibusdam de ista re dubitaretur. Et quoniam Stephanus et qui illi consentiunt, contendunt dimissionem peccatorum et secundam nativitatem in haereticorum baptisma posse procedere; apud quos etiam ipsi confitentur spiritum sanctum non esse; considerent et intelligant spiritalem nativitatem sine spiritu esse non posse, secundum quod et beatus apostolus Paulus eos, qui ab Joanne baptizati fuerant priusquam missus esset spiritus sanctus a Domino, baptizavit denuo spiritali baptismo, et sic eis manum imposuit, ut acciperent spiritum sanctum. Quale est autem, ut dum Paulum post Joannis baptisma iterato discipulos suos baptizasse videamus, nos eos qui ab haeresi ad ecclesiam veniunt, post illicitam et prophanam eorum tinctionem batizare dubitemus? Nisi si his episcopis quibus nunc *) minor fuit Paulus, ut hi quidem possint per solam manus impositionem venientibus haereticis dare spiritum sanctum, Paulus autem idoneus non fuerit qui a Joanne baptizatis spiritum sanctum per manus impositionem daret, nisi eos prius etiam ecclesiae baptismo

4) Episcopis quibus nunc intelligitur ex graeco: ἐπισκόποις τοῖς νῦν.

baptizasset. Illud quoque absurdum, quod non putant quaerendum esse, quis sit ille qui baptizaverit, eo quod qui baptizatus sit gratiam consequi poterit invocata trinitate, nominum patris et filii et spiritus sancti. Deinde haec erit sapientia, quam scribit Paulus esse in his, qui perfecti sunt. At quis est in ecclesia perfectus et sapiens, qui hoc aut defendat, aut credat quod invocatio haec nominum nuda sufficiat ad remissionem peccatorum et baptismi sanctificationem, cum haec tunc utique proficiant quando et qui baptizat habet spiritum sanctum et baptisma quoque ipsum non sit sine spiritu constitutum. Sed dicunt eum, qui quomodocunque foris baptizatur, mente et fide sua baptismi gratiam consequi posse. Quod et ipsum sine dubio ridiculum est, quasi de coelo adducere ad se possit, aut mens prava justorum sanctificationem, aut fides falsa credentium veritatem. Non omnes autem qui nomen Christi invocant audiri et invocationem suam consequi aliquid gratiae posse, Dominus ipse manifestat, dicens: Multi venient in nomine meo dicentes, ego sum Christus et multos fallent. Nulla quippe differentia est inter pseudoprophetam et haereticum. Nam ut ille in nomine Dei aut Christi, ita iste in sacramento baptismi fallit. Mendacio uterque nititur ad decipiendas hominum voluntates. Volo autem vobis et de historia,

quae

quae apud nos facta est, exponere ad hoc ipsum pertinente.

Ante viginti enim et duos fere annos, temporibus post Alexandrum imperatorem, multae istic conflictationes et pressurae acciderunt, vel in commune omnibus hominibus, vel privatim christianis; terrae etiam motus plurimi et frequentes extiterunt, ut et per Cappadociam et per Pontum multa subruerent, quaedam etiam civitates in profundum receptae, dirupti soli hiatu devorarentur, ut ex hoc persecutio quoque gravis adversum nos christiani nominis fieret, quae post longam retro aetatis pacem repente oborta, de inopinato et insueto malo ad turbandum populum nostrum terribilior effecta est. Serenianus tunc fuit in nostra provincia praeses, acerbus et dirus persecutor. In hac autem perturbatione constitutis fidelibus et huc atque illuc persecutionis metu fugientibus, et patrias suas relinquentibus, atque in alias partes regionum transeuntibus (erat enim transeundi facultas, eo quod persecutio illa, non per totum mundum, sed localis fuisset) emersit istic subito quaedam mulier, quae in ecstasin constituta propheten se praeferret et quasi sancto spiritu plena sic ageret. Ita autem principalium daemoniorum impetu ferebatur, ut per longum tempus sollicitaret et deciperet fraternitatem, admirabilia quaedam et portentosa perficiens, et facere se terram moveri

polliceretur. Non quod daemoni tanta esset potestas, ut terram movere aut elementum concutere vi sua valeret, sed quod nonnunquam spiritus nequam praesciens et intelligens terrae motum futurum, id se facturum esse simularet, quod futurum videret. Quibus mendaciis et jactationibus subegerat mentes singulorum, ut sibi obedirent et quocunque praeciperet et duceret sequerentur, faceret quoque mulierem illam cruda hieme nudis pedibus per asperas nives ire, nec vexari in aliquo aut laedi illa discursione, diceret etiam se in Judaeam et Hierosolymam festinare, fingens tanquam inde venisset. Hic et unum de presbyteris Rusticum, item et alium diaconum fefellit, ut eidem mulieri commiscerentur, quod paulo post detectum est. Nam subito apparuit illi unus de exorcistis, vir probatus et circa religiosam disciplinam bene semper conversatus, qui exhortatione quoque fratrum plurimorum, qui et ipsi fortes ac laudabiles in fide aderant, excitatus erexit se contra illum spiritum nequam revincendum; qui subtili fallacia etiam hoc paulo ante praedixerat, venturum quendam aversam et tentatorem infidelem. Tamen ille exorcista, inspiratus Dei gratia fortiter restitit, et esse illum nequissimum spiritum, qui prius sanctus putabatur ostendit. Atque illa mulier, quae prius per praestigias et fallacias daemonis multa ad deceptionem fidelium mo-

lebatur, inter cetera quibus plurimos deceperat, etiam hoc frequenter ausa est, ut et invocatione non contemptibili sanctificare se panem et eucharistiam facere simularet, et sacrificium Domino sine sacramento solitae praedicationis offerret, baptizaret quoque multos usitata et legitima verba interrogationis usurpans, ut nihil discrepare ab ecclesiastica regula videretur.

Quid igitur de hujus baptismo dicemus, quo nequissimus daemon per mulierem baptizavit? Numquid et hoc Stephanus et qui illi consentiunt comprobant, maxime cui nec symbolum trinitatis, nec interrogatio legitima et ecclesiastica defuit? Potest credi aut remissio peccatorum data, aut lavacri salutaris regeneratio rite perfecta, ubi omnia, quamvis ad imaginem veritatis, tamen per daemonem gesta sunt? Nisi si et daemonem in nomine patris et filii et spiritus sancti gratiam baptismi dedisse contendunt, qui haereticorum baptisma defendunt; apud quos sine dubio idem error est, idem daemonum fallacia ipsa est, quando apud illos omnino spiritus sanctus non est. Illud etiam, quale est quod vult Stephanus, his qui apud haereticos baptizantur adesse praesentiam et sanctimoniam Christi. Nam si non mentitur apostolus dicens: Quotquot in Christo tincti estis, Christum induistis, utique qui illic in Christo baptizatus est, induit Christum. Si autem induit Christum, accipere

potuit et spiritum sanctum, qui a Christo missus est; et frustra illi venienti ad accipiendum spiritum manus imponitur; nisi si a Christo spiritum induit, ut apud haereticos sit quidem Christus, non sit autem illic spiritus sanctus.

Decurramus vero breviter et cetera quae a vobis copiose et plenissime dicta sunt, festinante vel maxime ad vos Rogatiano, diacono, carissimo nostro. Sequitur enim illud, quod interrogandi sunt a nobis, qui haereticos defendunt, utrum carnale sit eorum baptisma, an spiritale. Si enim carnale est, nihil differunt a Judaeorum baptismo, quo sic illi utuntur, ut eo tanquam communi et vulgari lavacro tantum sordes laventur. Sin autem spiritale est, quomodo apud illos esse baptisma spiritale potest, apud quos spiritus sanctus non est? Ac per hoc aqua, qua tinguntur, lavacrum est illis carnale tantum, non baptismi sacramentum. Quod si baptisma haereticorum habere potest regenerationem secundae nativitatis, non haeretici, sed filii Dei computandi sunt, qui apud illos baptizantur. Secunda enim nativitas, quae est in baptismo, filios Dei generat. Si autem sponsa Christi una est, quae est ecclesia catholica, ipsa est quae sola generat Dei filios. Neque enim multae sponsae Christi, cum dicat apostolus: Despondi vos uni viro virginem castam assignare Christo, et: Audi filia et vide, et in-

clina aurem tuam, et obliviscere populi tui, quia desideravit rex speciem tuam, et: Veni sponsa de Libano, advenies et pertransibis a principio fidei, et: Ingressus sum in hortum meum, soror mea, sponsa, videmus unam personam ubique proponi, quia et sponsa est una. Non est autem una nobiscum haereticorum synagoga, quia nec sponsa est adultera et fornicaria. Unde nec potest filios Dei parere. Nisi si, secundum quod Stephano videtur, haeresis quidem parit et exponit, expositos autem ecclesia suscipit, et quos non ipsa pepererit pro suis nutrit, cum filiorum alienorum mater esse non possit. Et ideo Christus Dominus noster unam esse manifestans sponsam suam et unitatis ejus sacramentum declarans, ait: Qui non est mecum, adversus me est, et qui non mecum colligit, spargit. Si enim nobiscum est Christus, haeretici autem non sunt nobiscum, pro certo adversus Christum sunt haeretici. Et si nos colligimus cum Christo, non colligunt autem nobiscum haeretici, sine dubio spargunt. Sed nec illud praetereundum est a nobis, quod a vobis necessario dictum est, quod ecclesia secundum canticum canticorum hortus sit conclusus et fons signatus; paradisus cum fructu pomorum. Qui autem nunquam in hunc hortum introierunt, neque paradisum a Deo creatore plantatum viderunt, quomodo de fonte qui intus inclusus est et divino sigillo

signatus est, aquam vivam lavacri salutaris praebere alicui poterunt? Cum vero et arca Noë nihil aliud fuerit quam sacramentum ecclesiae Christi, quae tunc, omnibus foris pereuntibus, eos solos servavit, qui intra arcam fuerunt, manifeste instruimur ad ecclesiae unitatem perspiciendam, quemadmodum et apostolus Petrus posuit dicens: Sic et vos similiter salvos faciet baptisma; ostendens quoniam, quemodo qui cum Noë in arca non fuerunt, non tantum purgati et salvati per aquam non sunt, sed statim diluvio illo perierunt; sic et nunc quicunque in ecclesia cum Christo non sunt, foris peribunt, nisi ad unicum et salutare ecclesiae lavacrum per poenitentiam convertantur.

Qualis vero error sit et quanta sit coecitas ejus, qui remissionem peccatorum dicit apud synagogas haereticorum dari posse, nec permanet in fundamento unius ecclesiae, quae semel a Christo supra petram solidata est, hinc intelligi potest, quod soli Petro Christus dixerit: Quaecunque ligaveris super terram, erunt ligata et in coelis, et quaecunque solveris super terram, erunt soluta et in coelis, et iterum in evangelio quando in solos apostolos insufflavit Christus dicens: Accipite spiritum sanctum; si cujus remiseritis peccata, remittentur illi; et si cujus tenueritis, tenebuntur. Potestas ergo peccatorum remittendorum apostolis data est et ecclesiis, quas

illi a Christo missi constituerunt et episcopis qui eis ordinatione vicaria successerunt. Hostes autem unius catholicae ecclesiae, in qua nos sumus et adversarii nostri, qui apostolis successimus, sacerdotia sibi illicita contra nos vindicantes et altaria prophana ponentes, quid aliud sunt quam Chore et Dathan et Abiron, pari scelere sacrilegi et easdem quas et illi poenas daturi, cum his qui sibi consentiunt, secundum quod etiam tunc illorum participes et fautores pari cum eis morte perierunt. Atque ego in hac parte juste indignor ad hanc tam apertam et manifestam Stephani stultitiam, quod qui sic de episcopatus sui loco gloriatur et se successionem Petri tenere contendit, super quem fundamenta ecclesiae collocata sunt, multas alias petras inducat et ecclesiarum multarum nova aedificia constituat, dum esse illic baptisma sua auctoritate defendit. Nam qui baptizantur, complent sine dubio ecclesiae numerum. Qui autem baptisma eorum probat, de baptizatis et ecclesiam illic esse confirmat. Nec intelligit obfuscari a se et quodam modo aboleri christianae petrae veritatem, qui sic prodit et deserit unitatem. Judaeos tamen, quamvis ignorantia coecos et gravissimo facinore constrictos, zelum Dei apostolus habere profitetur. Stephanus, qui per successionem cathedram Petri habere se praedicat, nullo adversus haereticos zelo excitatur, concedens illis non

modicam sed maximam gratiae potestatem, ut dicat eos et asseveret per baptismi sacramentum sordes veteris hominis abluere, antiqua mortis peccata donare, regeneratione coelesti filios Dei facere, ad aeternam vitam divini lavacri sanctificatione reparare. Qui sic magna et coelestia ecclesiae munera haereticis concedit et tribuit, quid aliud agit quam communicat eis, quibus tantum gratiae defendit ac vindicat? Et frustra jam dubitat in ceteris quoque consentire eis et particeps esse, ut et simul cum eis conveniat, et orationes pariter cum eisdem misceat, et altare ac sacrificium commune constituat.

Sed in multum, inquit, proficit nomen Christi ad fidem et baptismi sanctificationem, ut quicunque et ubicunque in nomine Christi baptizatus fuerit, consequatur statim gratiam Christi, quando huic loco breviter occurri possit et dici: quoniam si in nomine Christi valuit foris baptisma ad hominem purgandum, in ejusdem Christi nomine valere illic potuit et manus impositio ad accipiendum spiritum sanctum. Et incipient cetera quoque, quae apud haereticos aguntur, justa et legitima videri, quando in nomine Christi gerantur, secundum quod vos in epistola vestra exsecuti estis, non nisi in ecclesia sola valere posse nomen Christi, cui uni concesserit Christus coelestis gratiae potestatem. Quod autem pertinet ad consuetudinem refutandam, quam

videntur opponere veritati, quis tam vanus sit, ut veritati consuetudinem praeferat, aut qui perspecta luce tenebras non derelinquat? Nisi si et Judaeos Christo adventante, id est, veritate, adjuvat in aliquo antiquissima consuetudo, quod relicta nova veritatis via in vetustate permanserint. Quod quidem adversus Stephanum vos dicere Afri potestis, cognita veritate errorem vos consuetudinis reliquisse. Ceterum nos veritati et consuetudinem jungimus, et consuetudini Romanorum consuetudinem, sed veritatis, opponimus, ab initio hoc tenentes, quod a Christo et ab apostolis traditum est. Nec meminimus, hoc apud nos aliquando coepisse, cum semper istic observatum sit, ut non nisi unam Dei ecclesiam nossemus et sanctum baptisma non nisi sanctae ecclesiae computaremus. Plane quoniam quidam de eorum baptismo dubitabant, qui, etsi non ut nos prophetas recipiunt, eosdem tamen patrem et filium nosse nobiscum videntur, plurimi simul convenientes in Iconio diligentissime tractavimus et confirmavimus repudiandum esse omne omnino baptisma, quod sit extra ecclesiam constitutum.

Ad illud autem quod pro haereticis ponunt, et ajunt apostolum dixisse, sive per occasionem, sive per veritatem Christus annuntietur, ut respondeamus, ineptum est, quando manifestum sit apostolum in epistola sua, qua hoc dixit, neque haereticorum, ne-

que baptismi eorum mentionem fecisse; sed locutum esse de fratribus tantum, sive perfide secum loquentibus, sive in fide sincera perseverantibus; nec oporteat hoc longo tractatu excutere, sed ipsam satis sit epistolam legere et quid apostolus dixerit, de ipso apostolo recognoscere. Quid ergo, inquiunt, fiet de his, qui ab haereticis venientes, sine ecclesiae baptismo admissi sunt? Si de saeculo excesserunt, in eorum numero habentur, qui apud nos catechisati quidem sunt, sed prius quam baptizarentur obierunt, non modo dicunt emolumentum veritatis et fidei, ad quam relicto errore pervenerant, etsi consummationem gratiae consecuti non sunt morte praeventi. Qui autem adhuc in saeculo permanent, baptizentur ecclesiae baptismo, ut remissionem peccatorum consequi possint, ne per alienam praesumptionem in pristino errore manentes sine gratiae consummatione moriantur.

Ceterum quale delictum est, vel illorum qui admittunt, vel eorum qui admittuntur, ut non ablutis per ecclesiae lavacrum sordibus, nec peccatis expositis, usurpata temere communicatione, contingant corpus et sanguinem Domini, cum scriptum sit: Quicunque ederit panem aut biberit calicem Domini indigne, reus erit corporis et sanguinis Domini. Nos etiam illos, quos hi qui prius in ecclesia catholica episcopi fuerant et postmodum sibi potestatem clericae ordinationis assumentes

baptizaverunt, pro non baptizatis habendos judicavimus. Et hoc apud nos observatur, ut quicunque ab illis tincti ad nos veniunt, tamquam alieni et nihil consecuti, unico et vero ecclesiae catholicae baptismo apud nos baptizentur, et lavacri vitalis regenerationem consequantur. Et tamen multum interest inter eum, qui invitus et necessitate persecutionis coactus succubuit, et illum, qui sacrilega voluntate audax contra ecclesiam rebellat, vel in patrem et Deum Christi et totius mundi conditorem impia voce blasphemat. Et non pudet Stephanum hoc asserere, ut per eos, qui cum ipsi in omnibus peccatis sint constituti, dicat posse remissionem peccatorum dari, quasi possit esse in domo mortis lavacrum salutis. Ubi ergo erit quod scriptum est: Ab aqua aliena abstine te et a fonte alieno ne biberis, si relicto ecclesiae fonte signato, alienam aquam pro tua suscipis et prophanis fontibus ecclesiam polluis? Quando enim baptismo haereticorum communicas, quid aliud quam de voragine et coeno illorum bibis, et ipse ecclesiae sanctificatione purgatus alienarum sordium contactibus inquinaris? Nec metuis judicium Dei, haereticis testimonium contra ecclesiam perhibens, cum scriptum sit: Falsus testis non erit impunitus. Quin imo tu haereticis omnibus pejor es. Nam cum inde multi cognito errore suo ad te veniant, ut ecclesiae verum lumen acci-

piant, tu venientium errores adjuvas et obscurato lumine ecclesiasticae veritatis, tenebras haereticae noctis accumulas. Cumque se illi in peccatis esse et nihil gratiae habere se, ac propterea ad ecclesiam venire fateantur, tu eis remissionem peccatorum subtrahis, quae in baptismo datur, dum dicis eos jam baptizatos et extra ecclesiam ecclesiae gratiam consecutos. Nec intelligis animas eorum de manu tua exquiri cum judicii dies venerit, qui sitientibus ecclesiae potum negasti, et volentibus vivere causa mortis fuisti. Et insuper indignaris. Vide qua imperitia reprehendere audeas eos, qui contra mendacium pro veritate nituntur. Quis enim justius indignari contra alterum debuit? Utrumne qui hostes Dei asserit, an vero qui adversus eum, qui hostes Dei asserit, pro ecclesiae veritate consentit? Nisi quod imperitos etiam animosos atque iracundos esse manifestum est, dum per inopiam consilii et sermonis ad iracundiam facile vertuntur, ut de nullo alio magis, quam de te dicat scriptura divina: Homo animosus parat lites, et vir iracundus exaggerat peccata. Lites enim et dissensiones quantas parasti per ecclesias totius mundi? Peccatum vero quam magnum tibi exaggerasti, quando te a tot gregibus scidisti? Excidisti enim te ipsum. Noli te fallere. Siquidem ille est vere schismaticus, qui se a communione ecclesiasticae unitatis apostatam fecerit. Dum

enim putas omnes a te abstineri posse, solum te ab omnibus abstinuisti. Nec te informare ad regulam veritatis et pacis vel apostoli praecepta potuerunt, monentis et dicentis: Obsecro ergo vos, ego vinctus in Domino, digne ambulare vocatione qua vocati estis, cum omni humilitate sensus et lenitate, cum patientia sustinentes invicem in dilectione, satis agentes servare unitatem spiritus in conjunctione pacis, unum corpus et unus spiritus, sicut vocati estis in una spe vocationis vestrae. Unus Dominus, una fides, unum baptisma, unus Deus et pater omnium, qui super omnes, et per omnia, et in omnibus nobis. Haec apostoli mandata et monita salutaria quam diligenter Stephanus implevit, humilitatem sensus et lenitatem primo in loco servans. Quid enim humilius aut lenius, quam cum tot episcopis per totum mundum dissensisse, pacem cum singulis vario discordiae genere rumpentem, modo cum orientalibus, quod nec vos latere confidimus, modo vobiscum, qui in meridie estis; a quibus legatos episcopos patienter satis et leniter suscepit, ut eos nec ad sermonem saltem colloquii communis admitteret, adhuc insuper dilectionis et caritatis memor praeciperet fraternitati universae, ne quis eos in domum suam reciperet, ut venientibus, non solum pax et communio, sed et tectum et hospitium negaretur. Hoc est servasse unitatem spiritus

in conjunctione pacis, abscindere se a caritatis unitate, et alienum se per omnia fratribus facere, et contra sacramentum et fidem contumacis furore discordiae rebellare? Apud talem potest esse unum corpus et unus spiritus, apud quem fortasse ipsa anima una non est, sic dubrica et mobilis et incerta?

Sed quantum ad illum pertinet, relinquamus. Excutiamus potius id, de quo maxima quaestio est. Qui contendunt ab haereticis baptizatos sic recipi oportere tanquam legitimi baptismi gratiam consecutos, unum nobis atque illis baptisma dicunt esse et in nullo discrepare. Sed quid ait apostolus Paulus? Unus Dominus, una fides, unum baptisma, unus Deus. Si unum atque idem est cum nostro baptisma haereticorum, sine dubio et fides una est. Si autem fides una est, utique et Dominus unus est. Si Dominus unus est, consequens est dicere quia unus est. Si autem haec unitas, quae separari omnino et dividi non potest, etiam apud haereticos ipsa est, quid ultra contendimus, aut quid illos haereticos et non christianos vocamus? Porro cum nobis et haereticis nec Deus unus sit, nec Dominus unus, nec una ecclesia, nec fides una, sed nec unus spiritus, aut corpus unum, manifestum est nec baptisma nobis et haereticis commune esse posse, quibus nihil est omnino commune. Et tamen non pudet Stephanum talibus adversus ecclesiam patroci-

nium praestare, et propter haereticos asserendos fraternitatem scindere, insuper et Cyprianum pseudochristum et pseudoapostolum et dolosum operarium dicere. Qui omnia in se esse conscius praevenit, ut alteri ea per mendacium objiceret, quae ipse ex merito audire deberet.

Bene te valere omnibus nobis, cum universis, qui in Africa sunt episcopis et cunctis clericis et omni fraternitate universi optamus, ut perpetuo unanimes et unum sentientes habeamus nobiscum etiam de longinquo adunatos.

XVIII.

DIONYSIUS ALEXANDRINUS DE HAERETICIS BAPTIZANDIS.

Ex epistola Dionysii ad Xystum.

(*Ex Euseb. H. E.* VII. 5.)

Dionysius has litteras, quarum fragmentum servavit Eusebii diligentia, scripsit ad Xystum, episcopum Romanum, Stephani successorem. Reprehendit Stephani ad orientales epistolam, atque orientalium in

haereticis baptizandis morem, synodis comprobatum exponit.

Ἐπεστάλκει [1]) μὲν οὖν πρότερον καὶ περὶ Ἑλένου [2]) καὶ περὶ Φιρμιλιανοῦ, καὶ πάντων τῶν τε ἀπὸ τῆς Κιλικίας καὶ Καππαδοκίας καὶ Γαλατίας καὶ πάντων ἑξῆς ὁμορούντων ἐθνῶν, ὡς οὐδὲ ἐκείνοις κοινωνήσων διὰ τὴν αὐτὴν ταύτην αἰτίαν, ἐπειδὴ τοὺς αἱρετικούς, φησιν, ἀναβαπτίζουσι. Καὶ σκόπει τὸ μέγεθος τοῦ πράγματος. Ὄντως γὰρ δόγματα περὶ τούτου γέγονεν ἐν ταῖς μεγίσταις τῶν ἐπισκόπων συνόδοις, ὡς πυνθάνομαι, ὥστε τοὺς προσιόντας ἀπὸ αἱρέσεων προκατηχηθέντας, εἶτα ἀπολούεσθαι καὶ ἀνακαθαίρεσθαι τὸν τῆς παλαιᾶς καὶ ἀκαθάρτου ζύμης ῥύπον, καὶ περὶ τούτων αὐτοῦ πάντων δεόμενος ἐπέστειλα.

Καὶ μεθ' ἕτερά φησι·

Καὶ τοῖς ἀγαπητοῖς δὲ ἡμῶν καὶ συμπρεσβυτέροις Διονυσίῳ καὶ Φιλήμονι [3]), συμψήφοις πρότερον Στεφάνῳ γενομένοις καὶ περὶ τῶν αὐτῶν μοι γράφουσι, πρότερον μὲν ὀλίγα, καὶ νῦν δὲ διὰ πλειόνων ἐπέστειλα.

---

1) Stephanus scilicet in epistola sua ad orientales, cujus Firmilianus quoque mentionem fecit.

2) Episcopus Tarsi.

3) Ecclesiae Romanae presbyter. Eus. H. E. VII. 7.

Ex

Ex Dionysii ad Philemonem epistola.

(*Ex Euseb. H. E.* VII. 7.)

Ἐγὼ δὲ καὶ τοῖς συντάγμασι καὶ ταῖς παραδόσεσι τῶν αἱρετικῶν ἐνέτυχον, χραίνων μέν μου πρὸς ὀλίγον τὴν ψυχὴν ταῖς παμμιάροις αὐτῶν ἐνθυμήσεσιν· ὄνησιν δ' οὖν ἀπ' αὐτῶν ταύτην λαμβάνων τὸ ἐξελέγχειν αὐτοὺς παρ' ἐμαυτῷ καὶ πολὺ πλέον βδελύττεσθαι. Καὶ δή τινος ἀδελφοῦ τῶν πρεσβυτέρων με ἀπείργοντος καὶ δεδιττομένου συμφύρεσθαι τῷ τῆς πονηρίας αὐτῶν βορβόρῳ· λυμαίνεσθαι γὰρ τὴν ψυχὴν τὴν ἐμαυτοῦ, καὶ ἀληθῆ γε λέγοντος, ὡς ᾐσθόμην, ὅραμα θεόπεμπτον προσελθὸν, ἐπέῤῥωσέ με, καὶ λόγος πρός με γενόμενος, προσέταξε διαῤῥήδην λέγων· πᾶσιν ἐντύγχανε οἷς ἂν εἰς χεῖρας λάβοις· διευθύνειν γὰρ ἕκαστα καὶ δοκιμάζειν ἱκανὸς εἶ, καί σοι γέγονε τοῦτο ἐξ ἀρχῆς καὶ τῆς πίστεως αἴτιον. Ἀπεδεξάμην τὸ ὅραμα, ὡς ἀποστολικῇ φωνῇ 4) συντρέχον, τῇ λεγούσῃ πρὸς τοὺς δυνατωτέρους· γίνεσθε δόκιμοι τραπεζῖται.

Εἶτά τινα περὶ τῶν πασῶν εἰπὼν τῶν αἱρέσεων ἐπιφέρει λέγων·

Τοῦτον ἐγὼ μὲν κανόνα καὶ τὸν τύπον παρὰ τοῦ μακαρίου πάπα ἡμῶν Ἡρακλᾶ 5) παρέλα-

---

4) Verba: *γίνεσθε δόκιμοι τραπεζῖται* vulgo Christo tribuuntur, non apostolo. Saepissime legitur dictum in patrum scriptis; loca habes in J. A. Fabricii Codice apocrypho N. T. Tom. I. p. 330.

5) De Heracla scribit Euseb. H. E. VI. 26. Ἔτος ἦν τοῦτο δέκατον τῆς δηλουμένης ἡγεμονίας (Ἀλεξάνδρου) καθ' ὃ

βον. Τοὺς γὰρ προσιόντας ἀπὸ τῶν αἱρέσεων, καίτοι τῆς ἐκκλησίας ἀποστάντας, μᾶλλον δὲ οὐδὲ ἀποστάντας, ἀλλὰ συνάγεσθαι μὲν δοκοῦντας, καταμηνυθέντας δὲ ὡς προσφοιτῶντας τινὶ τῶν ἑτεροδιδασκαλούντων ἀπελάσας τῆς ἐκκλησίας, δεομένους οὐ προσήκατο, ἕως δημοσίᾳ πάντα ὅσα ἀκηκόασι παρὰ τοῖς ἀντιδιατιθεμένοις, ἐξέφρασαν. Καὶ τότε συνήγαγεν αὐτοὺς, οὐ δεηθεὶς ἐπ᾽ αὐτῶν ἑτέρου βαπτίσματος, τοῦ γὰρ ἁγίου (πνεύματος) πρότερον παρ᾽ αὐτοῦ τετυχήκεσαν.

Πάλιν δὲ ἐπιπολὺ γυμνάσας τὸ πρόβλημα, ταῦτ᾽ ἐπιλέγει·

Μεμάθηκα καὶ τοῦτο, ὅτι μὴ νῦν οἱ ἐν Ἀφρικῇ μόνον τοῦτο παρεισήγαγον, ἀλλὰ καὶ πρὸ πολλοῦ κατὰ τοὺς ἡμῶν ἐπισκόπους, ἐν ταῖς πολυανθρωποτάταις ἐκκλησίαις καὶ ταῖς συνόδοις τῶν ἀδελφῶν ἐν Ἰκονίῳ καὶ Συννάδοις καὶ παρὰ πολλοῖς τοῦτο ἔδοξεν· ὧν τὰς βουλὰς ἀνατρέπων, εἰς ἔριν καὶ φιλονεικίαν αὐτοὺς ἐμβαλεῖν οὐχ ὑπομένω. Οὐ γὰρ μετακινήσεις, φησὶν, ὅρια τοῦ πλησίον σου, ἃ ἔθεντο οἱ πατέρες σου.

τὴν ἀπ᾽ Ἀλεξανδρείας μετανάστασιν ἐπὶ τὴν Καισάρειαν ὁ Ὠριγένης ποιησάμενος, Ἡρακλᾷ τὸ τῆς κατηχήσεως τῶν αὐτόθι διδασκαλεῖον καταλείπει. Οὐκ εἰς μακρὸν δὲ καὶ Δημήτριος ὁ τῆς Ἀλεξανδρέων ἐκκλησίας ἐπίσκοπος τελευτᾷ — διαδέχεται δ᾽ αὐτὸν ὁ Ἡρακλᾶς.)

Ex alia Dionysii ad Xystum epistola.
(*Ex Euseb. H. E.* VII. 9.)

Καὶ γὰρ ὄντως, ἀδελφὲ, καὶ συμβουλῆς δέομαι καὶ γνώμην αἰτῶ παρὰ σοῦ, τοιούτου τινός μοι προσελθόντος πράγματος, δεδιὼς μὴ ἄρα σφάλλωμαι. Τῶν γὰρ συναγομένων τὶς ἀδελφῶν, πιστὸς νομιζόμενος ἀρχαῖος, καὶ πρὸ τῆς ἐμῆς χειροτονίας· οἶμαι δὲ καὶ πρὸ τῆς τοῦ μακαρίου Ἡρακλᾶ καταστάσεως, τῆς συναγωγῆς μετασχὼν, τοῖς ὑπόγυιον βαπτιζομένοις παρατυχὼν καὶ τῶν ἐπερωτήσεων καὶ ἀποκρίσεων ἐπακούσας, προσῆλθέ μοι κλαίων καὶ καταθρηνῶν ἑαυτὸν καὶ πίπτων πρὸ τῶν ποδῶν μου, ἐξομολογούμενος μὲν καὶ ἐξομνύμενος τὸ βάπτισμα ὃ παρὰ τοῖς αἱρετικοῖς βεβάπτιστο, μὴ τοιοῦτον εἶναι, μηδὲ ὅλως ἔχειν τινὰ πρὸς τοῦτο κοινωνίαν· ἀσεβείας γὰρ ἐκεῖνο καὶ βλασφημιῶν πεπληρῶσθαι. Λέγων δὲ πάνυ τι τὴν ψυχὴν κατανενύχθαι καὶ μηδὲ παῤῥησίαν ἔχειν ἐπᾶραι τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τὸν Θεὸν, ἀπὸ τῶν ἀνοσίων ῥημάτων καὶ πραγμάτων ὁρμώμενος· καὶ διὰ τοῦτο δεόμενος τῆς εἰλικρινεστάτης ταύτης καθάρσεως καὶ παραδοχῆς καὶ χάριτος τυχεῖν. Ὅπερ ἐγὼ μὲν οὐκ ἐτόλμησα ποιῆσαι, φήσας, αὐτάρκη τὴν πολυχρόνιον αὐτῷ κοινωνίαν εἰς τοῦτο γεγονέναι, εὐχαριστίας γὰρ ἐπακούσαντα καὶ συνεπιφθεγξάμενον τὸ Ἀμὴν καὶ τραπέζῃ παραστάντα καὶ χεῖρας εἰς ὑποδοχὴν τῆς ἁγίας τροφῆς προτείναντα, καὶ ταύτην καταδεξάμενον καὶ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ με-

τασχόντα ἱκανῷ χρόνῳ, οὐκ ἂν ἐξ ἀρχῆς ἀνασκευάζειν ἔτι τολμήσαιμι, θαρσεῖν δὲ ἐκέλευον καὶ μετὰ βεβαίας πίστεως καὶ ἀγαθῆς συνειδήσεως τῇ μετοχῇ τῶν ἁγίων προσιέναι. Ὁ δὲ οὔτε πενθεῖν παύεται, πέφρικέ τε τῇ τραπέζῃ προσιέναι· καὶ μόλις παρακαλούμενος, συνεστάναι ταῖς προσευχαῖς ἀνέχεται. 6)

XIX.

DE BERYLLO.

(*Ex Euseb. H. E. VI. 33.*)

Βήρυλλος ὁ μικρῷ πρόσθεν δεδηλωμένος 1) Βόστρων τῆς Ἀραβίας ἐπίσκοπος 2), τὸν ἐκκλησιαστικὸν παρεκτρέπων κανόνα, ξένα τινὰ τῆς πίστεως παρεισφέρειν ἐπειρᾶτο· τὸν σωτῆρα καὶ κύριον ἡμῶν λέγειν τολμῶν, μὴ προυφεστάναι κατ' ἰδίαν οὐσίας περιγραφὴν πρὸ τῆς εἰς ἀν-

---

6) In fine capitis VII. 9. Eusebius haec de Dionysio addit. Ἐπὶ ταῖς προειρημέναις, φέρεταί τις καὶ ἄλλη τοῦ αὐτοῦ περὶ βαπτίσματος ἐπιστολή, ἐξ αὐτοῦ καὶ ἧς ἡγεῖτο παροικίας, Ξύστῳ καὶ τῇ κατὰ Ῥώμην ἐκκλησίᾳ, προσπεφωνημένη· ἐν ᾗ διὰ μακρᾶς ἀποδείξεως τὸν περὶ τοῦ ὑποκειμένου ζητήματος παρατείνει λόγον.

1) Euseb. H. E. VI. 20. de Beryllo haec scribit: σὺν ἐπιστολαῖς καὶ συγγράμμασι διαφόρους φιλοκαλίας καταλέλοιπεν.

2) Socrates H. E. III, 7. Beryllum Φιλαδελφίας τῆς ἐν Ἀραβίᾳ ἐπίσκοπον vocat.

θρώπους ἐπιδημίας· μηδὲ μὴν θεότητα ἰδίαν ἔχειν, ἀλλ' ἐμπολιτευομένην αὐτῷ μόνην τὴν πατρικήν. Ἐπὶ τοῦτο πλείστων ἐπισκόπων ζητήσεις καὶ διαλόγους πρὸς τὸν ἄνδρα πεποιημένων, μεθ' ἑτέρων παρακληθεὶς Ὠριγένης, κάτεισι μὲν εἰς ὁμιλίαν τὰ πρῶτα τῷ ἀνδρί, τίνα γοῦν ἔχοι ἀποπειρώμενος. Ὡς δ' ἔγνω ὅ, τι καὶ λέγοι, εὐθύνας μὴ ὀρθοδοξοῦντα, λογισμῷ τε πείσας καὶ ἀποδείξει ἀναλαβὼν αὐτὸν, τῇ περὶ τοῦ δόγματος ἐφίστησιν ἀληθείᾳ, ἐπί τε τὴν προτέραν ὑγιῆ δόξαν ἀποκαθίστησι. Καὶ φέρεταί γε εἰσέτι νῦν ἔγγραφα τοῦ τε Βηρύλλου καὶ τῆς δι' αὐτὸν γενομένης συνόδου, ὁμοῦ τὰς Ὠριγένους πρὸς αὐτὸν ζητήσεις καὶ τὰς λεχθείσας ἐπὶ τῆς αὐτοῦ παροικίας διαλέξεις, ἕκαστά τε τῶν τότε πεπραγμένων περιέχοντα.

XX.

DIONYSIUS ALEXANDRINUS ADVERSUS NEPOTEM.

(*Ex Euseb. H. E.* VII, 24.)

Fragmenta quae sequuntur, libri Dionysiani sunt περὶ ἐπαγγελιῶν, quem contra Nepotem, regnum terrestre sanctorum per mille annos duraturum defendentem exa-

raverat. Nepos scripserat ἔλεγχον ἀλληγοριστῶν.

Ἐπεὶ δὲ σύνταγμά τι προκομίζουσι Νέπωτος[1]), ᾧ λίαν ἐπερείδονται ὡς ἀναντιῤῥήτως ἀποδεικνύντι τὴν τοῦ Χριστοῦ βασίλειαν ἐπὶ γῆς ἔσεσθαι· ἐν ἄλλοις μὲν πολλοῖς ἀποδέχομαι καὶ ἀγαπῶ Νέπωτα, τῆς τε πίστεως καὶ τῆς φιλοπονίας καὶ τῆς ἐν ταῖς γραφαῖς διατριβῆς καὶ τῆς πολλῆς ψαλμῳδίας, ᾗ μέχρι νῦν πολλοὶ τῶν ἀδελφῶν εὐθυμοῦνται· καὶ πάνυ δι' αἰδοῦς ἄγω τὸν ἄνθρωπον ταύτῃ μᾶλλον, ᾗ προανεπαύσατο. Ἀλλὰ γὰρ φίλη καὶ προτιμοτάτη πάντων ἡ ἀλήθεια· ἐπαινεῖν τε χρὴ καὶ συναινεῖν ἀφθόνως, εἴ τι ὀρθῶς λέγοιτο· ἐξετάζειν δὲ καὶ διευθύνειν εἴ τι μὴ φαίνοιτο ὑγιῶς ἀναγεγραμμένον. Καὶ πρὸς μὲν παρόντα καὶ ψιλῷ λόγῳ δογματίζοντα, αὐτάρκης ἦν ἂν ἡ ἄγραφος ὁμιλία, δι' ἐρωτήσεως

1) Euseb. VII. 24. init. de Nepote haec prodit: ἐπὶ τούτοις ἅπασι σπουδάζεται αὐτῷ (Διονυσίῳ) καὶ τὰ περὶ ἐπαγγελιῶν δυὸ συγγράμματα. Ἡ δ' ὑπόθεσις αὐτῷ, Νέπως ἦν ἐπίσκοπος τῶν κατ' Αἴγυπτον, ἰουδαϊκώτερον τὰς ἐπηγγελμένας τοῖς ἁγίοις ἐν ταῖς θείαις γραφαῖς ἐπαγγελίας ἀποδοθήσεσθαι διδάσκων, καί τινα χιλιάδα ἐτῶν τρυφῆς σωματικῆς ἐπὶ τῆς ξηρᾶς ταύτης ἔσεσθαι ὑποτιθέμενος. Δόξας γοῦν οὗτος ἐκ τῆς ἀποκαλύψεως Ἰωάννου τὴν ἰδίαν κρατύνειν ὑπόληψιν ἔλεγχον ἀλληγοριστῶν, λόγον τινὰ περὶ τούτου συντάξας ἐπέγραψε. Πρὸς ὃν ὁ Διονύσιος ἐν τοῖς περὶ ἐπαγγελιῶν ἐνίσταται, διὰ μὲν τοῦ προτέρου τὴν αὐτοῦ γνώμην, ἣν εἶχε περὶ τοῦ δόγματος παρατιθέμενος, διὰ δὲ τοῦ δευτέρου, περὶ τῆς ἀποκαλύψεως Ἰωάννου διαλαμβάνων, ἔνθα τοῦ Νέπωτος κατὰ τὴν ἀρχὴν μνημονεύει.

Euseb. H. E. VII. 25. ex secundo libro περὶ ἐπαγγελιῶν plurima leguntur, sed omittenda esse censui, cum de apocalypsios historia et autoritate agunt, de historia Nepotis nihil addant.

καὶ ὑποκρίσεως πείθουσα καὶ συμβιβάζουσα τοὺς ἀντιδιατιθεμένους· γραφῆς δὲ ἐκκειμένης, ὡς δοκεῖ τισι, πιθανωτάτης, καί τινων διδασκάλων τὸν μὲν νόμον καὶ τοὺς προφήτας τὸ μηδὲν ἡγουμένων καὶ τὰ τοῖς εὐαγγελίοις ἕπεσθαι παρέντων, καὶ τὰς τῶν ἀποστόλων ἐπιστολὰς ἐκφαυλισάντων, τὴν δὲ τοῦ συγγράμματος τούτου διδασκαλίαν ὡς μέγα δή τι καὶ κεκρυμμένον μυστήριον κατεπαγγελλομένων, καὶ τοὺς ἁπλουστέρους ἀδελφοὺς ἡμῶν οὐδὲν ἐώντων ὑψηλὸν καὶ μεγαλεῖον φρονεῖν, οὔτε περὶ τῆς ἐνδόξου καὶ ἀληθῶς ἐνθέου τοῦ κυρίου ἡμῶν ἐπιφανείας, οὔτε τῆς ἡμετέρας ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως καὶ τῆς πρὸς αὐτὸν ἐπισυναγωγῆς καὶ ὁμοιώσεως· ἀλλὰ μικρὰ καὶ θνητὰ καὶ οἷα τὰ νῦν ἐλπίζειν ἀναπειθόντων ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ· ἀναγκαῖον καὶ ἡμᾶς ὡς πρὸς παρόντα τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν διαλεχθῆναι Νέπωτα.

Τούτοις μεθ' ἕτερα ἐπιφέρει λέγων·

Ἐν μὲν οὖν τῷ Ἀρσενοΐτῃ γενόμενος, ἔνθα, ὡς οἶδας, πρὸ πολλοῦ τοῦτο ἐπεπόλαζε τὸ δόγμα ὡς καὶ σχίσματα καὶ ἀποστασίας ὅλων ἐκκλησιῶν γεγονέναι· συγκαλέσας τοὺς πρεσβυτέρους καὶ διδασκάλους τῶν ἐν ταῖς κώμαις ἀδελφῶν· παρόντων καὶ τῶν βουλομένων ἀδελφῶν, δημοσίᾳ τὴν ἐξέτασιν ποιήσασθαι τοῦ λόγου προετρεψάμην. Καὶ τοῦτό μοι προσαγόντων τὸ βιβλίον, ὥς τι ὅπλον καὶ τεῖχος ἀκαταμάχητον, συγκαθεσθεὶς αὐτοῖς τριῶν ἑξῆς ἡμερῶν ἐξ ἕω μέχρις ἑσπέρας, διευθύνειν ἐπειράθην τὰ γεγραμμένα. Ἔνθα καὶ τὸ εὐσταθὲς καὶ τὸ φιλάληθες καὶ

τὸ εὐπαρακολούθητον καὶ συνετὸν ὑπηρηγάσθη τῶν ἀδελφῶν· ὡς ἐν τάξει καὶ μετ᾽ ἐπιεικείας τὰς ἐρωτήσεις καὶ τὰς ἐπαπορήσεις καὶ τὰς συγκαταθέσεις ἐποιούμεθα· τὸ μὲν ἐκ παντὸς τρόπου καὶ φιλονείκως τῶν ἅπαξ δοξάντων περιέχεσθαι εἰ καὶ μὴ φαίνοιντο ὀρθῶς ἔχοντα, παραιτησάμενοι, μήτε δὲ τὰς ἀντιλογίας ὑποστελλόμενοι· ἀλλ᾽ ἐς ὅσον οἷόντε τῶν προκειμένων ἐπιβατεύειν καὶ κρατύνειν αὐτὰ πειρώμενοι, μήτε εἰ λόγος αἱρεῖ, μεταπείθεσθαι καὶ συνομολογεῖν αἰδούμενοι· ἀλλ᾽ εὐσυναιδήτως καὶ ἀνυποκρίτως, καὶ ταῖς καρδίαις πρὸς τὸν Θεὸν ἡπλωμέναις, τὰ ταῖς ἀποδείξεσι καὶ διδασκαλίαις τῶν ἁγίων γραφῶν συνιστανόμενα καταδεχόμενοι. Καὶ τέλος ὅ, τε τῆς διδαχῆς ταύτης ἀρχηγὸς καὶ εἰσηγητὴς ὁ καλούμενος Κορακίων, ἐν ἐπηκόῳ πάντων τῶν παρόντων ἀδελφῶν ὡμολόγησε καὶ διεμαρτύρατο ἡμῖν, μηκέτι τούτῳ προσέξειν, μηδὲ διαλέξεσθαι περὶ τούτου, μηδὲ μεμνῆσθαι, μηδὲ διδάξειν, ὡς ἱκανῶς ὑπὸ τῶν διαλεχθέντων ᾑρημένος· τῶν τε ἀδελφῶν οἱ παρόντες ἔχαιρον ἐπὶ τῇ κοινολογίᾳ καὶ τῇ πρὸς πάντας συγκαταβάσει καὶ συνδιαθέσει.

XXI.

DE PAULO SAMOSATENO.

(*Ex Euseb. H. E.* VII. 27 — 30.)

Cap. 27. Τῆς Ῥωμαίων ἐκκλησίας ἐνιαυτὸν ἐννέα προστάντα Ξύστον διαδέχεται τῷ κατ' Ἀλεξάνδρειαν ὁμώνυμος Διονύσιος. Ἐν τούτῳ δὲ καὶ Δημητριανοῦ κατ' Ἀντιόχειαν τὸν βίον μεταλλάξαντος, τὴν ἐπισκοπὴν Παῦλος ὁ ἐκ Σαμοσάτων [1]) παραλαμβάνει. Τούτου δὲ ταπεινὰ καὶ χαμαιπετῆ περὶ τοῦ Χριστοῦ παρὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλίαν φρονήσαντος, ὡς κοινοῦ τὴν φύσιν ἀνθρώπου γενομένου, ὁ μὲν κατ' Ἀλεξάνδρειαν Διονύσιος παρακληθεὶς ὡς ἂν ἐπὶ τὴν σύνοδον ἀφίκοιτο, γῆρας ὁμοῦ καὶ ἀσθένειαν τοῦ σώματος αἰτιασάμενος, ἀνατίθεται τὴν παρουσίαν, δι' ἐπιστολῆς τὴν αὐτοῦ γνώμην ἣν ἔχοι περὶ τοῦ ζητουμένου, παραστήσας. Οἱ δὲ λοιποὶ τῶν ἐκκλησιῶν ποιμένες, ἄλλος ἄλλοθεν ὡς ἐπὶ λυμεῶνα τῆς Χριστοῦ ποίμνης συνῄεσαν, οἱ πάντες ἐπὶ τὴν Ἀντιόχειαν σπεύδοντες.

28. Τούτων οἱ μάλιστα διέπρεπον, Φιρμιλιανὸς μὲν τῆς Καππαδοκῶν Καισαρείας ἐπίσκοπος ἦν· Γρηγόριος δὲ καὶ Ἀθηνόδωρος ἀδελφοί,

---

1) Epiph. haer. LXV. 1. Παῦλος ὁ Σαμοσατεύς, ἀπὸ Σαμοσάτων ἦν τῆς ἐπὶ τὰ μέρη τῆς Μεσοποταμίας καὶ Εὐφράτου, ὃς ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ ἐν ἡμέραις Αὐρηλιανοῦ καὶ Πρόβου τῶν βασιλέων, ἐπὶ τῆς Ἀντιοχέων καθίσταται ἐπίσκοπος τῆς ἁγίας καθολικῆς ἐκκλησίας.

τῶν κατὰ Πόντον παροικιῶν ποιμένες· καὶ ἐπὶ τούτοις Ἕλενος τῆς ἐν Ταρσῷ παροικίας, καὶ Νικόμας τῆς ἐν Ἰκονίῳ. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἐκκλησίας Ὑμέναιος, τῆς τε ὁμόρου ταύτης Καισαρείας Θεότεκνος· Μάξιμος ἔτι πρὸς τούτοις, τῶν κατὰ Βόστραν δὲ καὶ οὗτος ἀδελφῶν διαπρεπῶς ἡγεῖτο, μυρίους τε ἄλλους οὐκ ἂν ἀπορήσαι τις ἅμα πρεσβυτέροις καὶ διακόνοις, τῆς αὐτῆς ἕνεκεν αἰτίας ἐν τῇ προειρημένῃ πόλει τηνικάδε συγκροτηθέντας ἀπαριθμούμενος. Ἀλλὰ τούτων γε οἱ μάλιστα ἐπιφανεῖς, οἵδε ἦσαν. Πάντων οὖν κατὰ καιροὺς διαφόρως καὶ πολλάκις ἐπὶ ταυτὸ συνιόντων, λόγοι καὶ ζητήσεις καθ' ἑκάστην ἀνεκινοῦντο σύνοδον· τῶν μὲν ἀμφὶ τὸν Σαμοσατέα τὰ τῆς ἑτεροδοξίας ἐπικρύπτειν ἔτι καὶ παρακαλύπτεσθαι πειρωμένων· τῶν δ' ἀπογυμνοῦν καὶ εἰς φανερὸν ἄγειν τὴν αἵρεσιν καὶ τὴν εἰς Χριστὸν βλασφημίαν αὐτοῦ, διὰ σπουδῆς ποιουμένων. Ἐν τούτῳ δὲ Διονύσιος τελευτᾷ, κατὰ τὸ δωδέκατον ἔτος τῆς Γαλλιηνοῦ βασιλείας, προστὰς τῆς κατ' Ἀλεξάνδρειαν ἐπισκοπῆς ἔτεσιν ἑπτακαίδεκα· διαδέχεται δ' αὐτὸν Μάξιμος. Γαλλιηνοῦ δὲ ἐφ' ὅλοις ἐνιαυτοῖς πεντεκαίδεκα τὴν ἀρχὴν κεκρατηκότος, Κλαύδιος κατέστη διάδοχος.

29. Δεύτερον δὲ οὗτος διελθὼν ἔτος, Αὐρηλιανῷ μεταδίδωσι τὴν ἡγεμονίαν· καθ' ὃν τελευταίας συγκροτηθείσης πλείστων ὅσων ἐπισκόπων συνόδου, φωραθεὶς καὶ πρὸς ἁπάντων ἤδη σαφῶς καταγνωσθεὶς τὴν ἑτεροδοξίαν ὁ τῆς κατ' Ἀντιόχειαν αἱρέσεως ἀρχηγός, τῆς ὑπὸ τὸν οὐρανὸν καθολικῆς ἐκκλησίας ἀποκηρύττεται. Μάλιστα

δ' αὐτὸν εὐθύνας ἐπικρυπτόμενον διήλεγξε Μαλχίων· ἀνὴρ τά τε ἄλλα λόγιος, καὶ σοφιστοῦ τῶν ἐπ' Ἀντιοχείας ἑλληνικῶν παιδευτηρίων διατριβῆς προεστώς· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ δι' ὑπερβάλλουσαν τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως γνησιότητα, πρεσβυτερίου τῆς αὐτόθι παροικίας ἠξιωμένος. Οὗτός γέ τοι ἐπισημειουμένων ταχυγράφων, ζήτησιν πρὸς αὐτὸν ἐνστησάμενος, ἣν καὶ εἰς δεῦρο φερομένην ἴσμεν, μόνος ἴσχυε τῶν ἄλλων κρυψίνουν ὄντα καὶ ἀπατηλὸν φωρᾶσαι τὸν ἄνθρωπον.

30. Μίαν δὴ οὖν ἐκ κοινῆς γνώμης οἱ ἐπὶ ταὐτὸ συγκεκροτημένοι ποιμένες διαχαράξαντες ἐπιστολὴν, εἰς πρόσωπον τοῦ τε Ῥωμαίων ἐπισκόπου Διονυσίου, καὶ Μαξίμου τοῦ κατ' Ἀλεξάνδρειαν, ἐπὶ πάσας διαπέμπονται τὰς ἐπαρχίας· τὴν αὐτῶν σπουδὴν τοῖς πᾶσι φανερὰν καθιστάντες καὶ τοῦ Παύλου τὴν διάστροφον ἑτεροδοξίαν, ἐλέγχους τε καὶ ἐρωτήσεις ἃς πρὸς αὐτὸν ἀνακεκινήκασι, καὶ ἔτι τὸν πάντα βίον τε καὶ τρόπον τοῦ ἀνδρὸς διηγούμενοι· ἐξ ὧν μνήμης ἕνεκεν καλῶς ἂν ἔχοι ταύτας αὐτῶν ἐπὶ τοῦ παρόντος διελθεῖν τὰς φωνάς.

Διονυσίῳ καὶ Μαξίμῳ καὶ τοῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην πᾶσι συλλειτουργοῖς ἡμῶν ἐπισκόποις καὶ πρεσβυτέροις καὶ διακόνοις καὶ πάσῃ τῇ ὑπὸ τὸν οὐρανὸν καθολικῇ ἐκκλησίᾳ, Ἕλενος καὶ Ὑμέναιος καὶ Θεόφιλος καὶ Θεότεκνος καὶ Μάξιμος, Πρόκλος, Νικόμας καὶ Αἰλιανὸς, Παῦλος καὶ Βωλανὸς, καὶ Πρωτογενὴς, καὶ Ἱέραξ, καὶ Εὐτύχιος, καὶ Θεόδωρος, καὶ Μαλχίων, καὶ Λούκιος, καὶ οἱ λοιποὶ πάντες οἱ σὺν ἡμῖν παροικοῦντες

τὰς ἐγγὺς πόλεις καὶ ἔθνη, ἐπίσκοποι καὶ πρεσβύτεροι καὶ διάκονοι καὶ ἐκκλησίαι τοῦ Θεοῦ, ἀγαπητοῖς ἀδελφοῖς ἐν κυρίῳ χαίρειν.

Τούτοις μετὰ βραχέα ἐπιλέγουσι ταῦτα·

Ἐπεστέλλομεν δὲ ἅμα καὶ παρεκαλοῦμεν πολλοὺς καὶ τῶν μακρὰν ἐπισκόπων ἐπὶ τὴν θεραπείαν θανατηφόρου διδασκαλίας, ὥσπερ καὶ Διονύσιον, τὸν ἐπὶ Ἀλεξανδρείας, καὶ Φιρμιλιανὸν τὸν ἀπὸ τῆς Καππαδοκίας, τοὺς μακαρίτας· ὧν ὁ μὲν καὶ ἐπέστειλεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὸν ἡγεμόνα τῆς πλάνης, οὐδὲ προσρήσεως ἀξιώσας, οὐδὲ πρὸς πρόσωπον γράψας αὐτῷ ἀλλὰ τῇ παροικίᾳ πάσῃ, ἧς καὶ τὸ ἀντίγραφον ὑπετάξαμεν. Ὁ δὲ Φιρμιλιανὸς καὶ δὶς ἀφικόμενος κατέγνω μὲν τῶν ὑπ' ἐκείνου καινοτομουμένων, ὡς ἴσμεν καὶ μαρτυροῦμεν οἱ παραγενόμενοι καὶ ἄλλοι πολλοὶ συνισάσιν· ἐπαγγειλαμένου δὲ μεταθήσεσθαι, πιστεύσας καὶ ἐλπίσας ἄνευ τινὸς περὶ τὸν λόγον λοιδορίας τὸ πρᾶγμα εἰς δέον καταστήσεσθαι, ἀνεβάλετο παρακρουσθεὶς ὑπ' αὐτοῦ, τοῦ καὶ τὸν Θεὸν τὸν ἑαυτοῦ καὶ κύριον ἀρνουμένου καὶ τὴν πίστιν ἣν καὶ αὐτὸς πρότερον εἶχε, μὴ φυλάξαντος· Ἔμελλε δὲ καὶ νῦν ὁ Φιρμιλιανὸς εἰς τὴν Ἀντιόχειαν διαβήσεσθαι· καὶ μέχρι γε Ταρσῶν ἧκεν, ἅτε τῆς ἀρνησιθέου αὐτοῦ κακίας πεῖραν εἰληφώς· ἀλλὰ γὰρ μεταξὺ συνεληλυθότων ἡμῶν καὶ καλούντων καὶ αναμενόντων ἄχρις ἂν ἔλθῃ, τέλος ἔσχε τοῦ βίου.

Μεθ' ἕτερα δ' αὖθις τὸν βίον τοῦ αὐτοῦ, οἵας ἐτύγχανεν ἀγωγῆς, διαγράφουσιν ἐν τούτοις·

Ὅπου δὲ ἀποστὰς τοῦ κανόνος, ἐπὶ κίβδη-

λα καὶ νόθα διδάγματα μετελήλυθεν, οὐδὲν δεῖ τοῦ ἔξω ὄντος τὰς πράξεις κρίνειν· οὐδὲ ὅτι πρότερον πένης ὢν καὶ πτωχὸς, καὶ μήτε παρὰ πατέρων παραλαβὼν μηδεμίαν εὐπορίαν, μήτε ἐκ τέχνης, ἢ τινος ἐπιτηδεύματος κτησάμενος, νῦν εἰς ὑπερβάλλοντα πλοῦτον ἐλήλακεν, ἐξ ἀνομιῶν καὶ ἱεροσυλιῶν, καὶ ὧν αἰτεῖ καὶ σείει τοὺς ἀδελφοὺς καταβραβεύων τοὺς ἀδικουμένους καὶ ὑπισχνούμενος βοηθήσειν μισθοῦ. Ψευδόμενος δὲ καὶ τούτους καὶ μάτην καρπούμενος τὴν τῶν ἐν πράγμασιν ὄντων ἑτοιμότητα, πρὸς τὸ διδόναι ὑπὲρ ἀπαλλαγῆς τῶν ἐνοχλούντων· πορισμὸν ἡγούμενος τὴν θεοσέβειαν καὶ οὔτ᾽ ὡς ὑψηλὰ φρονεῖ καὶ ὑπερῆρται κοσμικὰ ἀξιώματα, ὑποδυόμενος καὶ Δουκηνάριος μᾶλλον ἢ ἐπίσκοπος θέλων καλεῖσθαι· καὶ σοβῶν κατὰ τὰς ἀγορὰς καὶ ἐπιστολὰς ἀναγινώσκων καὶ ὑπαγορεύων ἅμα, βαδίζων δημοσίᾳ καὶ δορυφορούμενος· τῶν μὲν προπορευομένων, τῶν δὲ ἐφεπομένων πολλῶν τὸν ἀριθμόν· ὡς καὶ τὴν πίστιν φθονεῖσθαι καὶ μισεῖσθαι διὰ τὸν ὄγκον αὐτοῦ καὶ τὴν ὑπερηφανίαν τῆς καρδίας· οὔτε τὴν ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς συνόδοις τερατείαν, ἣν μηχανᾶται δοξοκοπῶν καὶ φαντασιοκοπῶν καὶ τὰς τῶν ἀκεραιοτέρων ψυχὰς τοῖς τοιούτοις ἐκπλήττων· βῆμα μὲν καὶ θρόνον ὑψηλὸν ἑαυτῷ κατασκευασάμενος, οὐχ ὡς Χριστοῦ μαθητὴς, σήκρητον δὲ ὥσπερ οἱ τοῦ κόσμου ἄρχοντες, ἔχων τε καὶ ὀνομάζων· παίων τε τῇ χειρὶ τὸν μηρὸν καὶ τὸ βῆμα ἀράττων τοῖς ποσὶ, καὶ τοῖς μὴ ἐπαινοῦσι, μηδὲ ὥσπερ ἐν τοῖς θεάτροις κατασείουσι ταῖς ὀθόναις, μηδ᾽ ἐκβοῶσί τε

καὶ ἀναπηδῶν, κατὰ τὰ αὐτὰ τοῖς ἀμφ' αὐτὸν στασιώταις ἀνδράσι τε καὶ γυναίοις ἀκόσμως οὕτως ἀκροωμένοις· τοῖς δ' οὖν ὡς ἐν οἴκῳ Θεοῦ σεμνοπρεπῶς καὶ εὐτάκτως ἀκούουσιν, ἐπιτιμῶν καὶ ἐνυβρίζων· καὶ εἰς τοὺς ἀπελθόντας ἐκ τοῦ βίου τούτου παροινῶν ἐξηγητὰς τοῦ λόγου φορτικῶς ἐν τῷ κοινῷ καὶ μεγαλορρημονῶν περὶ αὐτοῦ, καθάπερ οὐκ ἐπίσκοπος, ἀλλὰ σοφιστὴς καὶ γόης, ψαλμοὺς δὲ τοὺς μὲν εἰς τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν παύσας, ὡς δὴ νεωτέρους καὶ νεωτέρων ἀνδρῶν συγγράμματα· εἰς ἑαυτὸν δὲ ἐν μέσῃ τῇ ἐκκλησίᾳ, τῇ μεγάλῃ τοῦ Πάσχα ἡμέρᾳ ψαλμῳδεῖν γυναῖκας παρασκευάζων, ὧν καὶ ἀκούσας ἄν τις φρίξειεν· οἷα καὶ τοὺς θωπεύοντας αὐτὸν ἐπισκόπους τῶν ὁμορῶν ἀγρῶν τε καὶ πόλεων, καὶ πρεσβυτέρους ἐν ταῖς πρὸς τὸν λαὸν ὁμιλίαις καθίησι διαλέγεσθαι. Τὸν μὲν γὰρ υἱὸν τοῦ Θεοῦ οὐ βούλεται συνομολογεῖν ἐξ οὐρανοῦ κατεληλυθέναι· ἵνα τι προλαβόντες τῶν μελλόντων γραφήσεσθαι θῶμεν. Καὶ τοῦτο οὐ λόγῳ ψιλῷ ῥηθήσεται, ἀλλ' ἐξ ὧν ἐπέμψαμεν ὑπομνημάτων δείκνυται πολλαχόθεν· οὐχ ἥκιστα δὲ ὅπου λέγει Ἰησοῦν Χριστὸν κάτωθεν. Οἱ δὲ εἰς αὐτὸν ψάλλοντες καὶ ἐγκωμιάζοντες ἐν τῷ λαῷ, ἄγγελον τὸν ἀσεβῆ διδάσκαλον αὐτῶν ἐξ οὐρανοῦ κατεληλυθέναι λέγουσι. Καὶ ταῦτα οὐ κωλύει, ἀλλὰ καὶ λεγομένοις πάρεστιν ὁ ὑπερήφανος. Τὰς δὲ συνεισάκτους αὐτοῦ γυναῖκας, ὡς Ἀντιοχεῖς ὀνομάζουσι, καὶ τῶν περὶ αὐτὸν πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, οἷς καὶ τοῦτο καὶ τὰ ἄλλα ἁμαρτήματα ἀνίατα ὄντα συγκρύπτει, συνειδὼς καὶ ἐλέγ-

ξέους· ὅπως αὐτοὺς ὑποχρέους ἔχῃ, περὶ ὧν λόγοις καὶ ἔργοις ἀδικεῖ, μὴ τολμῶντας κατηγορεῖν τῷ καθ' ἑαυτοὺς φόβῳ. Ἀλλὰ καὶ πλουσίους ἀπέφηνεν, ἐφ' ᾧ πρὸς τῶν τὰ τοιαῦτα ζηλούντων φιλεῖται καὶ θαυμάζεται. τί ἂν ταῦτα γράφοιμεν; ἐπιστάμεθα δὲ, ἀγαπητοὶ, ὅτι τὸν ἐπίσκοπον καὶ τὸ ἱερατεῖον ἅπαν παράδειγμα εἶναι δεῖ τῷ πλήθει πάντων καλῶν ἔργων. Καὶ οὐδὲ ἐκεῖνο ἀγνοοῦμεν, ὅτι ἀπὸ τοῦ συνεισάγειν ἑαυτοῖς γυναῖκας ἐξέπεσον· οἱ δ' ὑπωπτεύθησαν· ὥστε εἰ καὶ δοίη τις αὐτῷ τὸ μηδὲν ἀσελγὲς ποιεῖν, ἀλλὰ τήν γε ὑπόνοιαν τὴν ἐκ τοῦ τοιούτου πράγματος φυομένην ἐχρῆν εὐλαβηθῆναι, μή τινα σκανδαλίσῃ, τοὺς δὲ καὶ μιμεῖσθαι προτρέψῃ. Πῶς γὰρ ἂν ἐπιπλήξειεν, ἢ νουθετήσειεν ἕτερον, μὴ συγκαταβαίνειν ἐπίπλεον εἰς ταὐτὸν γυναικὶ μὴ ὀλισθῇ φυλαττόμενον, ὡς γέγραπται· ὅστις μίαν μὲν ἀπέστησαν ἤδη, δύο δὲ ἀκμαζούσας καὶ εὐπρεπεῖς τὴν ὄψιν ἔχει μεθ' ἑαυτοῦ· κἂν ἀπίῃ που, συμπεριφέρει· καὶ ταῦτα τρυφῶν καὶ ὑπερεμπιπλάμενος. Ὧν ἕνεκα στενάζουσι μὲν καὶ ὀδύρονται πάντες καθ' ἑαυτούς· οὕτω δὲ τὴν τυραννίδα καὶ τὴν δυναστείαν αὐτοῦ πεφόβηνται, ὥστε κατηγορεῖν μὴ τολμᾷν. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν, ὡς προειρήκαμεν, εὔθυνεν ἄν τις τὸν ἄνδρα, τὸ γοῦν φρόνημα καθολικὸν ἔχοντα καὶ συγκαταριθμούμενον ἡμῖν· τὸν δὲ ἐξορχησάμενον τὸ μυστήριον καὶ ἐκπομπεύσαντα τῇ μιαρᾷ αἱρέσει τῇ Ἀρτεμᾷ (τί γὰρ οὐ χρὴ μόλις τὸν πατέρα αὐτοῦ δηλῶσαι;) οὐδὲν δεῖν ἡγούμεθα τούτων τοὺς λογισμοὺς ἀπαιτεῖν.

Εἶτ' ἐπὶ τέλει τῆς ἐπιστολῆς ταῦτ' ἐπιλέγουσιν·

Ἠναγκάσθημεν οὖν ἀντιτασσόμενον αὐτὸν τῷ Θεῷ καὶ μὴ εἴκοντα ἐκκηρύξαντες, ἕτερον ἀντ' αὐτοῦ τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ καταστῆσαι ἐπίσκοπον, Θεοῦ προνοίᾳ, ὡς πεπείσμεθα, τὸν τοῦ μακαρίου Δημητριανοῦ καὶ ἐπιφανῶς πρόσταντος πρὸ τούτου τῆς αὐτῆς παροικίας υἱὸν Δόμνον, ἅπασι τοῖς πρέπουσιν ἐπισκόπῳ καλοῖς κεκοσμημένον· ἐδηλώσαμέν τε ὑμῖν ὅπως τούτῳ γράφητε, καὶ παρὰ τούτου τὰ κοινωνικὰ δέχησθε γράμματα. Τῷ δὲ Ἀρτεμᾷ οὗτος ἐπιστελλέτω· καὶ οἱ τὰ Ἀρτεμᾶ φρονοῦντες τούτῳ κοινωνείτωσαν.

XXII.

EDICTUM DIOCLETIANI ADVERSUS MANICHAEOS.

Hoc Diocletiani edictum servatum est in libro Anonymi cujusdam cui inscriptum est: Mosaicarum et Romanarum legum collatio Tit. XV. de mathematicis et Manichaeis. Cum non nisi unus hujus libri codex isque corruptus reperiatur, textus hujus edicti conditio pessima est, atque saepissime conjecturae medela eget. Secutus sum editionem juris civilis antejustinianei, quam curavit cl. Hugo. Tom. II. p. 1463.

Maximus Diocletianus et Maximianus, Nobilissimi AA. Juliano Proconsuli Africae.

Otia maxima interdum homines in communionem [1]) conditionis naturae hominum modum excedere hortantur; et quaedam genera inanissima [2]) ac turpissima doctrinae su-

1) Pithoeus legit: communiorem. In communionem certe corrupta lectio est.

2) Legere volunt Scaliger et Pithoeus: immanissima.

perstitiosae[3]) inducere suadent, ut sui erroris arbitrio protrahere et alios multos videantur, Juliane carissime. Sed Dii immortales providentia sua ordinare[4]) et disponere dignati sunt, quae bona et vera sunt, ut multorum, et bonorum et egregiorum virorum et sapientissimorum consilio et tractatu illibata probarentur et statuerentur; quibus nec obviam ire, neque resistere fas est; neque reprehendi a nova vetus religio debet[5]). Maximi enim criminis est retractare quae semel ab antiquis tractata et definita sunt, statum et cursum tenent ac possident. Unde pertinaciam pravae mentis nequissimorum hominum punire ingens nobis studium est. Hic enim (sunt)[6]) qui novellas et inauditas sectas veterioribus religionibus opponunt; ut pro arbitrio scita proavum excludunt, quae divinitus concessa sunt. Quo-

---

3) Ita scripsi pro: superstitionis. Legendum forsan est: superstitionisque.

4) ordinare recepi ex Conjectura Pithoei pro: ornare.

5) debet; in textu vulgari legitur perperam: deberet.

6) Locus ultra modum laceratus et vix restituendus. Legitur: „Hi enim qui nov. et inaud. sectas de terroribus religioni„bus opponunt, ut pro arbitrio suo pravum excludant, quae di„vinitus concessa sunt.“ Ut verba taliter qualiter restituta leguntur, composita est orationis series per H. Cannegieterum, in commentario ad fragm. vet. jurisprudentiae. Franequerae 1765.

niam nobis [7]), de quibus solertia tua serenitati nostrae retulit, Manichaeis [8]), audivimus eos nuperrime, velut nova inopinata prodigia, in hunc mundum de Persica, adversaria nobis gente progressa vel orta esse, et multa facinora ibi committere, populos namque quietos perturbare; nec non et civitatibus maxima detrimenta inferre [9]) et verendum est, ne forte, ut fieri adsolet, accedenti tempore conentur execrandas consuetudines et incestas leges Persarum [10]) innocentioris naturae homines, Romanam gentem modestam atque tranquillam et universum orbem nostrum veluti venenis suis malivolis inficere. Et quia omnia, quae pandit prudentia tua in relatione religionis illorum, genera maleficiorum, statutis evidentissimorum exquisita et adinventa commenta, ideo eorum maenas atque poenas debitas et condignas illis statuimus. Jubemus namque autores quidem ac principes una cum abominandis scripturis eorum severiori poenae subjici, ita ut flammeis ignibus exurantur; con-

7) Verba haec certe falsa sunt, sed nemo eorum, qui de hoc edicto egerunt, probabilem conjecturam proposuit.

8) Manichaeos, ut textus habet, omnem orationis sequentis seriem turbat.

9) Inserere, parum aptum; restitui ex conjectura Pithoei: inferre.

10) Certe hic, ut recte vidit Roeverus (Thesaurus dissertationum juridicarum. Edidit Oelrich. Lips. 1769. 4. p. 179.) desunt aliqua. Supplet Roeverus: inducere, et sic omnia bene cohaerent.

sentaneos vero et usque adeo contentiosos capite puniri praecipimus, et eorum bona fisco nostro vindicari sancimus. Si qui sane etiam honorati, aut cujuslibet dignitatis vel majoris personae, ad hanc inauditam et turpem atque per omnia infamem sectam, vel ad doctrinam Persarum se transtulerunt, eorum patrimonia fisco nostro adsociari facies; ipsos quoque Forensibus vel Proconensibus metallis dari. Ut igitur stirpitus amputari radix haec nequitiae de saeculo beatissimo nostro possit, devotio tua jussis ac statutis tranquillitatis nostrae maturius obsecundato.

CAPUT QUARTUM.

MONUMENTA AD HISTORIAM VITAE ET CULTUS DIVINI CHRISTIANORUM PERTINENTIA.

I.

EX APOLOGIA JUSTINI MARTYRIS MAJORE.

Ὃν τρόπον ἀνεθήκαμεν ἑαυτοὺς τῷ Θεῷ, καινοποιηθέντες διὰ τοῦ Χριστοῦ, ἐξηγησόμεθα [1]· ὅπως μὴ τοῦτο παραλιπόντες, δόξομεν πονηρεύειν τι ἐν τῇ ἐξηγήσει. Ὅσοι ἂν πεισθῶσι καὶ πιστεύωσιν ἀληθῆ ταῦτα τὰ ὑφ' ἡμῶν διδασκόμενα καὶ λεγόμενα εἶναι, καὶ βιοῦν οὕτως δύνασθαι ὑπισχνῶνται, εὔχεσθαί τε καὶ αἰτεῖν νηστεύοντες παρὰ τοῦ Θεοῦ τῶν προημαρτημένων ἄφεσιν διδάσκονται, ἡμῶν συνευχομένων καὶ συννηστευόντων αὐτοῖς. Ἔπειτα ἄγονται ὑφ' ἡμῶν ἔνθα ὕδωρ ἐστὶ καὶ τρόπον ἀναγεννήσεως, ὃν καὶ ἡμεῖς ἀνεγεννήθημεν, ἀναγεννῶνται. Ἐπ' ὀνόματος γὰρ τοῦ πατρὸς τῶν ὅλων καὶ δεσπότου Θεοῦ καὶ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ πνεύματος ἁγίου, τὸ ἐν τῷ ὕδατι τότε λουτρὸν ποιοῦνται. Καὶ γὰρ ὁ Χριστὸς εἶπεν, ἂν μὴ ἀναγεννηθῆτε, οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν.

---

1) Leguntur haec verba Justini pag. 93. sq. in edit. Paris. 1636. fol.

(Pag. 97.) Ἡμεῖς δὲ μετὰ τὸ οὕτως λοῦσαι τὸν πεπεισμένον καὶ συγκατατεθειμένον, ἐπὶ τοὺς λεγομένους ἀδέλφους ἄγομεν, ἔνθα συνηγμένοι εἰσὶν, κοινὰς εὐχὰς ποιησόμενοι ὑπέρ τε ἑαυτῶν καὶ τοῦ φωτισθέντος καὶ ἄλλων πανταχοῦ πάντων εὐτόνως, ὅπως καταξιωθῶμεν τὰ ἀληθῆ μαθόντες, καὶ δι' ἔργων ἀγαθοὶ πολιτευταὶ καὶ φύλακες τῶν ἐντεταλμένων εὑρεθῆναι, ὅπως τὴν αἰώνιον σωτηρίαν σωθῶμεν. Ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν· ἔπειτα προσφέρεται τῷ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ κράματος. Καὶ οὗτος λαβὼν, αἶνον καὶ δόξαν τῷ πατρὶ τῶν ὅλων διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος ἁγίου, ἀναπέμπει· καὶ εὐχαριστίαν ὑπὲρ τοῦ κατηξιῶσθαι τούτων παρ' αὐτοῦ ἐπὶ πολὺ ποιεῖται· οὗ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καὶ τὴν εὐχαριστίαν, πᾶς ὁ παρὼν λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων, ἀμήν. Τὸ δὲ ἀμὴν, τῇ ἑβραΐδι φωνῇ, τὸ γένοιτο σημαίνει. Εὐχαριστήσαντος δὲ τοῦ προεστῶτος καὶ ἐπευφημήσαντος παντὸς τοῦ λαοῦ, οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῖν διάκονοι, διδόασιν ἑκάστῳ τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος καὶ τοῖς οὐ παροῦσιν ἀποφέρουσι· καὶ ἡ τροφὴ αὕτη καλεῖται παρ' ἡμῖν εὐχαριστία· ἧς οὐδενὶ ἄλλῳ μετασχεῖν ἐξόν ἐστιν, ἢ τῷ πιστεύοντι ἀληθῆ εἶναι τὰ δεδιδαγμένα ὑφ' ἡμῶν καὶ λουσαμένῳ τὸ ὑπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν καὶ εἰς ἀναγέννησιν λουτρὸν, καὶ οὕτως βιοῦντι ὡς ὁ Χριστὸς παρέδωκεν. Οὐ γὰρ ὡς κοινὸν ἄρτον, οὐδὲ κοινὸν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν· ἀλλ'

ὃν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ σαρκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν, καὶ σάρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτως καὶ τὴν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφὴν, ἐξ ἧς αἷμα καὶ σάρκες κατὰ μεταβολὴν τρέφονται ἡμῶν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σάρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι. Οἱ γὰρ ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν [2]), ἃ καλεῖται εὐαγγέλια, οὕτως παρέδωκαν ἐντετάλθαι αὐτοῖς τὸν Ἰησοῦν, λαβόντα ἄρτον, εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν, τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου· τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου· καὶ τὸ ποτήριον ὁμοίως λαβόντα καὶ εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν, τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου, καὶ μόνοις αὐτοῖς μεταδοῦναι. Ὅπερ καὶ ἐν τοῖς τοῦ Μίθρα μυστηρίοις παρέδωκαν γίνεσθαι μιμησάμενοι οἱ πονηροὶ δαίμονες, ὅτι γὰρ ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος τίθεται ἐν ταῖς τοῦ μυουμένου τελεταῖς μετ' ἐπιλόγων τινῶν, ἢ ἐπίστασθε, ἢ μαθεῖν δύνασθε.

Ἡμεῖς δὲ μετὰ ταῦτα λοιπὸν ἀεὶ τούτων ἀλλήλους ἀναμιμνήσκομεν· καὶ οἱ ἔχοντες τοῖς λειπομένοις πᾶσιν ἐπικουροῦμεν καὶ σύνεσμεν ἀλλήλοις ἀεί· ἐπὶ πᾶσί τε οἷς προσφερόμεθα, εὐλογοῦμεν τὸν ποιητὴν τῶν πάντων διὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ πνεύματος τοῦ ἁγίου. Καὶ τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένῃ ἡμέρᾳ πάν-

---

2) Ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων sive peculiaris liber erat nostris evangeliis haud dissimilis, sive, ut equidem arbitror, ipsa nostra evangelia. Justinus Martyr semper hoc nomine utitur, etiam in dialogo cum Tryphone Judaeo, praeter eum nemo veterum.

των κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων, ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκεται μέχρις ἐγχωρεῖ. Εἶτα παυσαμένου τοῦ ἀναγινώσκοντος, προεστὼς διὰ λόγου τὴν νουθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται· ἔπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πάντες καὶ εὐχὰς πέμπομεν· καὶ ὡς προέφημεν, παυσαμένων ἡμῶν τῆς εὐχῆς, ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ· καὶ ὁ προεστὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῷ, ἀναπέμπει, καὶ ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τὸ ἀμήν. Καὶ ἡ διάδοσις καὶ ἡ μετάληψις ἀπὸ τῶν εὐχαριστηθέντων ἑκάστῳ γίνεται καὶ τοῖς οὐ παροῦσι διὰ τῶν διακόνων πέμπεται. Οἱ εὐποροῦντες δὲ καὶ βουλόμενοι, κατὰ προαίρεσιν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ, ὃ βούλεται δίδωσι· καὶ τὸ συλλεγόμενον παρὰ τῷ προεστῶτι ἀποτίθεται καὶ αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὀρφανοῖς τε καὶ χήραις καὶ τοῖς διὰ νόσον ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λειπομένοις καὶ τοῖς ἐν δεσμοῖς οὖσι καὶ τοῖς παρεπιδήμοις οὖσι ξένοις καὶ ἁπλῶς πᾶσι τοῖς ἐν χρείᾳ οὖσι κηδεμὼν γίνεται. Τὴν δὲ τοῦ ἡλίου ἡμέραν κοινῇ πάντες τὴν συνέλευσιν ποιούμεθα. Ἐπειδὴ πρώτη ἐστὶν ἡμέρα, ἐν ᾗ ὁ Θεὸς τὸ σκότος καὶ τὴν ὕλην τρέψας, κόσμον ἐποίησε· καὶ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ ἡμέτερος σωτήρ, τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, ἐκ νεκρῶν ἀνέστη· τῇ γὰρ πρὸ τῆς κρονικῆς ἐσταύρωσαν αὐτόν· καὶ τῇ μετὰ τὴν κρονικήν, ἥτις ἐστὶν ἡλίου ἡμέρα, φανεὶς τοῖς ἀποστόλοις αὐτοῦ καὶ μαθηταῖς, ἐδίδαξε ταῦτα ἅπερ εἰς ἐπίσκεψιν καὶ ὑμῖν ἀνεδώκαμεν.

II.

EPISTOLA AD DIOGNETUM.

Praeclara haec epistola quo autore et quo tempore scripta sit, ignoratur, neque de Diogneto, ad quem sermo dirigitur, quidquam historia narrat. Reperitur epistola ad Diognetum inter opera Justini Martyris, cujus tamen non esse plurimis visum est. Certum est autorem, vera pietate praeditum, atque ab apostolorum aetate non ita remotum fuisse.

Ἐπειδὴ ὁρῶ, κράτιστε Διόγνητε ὑπερεσπουδακότα σε τὴν θεοσέβειαν τῶν χριστιανῶν μαθεῖν, καὶ πάνυ σαφῶς καὶ ἐπιμελῶς πυνθανόμενον περὶ αὐτῶν, τίνι τε Θεῷ πεποιθότες, καὶ πῶς θρησκεύοντες, αὐτόν τε κόσμον ὑπερορῶσι πάντες, καὶ θανάτου καταφρονοῦσι· καὶ οὔτε τοὺς νομιζομένους ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων θεοῖς λογίζονται, οὔτε τὴν Ἰουδαίων δεισιδαιμονίαν φυλάσσουσι· καὶ τίνα τὴν φιλοστοργίαν ἔχουσι πρὸς ἀλλήλους, καὶ τί δή ποτε καινὸν τοῦτο γένος ἢ ἐπιτήδευμα εἰσῆλθεν εἰς τὸν βίον νῦν, καὶ οὐ πρότερον ἀποδέχομαί γε τῆς προθυμίας σε ταύτης, καὶ παρὰ τοῦ Θεοῦ, τοῦ καὶ τὸ λέγειν καὶ

τὸ ἀκούειν ἡμῖν χορηγοῦντος, αἰτοῦμαι δοθῆναι ἐμοὶ μὲν, εἰπεῖν οὕτως ὡς μάλιστα ἂν ἀκοῦσαί σε βελτίω γενέσθαι· σοί τε, οὕτως ἀκοῦσαι, ὡς μὴ λυπηθῆναι τὸν εἰπόντα.

Ἄγε δὴ, καθάρας σεαυτὸν ἀπὸ πάντων τῶν προκατεχόντων σοῦ τὴν διάνοιαν λογισμῶν, καὶ τὴν ἀπατῶσάν σε συνήθειαν ἀποσκευασάμενος, καὶ γενόμενος, ὥσπερ ἐξ ἀρχῆς, καινὸς ἄνθρωπος, ὡς ἂν καὶ λόγου καινοῦ (καθάπερ καὶ αὐτὸς ὡμολόγησας) ἀκροατὴς ἐσόμενος· ἴδε μὴ μόνον τοῖς ὀφθαλμοῖς ἀλλὰ καὶ τῇ φρονήσει, τίνος ὑποστάσεως ἢ τίνος εἴδους τυγχάνουσιν, οὓς ἐρεῖτε καὶ νομίζετε θεούς· οὐχ ὁ μέν τις λίθος ἐστὶν, ὅμοιος τῷ πατουμένῳ; ὁ δ', ἐστὶ χαλκὸς, οὐ κρείσσων τῶν εἰς τὴν χρῆσιν ἡμῖν κεχαλκευμένων σκευῶν; ὁ δὲ, ξύλον, ἤδη καὶ σεσηπός; ὁ δὲ, ἄργυρος, χρήζων ἀνθρώπου τοῦ φυλάξοντος, ἵνα μὴ κλαπῇ; ὁ δὲ σίδηρος ὑπὸ ἰοῦ διεφθαρμένος; ὁ δὲ ὄστρακον, οὐδὲν τοῦ κατεσκευασμένου πρὸς τὴν ἀτιμοτάτην ὑπηρεσίαν εὐπρεπέστερον; οὐ φθαρτῆς ὕλης ταῦτα πάντα; οὐχ ὑπὸ σιδήρου καὶ πυρὸς κεχαλκευμένα; οὐχ ὁ μὲν αὐτῶν, λιθοξόος, ὁ δὲ χαλκεύς· ὁ δὲ, ἀργυροκόπος· ὁ δὲ κεραμεὺς ἔπλασεν; οὐ, πρὶν ἢ ταῖς τέχναις τούτων εἰς τὴν μορφὴν τούτων ἐκτυπωθῆναι, ἦν ἕκαστος αὐτῶν ἑκάστῳ ἔτι καὶ νῦν μεταμεμορφωμένον; οὐ τὰ νῦν ἐκ τῆς αὐτῆς ὕλης ὄντα σκεύη γένοιτ' ἂν, εἰ τύχοι τῶν αὐτῶν τεχνιτῶν, ὅμοια τοιούτοις; οὐ, ταῦτα πάλιν τὰ νῦν ὑφ' ὑμῶν προσκυνούμενα, δύναιτ' ἂν ὑπὸ ἀνθρώπων σκεύη ὅμοια γενέσθαι τοῖς λοιποῖς; οὐ κωφὰ πάντα;

οὐ τυφλὰ, οὐκ ἄψυχα; οὐκ ἀναίσθητα; οὐκ ἀκίνητα; οὐ πάντα σηπόμενα; οὐ πάντα φθειρόμενα; ταῦτα Θεοὺς καλεῖτε, τούτοις δουλεύετε; τούτοις προσκυνεῖτε· τέλεόν τε . . ἐξομοιοῦσθε; διὰ τοῦτο μισεῖτε Χριστιανοὺς, ὅτι τούτους οὐκ ἡγοῦνται θεούς; ὑμεῖς γὰρ οἱ νῦν νομίζοντες καὶ οἰόμενοι, οὐ πολὺ πλέον αὐτῶν καταφρονεῖτε; οὐ πολὺ μᾶλλον αὐτοὺς χλευάζετε καὶ ὑβρίζετε; τοὺς μὲν λιθίνους καὶ ὀστρακίνους σέβοντες ἀφυλάκτους· τοὺς δὲ ἀργυρέους καὶ χρυσοῦς ἐγκλείοντες ταῖς νυξὶ, καὶ ταῖς ἡμέραις φύλακας παρακαθίσαντες, ἵνα μὴ κλαπῶσιν· αἷς δὲ δοκεῖτε τιμαῖς προσφέρειν, εἰ μὲν αἰσθάνονται, κολάζετε μᾶλλον αὐτούς· εἰ δὲ ἀναισθητοῦσιν, ἐλέγχοντες, αἵματι καὶ κνίσαις αὐτοὺς θρησκεύετε. Ταῦθ' ἡμῶν τίς ὑπομεινάτω; ταῦτα ἀνασχέσθω τις ἑαυτῷ γενέσθαι; ἀλλὰ ἄνθρωπος μὲν οὐδὲ εἷς ταύτης τῆς κολάσεως ἑκὼν ἀνέξεται· (αἴσθησιν γὰρ ἔχει καὶ λογισμὸν) ὁ δὲ λίθος ἀνέχεται· ἀναισθητεῖ γάρ· οὐκοῦν τὴν αἴσθησιν · · · · ἐλέγχετε. Περὶ μὲν οὖν τοῦ μὴ δεδουλῶσθαι Χριστιανοὺς τοιούτοις θεοῖς, πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα εἰπεῖν ἔχοιμι· εἰ δέ τινι μὴ δοκοίη καὶ ταῦτα ἱκανὰ, περισσὸν ἡγοῦμαι καὶ τὸ .... λέγειν.

Ἑξῆς δὲ, περὶ τοῦ μὴ κατὰ τὰ αὐτὰ Ἰουδαίοις θεοσεβεῖν αὐτοὺς, οἶμαί σε μάλιστα ποθεῖν ἀκοῦσαι. Ἰουδαῖοι τοίνυν εἰ μὲν ἀπέχονται ταύτης τῆς προειρημένης λατρείας, καὶ εἰς Θεὸν ἕνα τῶν πάντων σέβειν καὶ δεσπότην ἀξιοῦσι φρονεῖν· εἰ δὲ τοῖς προειρημένοις ὁμοιοτρόπως τὴν

θρησκείαν προσάγουσιν αὐτῷ ταύτην, διαμαρτάνουσιν. Ἃ γὰρ τοῖς ἀναισθήτοις καὶ κωφοῖς προσφέροντες οἱ Ἕλληνες ἀφροσύνης δεῖγμα παρέχουσι, ταῦθ᾽ οὗτοι καθάπερ προσδεομένῳ τῷ Θεῷ λογιζόμενοι παρέχειν, μωρίαν εἰκὸς μᾶλλον ἡγοῖντ᾽ ἄν, οὐ θεοσέβειαν. Ὁ γὰρ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς, καὶ πᾶσιν ἡμῖν χορηγῶν, ὧν προσδεόμεθα, οὐδενὸς ἂν αὐτὸς προσδέοιτο τούτων, ὧν τοῖς οἰομένοις διδόναι παρέχει αὐτός· οἱ δέ γε θυσίας αὐτῷ δι᾽ αἵματος καὶ κνίσης καὶ ὁλοκαυτωμάτων ἐπιτελεῖν οἰόμενοι, καὶ ταύταις ταῖς τιμαῖς αὐτὸν γεραίρειν, οὐδέν μοι δοκοῦσι διαφέρειν τῶν εἰς τὰ κωφὰ τὴν αὐτὴν ἐνδεικνυμένοις φιλοτιμίαν, τῶν μὴ δυναμένων τῆς τιμῆς μεταλαμβάνειν. Τὸ δὲ δοκεῖν τινα παρέχειν τῷ μηδενὸς προσδεομένῳ..................

Ἀλλὰ μὴν τόγε περὶ τὰς βρώσεις αὐτῶν ψοφοδεὲς, καὶ τὴν περὶ τὰ σάββατα δεισιδαιμονίαν, καὶ τήν τε περιτομῆς ἀλαζονείαν, καὶ τήν τε νηστείας καὶ νουμηνίας εἰρωνείαν, καταγέλαστα καὶ οὐδὲν ἄξια λόγου, νομίζω σε χρήζειν παρ᾽ ἐμοῦ μαθεῖν· τό τε γὰρ τῶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κτισθέντων εἰς χρῆσιν ἀνθρώπων ἃ μὲν ὡς καλῶς κτισθέντα παραδέχεσθαι, ἃ δ᾽ ὡς ἄχρηστα καὶ περισσὰ παραιτεῖσθαι, πῶς οὐ θέμις ἐστί; τὸ δὲ καταψεύδεσθαι Θεοῦ, ὡς κωλύοντος ἐν τῇ τῶν σαββάτων ἡμέρᾳ καλόν τι ποιεῖν, πῶς οὐκ ἀσεβές; τὸ δὲ καὶ τὴν μείωσιν τῆς σαρκὸς μαρτύριον ἐκλογῆς ἀλαζονεύεσθαι, ὡς διὰ τοῦτο ἐξαιρέτως ἠγαπημένους ὑπὸ Θεοῦ, πῶς οὐ χλεύης

ἀξίους; τὰ δὲ παρεδρεύοντας αὐτοὺς ἄστροις καὶ σελήνῃ παρατήρησιν τῶν μηνῶν καὶ τῶν ἡμερῶν ποιεῖσθαι, καὶ τὰς οἰκονομίας Θεοῦ καὶ τὰς τῶν καιρῶν ἀλλαγὰς κατὰ . . . πρὸς τὰς αὐτῶν ὁρμάς, ἃς μὲν, εἰς ἑορτὰς, ἃς δὲ, εἰς πένθη· τίς ἂν θεοσεβείας καὶ οὐκ ἀφροσύνης πολὺ πλέον ἡγήσεται τὸ δεῖγμα; Τῆς μὲν οὖν κοινῆς εἰκαιότητος καὶ ἀπάτης, καὶ τῆς Ἰουδαίων πολυπραγμοσύνης καὶ ἀλαζονείας, ὅτι ὀρθῶς ἀπέχονται Χριστιανοὶ, ἀρκούντως σε νομίζω μεμαθηκέναι· τὸ δὲ τῆς ἰδίας αὐτῶν θεοσεβείας μυστήριον, μὴ προσδοκήσῃς δύνασθαι παρὰ ἀνθρώπου μαθεῖν.

Χριστιανοὶ γὰρ οὔτε γῇ, οὔτε φωνῇ, οὔτε ἔθεσι διακεκριμένοι τῶν λοιπῶν εἰσὶν ἀνθρώπων. Οὔτε γάρ που πόλεις ἰδίας κατοικοῦσιν, οὔτε διαλέκτῳ τινὶ παρηλλαγμένῃ χρῶνται, οὔτε βίον παράσημον ἀσκοῦσιν· οὐ μὴν ἐπινοίᾳ τινὶ καὶ φροντίδι πολυπραγμόνων ἀνθρώπων μαθήματι τοῦτ' αὐτοῖς ἐστὶν εἰρημένον· οὐδὲ δόγματος ἀνθρωπίνου προεστᾶσιν, ὥσπερ ἔνιοι· κατοικοῦντες δὲ πόλεις Ἑλληνίδας τε καὶ βαρβάρους, ὡς ἕκαστος ἐκληρώθη, ἐν τοῖς ἐγχωρίοις ἔθεσιν ἀκολουθοῦντες ἔν τε ἐσθῆτι καὶ διαίτῃ καὶ τῷ λοιπῷ βίῳ, θαυμαστὴν καὶ ὁμολογουμένως παράδοξον ἐνδείκνυνται τὴν κατάστασιν τῆς ἑαυτῶν πολιτείας. Πατρίδας οἰκοῦσιν ἰδίας, ἀλλ' ὡς πάροικοι· μετέχουσι πάντων, ὡς πολῖται· καὶ πάνθ' ὑπομένουσιν ὡς ξένοι· πᾶσα ξένη, πατρίς ἐστιν αὐτῶν· καὶ πᾶσα πατρὶς, ξένη· γαμοῦσιν ὡς πάντες· τεκνογονοῦσιν, ἀλλ' οὐ ῥίπτουσι τὰ γεννώμενα· τράπεζαν κοινὴν παρατίθενται,

ἀλλ᾽. καινήν· ἐν σαρκὶ τυγχάνουσιν, ἀλλ᾽ οὐ κατὰ σάρκα ζῶσιν· ἐπὶ γῆς διατρίβουσιν, ἀλλ᾽ ἐν οὐρανῷ πολιτεύονται· πείθονται τοῖς ὡρισμένοις νόμοις, καὶ τοῖς ἰδίοις βίοις νικῶσι τοὺς νόμους· ἀγαπῶσι πάντας, καὶ ὑπὸ πάντων διώκονται· ἀγνοοῦνται, καὶ κατακρίνονται· θανατοῦνται, καὶ ζωοποιοῦνται· πτωχεύουσι καὶ πλουτίζουσι πολλούς· πάντων ὑστεροῦνται, καὶ ἐν πᾶσι περισσεύουσι· ἀτιμοῦνται, καὶ ἐν ταῖς ἀτιμίαις δοξάζονται· βλασφημοῦνται, καὶ δικαιοῦνται· λοιδοροῦνται, καὶ εὐλογοῦσιν· ὑβρίζονται, καὶ τιμῶσιν· ἀγαθοποιοῦντες, ὡς κακοὶ κολάζονται· κολαζόμενοι χαίρουσιν, ὡς ζωοποιούμενοι· ὑπὸ Ἰουδαίων ὡς ἀλλόφυλοι πολεμοῦνται, καὶ ὑπὸ Ἑλλήνων διώκονται· καὶ τὴν αἰτίαν τι ἔχθρας εἰπεῖν οἱ μισοῦντες οὐκ ἔχουσιν· ἁπλῶς δὲ εἰπεῖν, ὅπερ ἐστὶν ἐν σώματι ψυχή, τοῦτ᾽ εἰσὶν ἐν κόσμῳ Χριστιανοί. Ἔσπαρται κατὰ πάντων τῶν τοῦ σώματος μελῶν ἡ ψυχή, καὶ Χριστιανοὶ κατὰ τὰς τοῦ κόσμου πόλεις· οἰκεῖ μὲν ἐν τῷ σώματι ψυχή, οὐκ ἔστι δὲ ἐκ τοῦ σώματος· καὶ Χριστιανοὶ ἐν κόσμῳ οἰκοῦσιν, οὐκ εἰσὶ δὲ ἐκ τοῦ κόσμου· ἀόρατος ἡ ψυχὴ ἐν ὁρατῷ φρουρεῖται τῷ σώματι· καὶ Χριστιανοὶ γινώσκονται μένοντες ἐν τῷ κόσμῳ, ἀόρατος δὲ αὐτῶν ἡ θεοσέβεια μένει· μισεῖ τὴν ψυχὴν ἡ σὰρξ καὶ πολεμεῖ, μηδὲν ἀδικουμένη, διότι ταῖς ἡδοναῖς κωλύεται χρῆσθαι· μισεῖ καὶ Χριστιανοὺς ὁ κόσμος μηδὲν ἀδικούμενος, ὅτι ταῖς ἡδοναῖς ἀντιτάσσονται· ἡ ψυχὴ τὴν μισοῦσαν ἀγαπᾷ σάρκα, καὶ τὰ μέλη· καὶ Χριστιανοὶ τοὺς μισοῦντας ἀγαπῶσιν· ἐγκέκλεισται

μὲν

μὲν ἡ ψυχὴ τῷ σώματι, συνέχει δὲ αὐτὴ τὸ σῶμα· καὶ Χριστιανοὶ κατέχονται μὲν ὡς ἐν φρουρᾷ τῷ κόσμῳ, αὐτοὶ δὲ συνέχουσι τὸν κόσμον· ἀθάνατος ἡ ψυχὴ ἐν θνητῷ σκηνώματι κατοικεῖ, καὶ Χριστιανοὶ παροικοῦσιν ἐν φθαρτοῖς, τὴν ἐν οὐρανοῖς ἀφθαρσίαν προσδεχόμενοι· κακουργουμένη σιτίοις καὶ ποτοῖς ἡ ψυχὴ, βελτιοῦται· καὶ Χριστιανοὶ κολαζόμενοι καθ' ἡμέραν, πλεονάζουσι μᾶλλον· εἰς τοσαύτην αὐτοὺς τάξιν ἔθετο ὁ Θεὸς, ἣν οὐ θεμιτὸν αὐτοῖς παραιτήσασθαι.

Οὐ γὰρ ἐπίγειον, ὡς ἔφην, εὕρημα τοῦτ' αὐτοῖς παραδόθη· οὐδὲ θνητὴν ἐπίνοιαν φυλάσσειν οὕτως ἀξιοῦσιν ἐπιμελῶς, οὐδὲ ἀνθρωπίνην οἰκονομίαν μυστηρίων πεπίστευνται· ἀλλ' αὐτὸς ὁ παντοκράτωρ καὶ παντοκτίστης καὶ ἀόρατος Θεὸς, αὐτὸς ἀπ' οὐρανῶν τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸν λόγον τὸν ἅγιον καὶ ἀπερινόητον ἀνθρώποις ἐνίδρυται, καὶ ἐγκατεστήριξε ταῖς καρδίαις αὐτῶν· οὐ, καθάπερ ἄν τις εἰκάσειεν, ἀνθρώποις ὑπηρέτην τινὰ πέμψας, ἢ ἄγγελον, ἢ ἄρχοντα, ἤ τινα τῶν διεπόντων τὰ ἐπίγεια, ἤ τινα τῶν πεπιστευμένων τὰς ἐν οὐρανοῖς διοικήσεις, ἀλλ' αὐτὸν τὸν τεχνίτην καὶ δημιουργὸν τῶν ὅλων· ᾧ τοὺς οὐρανοὺς ἔκτισεν, ᾧ τὴν θάλασσαν ἰδίοις ὅροις ἐνέκλεισεν· οὗ τὰ μυστήρια πιστῶς πάντα φυλάσσει τὰ στοιχεῖα· παρ' οὗ τὰ μέτρα, τῶν τε ἡμέρας δρόμων εἴληφε φυλάσσειν· ᾧ πειθαρχεῖ σελήνη, νυκτὶ φαίνειν κελεύοντι· ᾧ πειθαρχεῖ τὰ ἄστρα, τῷ τῆς σελήνης ἀκολουθοῦντα δρόμῳ· ᾧ πάντα διατέτακται καὶ διώρισται καὶ ὑποτέ-

τακται, οὐρανοὶ καὶ τὰ ἐν οὐρανοῖς, γῆ καὶ τὰ ἐν τῇ γῇ, θάλασσα καὶ τὰ ἐν τῇ θαλάσσῃ· πῦρ, ἀὴρ, ἄβυσσος· τὰ ἐν ὕψεσι, τὰ ἐν βάθεσι, τὰ ἐν τῷ μεταξύ.

Τοῦτον πρὸς αὐτοὺς ἀπέστειλεν, ἆρά γε, ὡς ἀνθρώπων ἄν τις λογίσαιτο, ἐπὶ τυραννίδι καὶ φόβῳ καὶ καταπλήξει; οὐ μόνον, ἀλλ' ἐν ἐπιεικίᾳ, πραΰτητι· ὡς βασιλεὺς, πέμπων υἱὸν βασιλέα ἔπεμψεν· ὡς Θεὸν ἔπεμψεν, ὡς πρὸς ἀνθρώπους ἔπεμψεν, ὡς σώζων ἔπεμψεν, ὡς πείθων οὐ βιαζόμενος· βία γὰρ οὐ πρόσεστι τῷ Θεῷ· ἔπεμψεν ὡς ἀγαπῶν, οὐ κρίνων· πέμψει γὰρ αὐτὸν κρίνοντα, καὶ τίς αὐτοῦ τὴν παρουσίαν ὑποστήσεται; . . . . παραβαλλομένους θηρίοις, ἵνα ἀρνήσωνται τὸν κύριον, καὶ μὴ νικωμένους· οὐχ ὁρᾷς, ὅσῳ πλείονες κολάζονται, τοσούτῳ πλεονάζοντας ἄλλους; ταῦτα ἀνθρώπου οὐ δοκεῖ τὰ ἔργα, ταῦτα δύναμίς ἐστι Θεοῦ· ταῦτα τῆς παρουσίας αὐτοῦ δείγματα.

Τίς γὰρ ὅλως ἀνθρώπων ἠπίστατο τί ποτ' ἐστὶ Θεὸς, πρὶν αὐτὸν ἐλθεῖν; ἢ τοὺς κενοὺς καὶ ληρώδεις ἐκείνων λόγους ἀποδέχῃ τῶν ἀξιοπίστων φιλοσόφων· ὧν οἱ μὲν πῦρ ἔφασαν εἶναι τὸν Θεὸν (οὗ μέλλουσι χωρήσειν αὐτοὶ, τοῦτο καλοῦσι Θεὸν) οἱ δὲ, ὕδωρ· οἱ δὲ, ἄλλο τι τῶν στοιχείων τῶν ἐκτισμένων ὑπὸ Θεοῦ· καίτοιγε εἴ τις τούτων τῶν λόγων ἀποδεκτός ἐστι, δύναιτ' ἂν καὶ τῶν λοιπῶν κτισμάτων ἓν ἕκαστον ὁμοίως ἀποφαίνεσθαι Θεόν. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν τερατεία καὶ πλάνη τῶν γοήτων ἐστίν· ἀνθρώπων δὲ οὐδεὶς

οὔτε εἶδεν, οὔτε ἐγνώρισεν· αὐτὸς δὲ ἑαυτὸν ἐπέδειξεν, ἐπέδειξε δὲ διὰ πίστεως, ᾗ μόνῃ Θεὸν ἰδεῖν συγκεχώρηται. Ὁ γὰρ δεσπότης καὶ δημιουργὸς τῶν ὅλων Θεὸς, ὁ ποιήσας τὰ πάντα καὶ κατὰ τάξιν διακρίνας, οὐ μόνον φιλάνθρωπος ἐγένετο, ἀλλὰ καὶ μακρόθυμος· ἀλλ' οὗτος ἦν μὲν ἀεὶ τοιοῦτος, καὶ ἔστι, καὶ ἔσται, χρηστὸς καὶ ἀγαθὸς καὶ ἀόργητος καὶ ἀληθὴς καὶ μόνος ἀγαθός ἐστιν· ἐννοήσας δὲ μεγάλην καὶ ἄφραστον ἔννοιαν, ἣν ἐκοινώσατο μόνῳ τῷ παιδί. Ἐν ὅσῳ μὲν οὖν κατεῖχεν ἐν μυστηρίῳ καὶ διετήρει τὴν σοφὴν αὐτοῦ βουλὴν, ἀμελεῖν ἡμῶν καὶ ἀφροντιστεῖν ἐδόκει. ἐπεὶ δὲ ἀπεκάλυψε διὰ τοῦ ἀγαπητοῦ παιδὸς καὶ ἐφανέρωσε τὰ ἐξ ἀρχῆς ἡτοιμασμένα, πάνθ' ἅμα παρέσχεν ἡμῖν, καὶ μετασχεῖν τῶν εὐεργεσιῶν αὐτοῦ, καὶ ἰδεῖν . . . ἅ τις ἂν πώποτε προσεδόκησεν ἡμῶν; πάντ' οὖν ἤδει παρ' ἑαυτῷ σὺν τῷ παιδὶ οἰκονομικῶς.

Μέχρι μὲν οὖν τοῦ πρόσθεν χρόνου εἴασεν ἡμᾶς ὡς ἐβουλόμεθα ἀτάκτοις φοραῖς φέρεσθαι, ἡδοναῖς καὶ ἐπιθυμίαις ἀγομένους· οὐ πάντως ἐφηδόμενος τοῖς ἁμαρτήμασιν ἡμῶν, ἀλλ' ἀνεχόμενος· οὐδὲ τῷ τότε τῆς ἀδικίας καιρῷ συνευδοκῶν, ἀλλὰ τὸν νῦν τῆς δικαιοσύνης δημιουργῶν· ἵνα ἐν τῷ τότε χρόνῳ ἐλεγχθέντες ἐκ τῶν ἰδίων ἔργων ἀνάξιοι ζωῆς, νῦν ὑπὸ τῆς τοῦ Θεοῦ χρηστότητος ἀξιωθῶμεν· καὶ τὸ καθ' ἑαυτοὺς φανερώσαντες ἀδύνατον εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, τῇ δυνάμει τοῦ Θεοῦ δυνατοὶ γεννηθῶμεν. Ἐπεὶ δὲ πεπλήρωτο μὲν ἡ ἡμετέρα ἀδικία, καὶ τελείως πεφανέρωτο, ὅτι ὁ μισθὸς . .

κόλασις καὶ θάνατος προσεδοκᾶτο. ἦλθε δὲ ὁ καιρὸς, ὃν Θεὸς προέθετο λοιπὸν φανερῶσαι τὴν ἑαυτοῦ τοῦ χρηστότητα καὶ δύναμιν, ὡς . . . ὑπερβαλλούσης φιλανθρωπίας μία ἀγάπη . . . οὐκ ἐμίσησεν ὑμᾶς, οὐδὲ ἀπώσατο, οὐδὲ ἐμνησικάκησεν, ἀλλὰ ἐμακροθύμησεν, ἠνέσχετο, λέγων αὐτὸς, τὰς ἡμετέρας ἁμαρτίας ἀνεδέξατο· αὐτὸς τὸν ἴδιον υἱὸν ἀπέδοτο λύτρον ὑπὲρ ἡμῶν, τὸν ἅγιον ὑπὲρ ἀνόμων, τὸν ἄκακον ὑπὲρ τῶν κακῶν, τὸν δίκαιον ὑπὲρ τῶν ἀδίκων, τὸν ἄφθαρτον ὑπὲρ τῶν θνητῶν· τί γὰρ ἄλλο τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν ἠδυνήθη καλύψαι, ἢ ἐκείνου δικαιοσύνη; ἐν τίνι δικαιωθῆναι δυνατὸν τοὺς ἀνόμους ἡμᾶς καὶ ἀσεβεῖς, ἢ ἐν μόνῳ τῷ υἱῷ τοῦ Θεοῦ; ὢ τῆς γλυκείας ἀνταλλαγῆς, ὢ τῆς ἀνεξιχνιάστου δημιουργίας, ὢ τῶν ἀπροσδοκήτων εὐεργεσιῶν· ἵνα ἀνομία μὲν πολλῶν ἐν δικαίῳ ἑνὶ κρυβῇ, δικαιοσύνη δὲ ἑνὸς πολλοὺς ἀνόμους δικαιώσῃ. ἐλέγξας οὖν ἐν μὲν τῷ πρόσθεν χρόνῳ τὸ ἀδύνατον τῆς ἡμετέρας φύσεως εἰς τὸ τυχεῖν ζωῆς, νῦν δὲ τὸν σωτῆρα δείξας, δυνατὸν σώζειν καὶ τὰ ἀδύνατα, ἐξ ἀμφοτέρων ἐβουλήθη πιστεύειν ἡμᾶς τῇ χρηστότητι αὐτοῦ, αὐτὸν ἡγεῖσθαι τροφέα, πατέρα, διδάσκαλον, σύμβουλον, ἰατρὸν, νοῦν, φῶς, τιμὴν, δόξαν, ἰσχὺν, ζωήν· περὶ ἐνδύσεως καὶ τροφῆς μὴ μεριμνᾶν.

Ταύτην καὶ σὺ τὴν πίστιν ἐὰν ποθῇς καὶ λάβῃς πρῶτον μὲν ἐπίγνωσιν π . . . . ὁ γὰρ Θεὸς τοὺς ἀνθρώπους ἠγάπησε, δι' οὓς ἐποίησε τὸν κόσμον, οἷς ὑπέταξε πάντα τὰ ἐν . οἷς λόγιον ἔδωκεν, οἷς νοῦν· οἷς μόνοις πρὸς αὐτὸν

ὁρᾷν ἐπέτρεψε· οὓς ἐκ τε ἰδίας εἰκόνος ἔπλασε· πρὸς οὓς ἀπέστειλε τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ· οἷς τὴν ἐν οὐρανῷ βασιλείαν ἐπηγγείλατο, καὶ δώσει τοῖς ἀγαπήσασιν αὐτόν. Ἐπιγνοὺς δὲ, τίνος οἴει πληρωθήσεσθαι χαρᾶς; ἢ πῶς ἀγαπήσεις τὸν οὕτως προαγαπήσαντά σε; ἀγαπήσας δὲ, μιμητὴς ἔσῃ αὐτοῦ τε χρηστότητος. Καὶ μὴ θαυμάσῃς, εἰ δύναται μιμητὴς ἄνθρωπος γενέσθαι Θεοῦ· δύναται θέλοντος αὐτοῦ· οὐ γὰρ τὸ καταδυναστεύειν τῶν πλησίον, οὐδὲ τὸ πλέον ἔχειν βούλεσθαι τῶν ἀσθενεστέρων· οὐδὲ τὸ πλουτεῖν καὶ βιάζεσθαι τοὺς ὑποδεεστέρους, εὐδαιμονεῖν ἐστίν· οὐδὲ ἐν τούτοις δύναταί τις μιμήσασθαι Θεόν· ἀλλὰ ταῦτα ἐκτὸς τῆς ἐκείνου μεγαλειότητος, ἀλλ᾽ ὅστις τὸ τοῦ πλησίον ἀναδέχεται βάρος, ὃς ἐν ᾧ κρείσσων ἐστὶν, ἕτερον τὸν ἐλαττούμενον εὐεργετεῖν ἐθέλει, ὅσα παρὰ τοῦ Θεοῦ λαβὼν ἔχει, Θεὸς γίνεται τῶν λαμβανόντων· οὗτος μιμητής ἐστι Θεοῦ. Τότε θεάσῃ τυγχάνων ἐπὶ γῆς ὅτι Θεὸς ἐν οὐρανοῖς πολιτεύεται· τότε μυστήρια Θεοῦ λαλεῖν ἄρξῃ· τότε τοὺς κολαζομένους ἐπὶ τῷ μὴ θέλειν ἀρνήσασθαι Θεὸν, καὶ ἀγαπήσεις καὶ θαυμάσεις· τότε τῆς ἀπάτης τοῦ κόσμου καὶ τῆς πλάνης καταγνώσῃ, ὅταν τὸ ἀληθῶς ἐν οὐρανῷ ζῆν ἐπιγνώσῃ· ὅταν τοῦ δοκοῦντος ἐνθάδε θανάτου καταφρονήσῃς, ὅταν τὸν ὄντως θάνατον φοβηθῇς, ὃς φυλάσσεται τοῖς κατακριθησομένοις εἰς πῦρ τὸ αἰώνιον, ὃ τοὺς παραδοθέντας αὐτῷ μέχρι τέλους κολάσει; τότε τοὺς ὑπομένοντας ὑπὲρ δικαιοσύνης θαυμάσεις τὸ πῦρ τὸ.. μακαρίσεις ὅταν ἐκεῖνο τὸ πῦρ ἐπιγνῷς.

Οὐ ξένα ὁμιλῶ, οὐδὲ παραλόγως ζητῶ, ἀλλὰ ἀποστόλων γενόμενος μαθητὴς, γίνομαι διδάσκαλος ἐθνῶν· τὰ παραδοθέντα ἀξίοις ὑπηρετῶ γινομένοις ἀληθείας μαθηταῖς. Τίς γὰρ ὀρθῶς διδαχθεὶς, καὶ λόγῳ προσφι......... γεννηθεὶς, οὐκ ἐπιζητεῖ σαφῶς μαθεῖν τὰ διὰ λόγου δειχθέντα φανερῶς μαθηταῖς, οἷς ἐφανέρωσεν ὁ λόγος φανεὶς, παῤῥησίᾳ λαλῶν, ὑπὸ ἀπίστων μὴ νοούμενος, μαθηταῖς δὲ διηγούμενος· οἳ πιστοὶ λογισθέντες ὑπ᾽ αὐτοῦ, ἔγνωσαν πατρὸς μυστήρια· οὗ χάριν ἀπέστειλε λόγον, ἵνα κόσμῳ φανῇ· ὃς, ὑπὸ λαοῦ ἀτιμασθεὶς, διὰ ἀποστόλων κηρυχθεὶς, ὑπὸ ἐθνῶν ἐπιστεύθη. Οὗτος ὁ ἀπ᾽ ἀρχῆς, ὁ καινὸς φανεὶς, καὶ . . εὑρεθεὶς, καὶ πάντοτε νέος ἐν ἁγίων καρδίαις γεννώμενος. Οὗτος ὁ ἀεὶ, σήμερον υἱὸς λογισθεὶς· δι᾽ οὗ πλουτίζεται ἡ ἐκκλησία· καὶ χάρις ἁπλουμένη, ἐν ἁγίοις πληθύνεται, παρέχουσα νοῦν, φανεροῦσα μυστήρια, διαγγέλλουσα καιροὺς, χαίρουσα ἐπὶ πιστοῖς, ἐπιζητοῦσι δωρουμένη· οἷς ὅρια πίστεως οὐ θραύεται, οὐδὲ ὅρια πατέρων παρορίζεται· εἶτα φόβος νόμου ᾄδεται, καὶ προφητῶν χάρις γινώσκεται, καὶ εὐαγγελίων πίστις ἵδρυται, καὶ ἀποστόλων παράδοσις φυλάσσεται, καὶ ἐκκλησίας χάρις σκιρτᾷ. Ἣν χάριν οὐ λυπῶν, ἐπιγνώσῃ ἃ λόγος ὁμιλεῖ, δι᾽ ὧν βούλεται, ὅτε θέλει· ὅσα γὰρ θελήματι τοῦ κελεύοντος λόγου ἐκινήθη μὲν ἐξειπεῖν, μετὰ πόνου, ἐξ ἀγάπης τῶν ἀποκαλυφθέντων ἡμῖν γινόμεθα ὑμῖν κοινωνοί.

Οἷς ἐντυχόντες, καὶ ἀκούσαντες, μετὰ σπουδῆς, εἴσεσθε ὅσα παρέχει ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν ὀρθῶς, οἱ γενόμενοι παράδεισος τρυφῆς. πάγκαρπον ξύλον εὐθαλοῦν ἀνατείλαντες ἐν ἑαυτοῖς, ποικίλοις καρποις κεκοσμημένοι. Ἐν γὰρ τούτῳ τῷ χωρίῳ ξύλον γνώσεως καὶ ξύλον ζωῆς πεφύτευται· ἀλλ' οὐ τὸ τῆς γνώσεως ἀναιρεῖ, ἀλλ' ἡ παρακοὴ ἀναιρεῖ. Οὐδὲ γὰρ ἄσημα καὶ γεγραμμένα, ὡς Θεὸς ἀπ' ἀρχῆς ξύλον ζωῆς ἐν μέσῳ παραδείσου ἐφύτευσε, διὰ γνώσεως ζωὴν ἐπιδεικνύς· ᾗ μὴ καθαρῶς χρησάμενοι οἱ ἀπ' ἀρχῆς, πλάνῃ τοῦ ὄφεως γεγύμνωνται· οὐδὲ γὰρ ζωὴ ἄνευ γνώσεως, οὐδὲ γνῶσις ἀσφαλὴς ἄνευ ζωῆς ἀληθοῦς. Διὸ πλησίον ἑκάτερον πεφύτευται, ἣν δύναμιν ἐνιδὼν ὁ ἀπόστολος, τήν τε ἄνευ ἀληθείας προστάγματος εἰς ζωὴν ἀσκουμένην γνῶσιν μεμφόμενος, λέγει· ἡ γνῶσις φυσιοῖ, ἡ δὲ ἀγάπη οἰκοδομεῖ. Ὁ γὰρ νομίζων εἰδέναι τι ἄνευ γνώσεως ἀληθοῦς καὶ μαρτυρουμένης ὑπὸ τῆς ζωῆς, οὐκ ἔγνω ὑπὸ τοῦ ὄφεως πλανᾶται μ.... ἀγαπήσας τὸ ζῆν· ὁ δὲ μετὰ φόβου ἐπιγνοὺς, καὶ ζωὴν ἐπιζητῶν ἐπ' ἐλπίδι φυτεύει, καρπὸν προσδοκῶν· ἤτω σοὶ καρδία γνῶσις· ζωὴ δὲ λόγος ἀληθὴς, χωρούμενος· οὗ ξύλον φέρων, καὶ καρπὸν....ρῶν, τρυγήσεις ἀεὶ τὰ παρὰ Θεῷ ποθούμενα· ὧν ὄφις οὐχ ἅπτεται, οὐδὲ πλάνη συγχρωτίζεται, οὐδὲ Εὔα φθείρεται, ἀλλὰ παρθένος πιστεύεται, καὶ σωτήριον δείκνυται, καὶ ἀπόστολοι συνετίζονται, καὶ τὸ κυρίου πάσχα προέρχεται, καὶ κηροὶ συνάγονται, καὶ μετὰ κόσ-

μου ἁρμόζεται, καὶ διδάσκων ἁγίους ὁ λόγος εὐφραίνεται, δι' οὗ πατὴρ δοξάζεται· ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν.

III.

EX APOLOGETICO TERTULLIANI.

(Cap. I.) Si non licet vobis, Romani imperii antistites [1]), in aperto et edito, in ipso fere vertice civitatis praesidentibus ad judicandum, palam dispicere et coram examinare, quid sit liquido in causa Christianorum; si ad hanc solam speciem auctoritas vestra de justitiae diligentia in publico aut timet, aut erubescit inquirere; si denique, quod proxime accidit, domesticis judiciis nimis operata sectae hujus infestatio, obstruit defensioni; liceat veritati vel occulta via tacitarum litterarum ad aures vestras pervenire.

1) De aetate apologetici Tertulliani egerunt Moshemius, qui peculiarem de aetate apologetici commentationem exaravit, quam habes in dissertt. Moshemii ad historiam ecclesiasticam pertinentibus Vol. I. dissert. I. (Lubecae 1767. 8.) et Noesseltus in dissertt. de vera aetate scriptorum Tertulliani. Consentiunt viri docti scriptum esse apologeticum anno 197. antequam Tertullianus Montanistarum placita probasset. Scriptus est provinciarum praesidibus (cap. 50.) ut libri ad nationes, qui idem plane argumentum specie diversa praebent, populo res Christianas defendunt.

Nihil de causa sua deprecatur, quia nec de conditione miratur; scit se peregrinam in terris agere, inter extraneos facile inimicos invenire; ceterum genus, sedem, spem, gratiam, dignitatem in coelis habere. Unum gestit interdum ne ignorata damnetur. Quid hic deperit legibus in suo regno dominantibus, si audiatur? An hoc magis gloriabitur potestas earum, quo etiam auditam damnabunt veritatem? Ceterum inauditam, si damnent, praeter invidiam iniquitatis, etiam suspicionem merebuntur alicujus conscientiae, nolentes audire, quod auditum damnare non possint. Hanc itaque primam causam apud vos collocamus, iniquitatis odii erga nomen christianorum, quam iniquitatem idem titulus et onerat et revincit, qui videtur excusare, ignorantia scilicet. Quid enim iniquius, quam ut oderint homines quod ignorant, etiamsi res meretur odium? Tunc enim meretur, cum cognoscitur, an merentur. Vacante autem meriti notitia, unde odii justitia defenditur, quae non de eventu, sed de conscientia probanda est? Cum ergo propterea oderint homines, quia ignorant quale sit quod oderunt, cur non liceat ejusmodi illud esse, quod non debeant odisse? Ita utrumque ex alterutro redarguimus et ignorare illos dum oderunt, et injuste odisse dum ignorant. Testimonium ignorantiae est, quae iniquitatem, dum excusat, condemnat, cum omnes qui retro oderant, (quia

ignorabant; simul desinunt ignorare, cessant et odisse. Ex his fiunt Christiani; utique de comperto et incipiunt odisse quod fuerant, et profiteri quod oderant et sunt tanti, quanti et denotamur. Obsessam vociferantur civitatem; in agris, in castellis, in insulis Christianos; omnem sexum, aetatem, conditionem et jam dignitatem transgredi ad hoc nomen quasi detrimento moerent. Nec tamen hoc ipso modo ad aestimationem alicujus latentis boni promovent animos. Non licet rectius suspicari, non libet propius experiri; hic tantum curiositas humana torpescit. Amant ignorare, cum alii gaudeant cognovisse. Quanto magis hoc Anacharsis denotasset imprudentes de prudentibus judicantes, quam immusicos de musicis? Malunt nescire, quia jam oderunt, adeo quod nesciunt, praejudicant id esse, quod si sciant, odisse non poterant; quando si nullum odii debitum deprehendatur, optimum utique sit, desinere injuste odisse; si vero de merito constet, non modo nihil odii detrahatur, sed amplius acquiratur ad perseverantiam, etiam justitiae ipsius autoritate. Sed non ideo, inquit, bonum, quia multos convertit; quanti enim ad malum performantur? quanti transfugae in perversum? Quis negat? Tamen quod vere malum est, ne ipsi quidem, quos rapit, defendere pro bono audent. Omne malum aut timore, aut pudore natura perfudit. Denique malefici gestiunt latere, trepi-

dant deprehensi, negant accusati, ne torti quidem facile aut semper confitentur; certe damnati moerent, dinumerant in semetipsos [2]), mentis malae impetus vel fato vel astris imputant. Nolunt enim suum esse, quod malum agnoscunt. Christianus vero quid simile? neminem pudet, neminem poenitet, nisi plane retro non fuisse; si denotatur, gloriatur; si accusatur, non defendit; interrogatus, vel ultro confitetur; damnatus, gratias agit. Quid hoc mali est, quod naturalia mali non habet [3])? Timorem, pudorem, tergiversationem, poenitentiam, deplorationem; quid hoc mali est, cujus reus gaudet? cujus accusatio votum est, et poena felicitas? Non potes dementiam dicere, quod revinceris ignorare.

(Cap. II.) Si certum est denique nos nocentissimos esse, cur a vobis ipsis aliter tractamur, quam pares nostri, id est ceteri nocentes? cum ejusdem noxietatis eadem tractatio deberet intervenire. Quodcunque dicimur, cum alii dicuntur et proprio ore et mercenaria advocatione utuntur ad innocentiae suae commendationem; respondendi, altercandi facultas patet; quando nec liceat indefensos et inauditos omnino damnari. Sed

---

2) Tertullianus ad nationes ita haec verba exponit: „exprobrant, quod erant, in semetipsos.“

3) Haec verba in libro ad nationes ita sonant: „in quo mali natura cessat.“

christianis solis nihil permittitur loqui, quod causam purget, quod veritatem defendat, quod judicem non faciat injustum; sed illud solum expectatur, quod odio publico necessarium est, confessio nominis, non examinatio criminis; quando si de aliquo nocente cognoscitis, non statim confesso eo nomen homicidae, vel sacrilegi, vel incesti, vel publici hostis, (ut de nostris elogiis loquar) contenti sitis ad pronuntiandum, nisi et consequentia exigatis, qualitatem facti, locum, tempus, modum, conscios, socios. De nobis nihil tale, cum aeque extorqueri oporteret quodcunque falso jactatur; quot quisque jam infanticidia[4]) degustasset; quot incesta contenebrasset, qui coqui, qui canes affuissent. O! quanta illius praesidis gloria, si eruisset aliquem, qui centum jam infantes comedisset. Atquin invenimus inquisitionem quoque in nos prohibitam. Plinius enim Secundus[5]), cum provinciam regeret, damnatis quibusdam Christianis, qui-

---

4) Justinus M. in apol. maj. p. 70. τὰ δύσφημα ἐκεῖνα μυθολογούμενα ἔργα, λυχνίας ἀνατροπὴν, καὶ τὰς ἀναίδην μίξεις καὶ ἀνθρωπείων σαρκῶν βορὰς, οὐ γινώσκομεν. Eadem omnes apologetici narrant christianis a gentilibus crimini data esse. — Quae sequuntur: qui canes affuissent, idem significat, ac λυχνίας ἀνατροπὴ apud Justinum. Inter alia enim hoc quoque de christianorum conventibus jactabant gentiles: canes candelabris alligatos atque offulis excitatos, evertere lumina, quibus exstinctis incesta patrari solere.

5) Haec Plinii ad Trajanum epistola, et Trajani ad Plinium leguntur Monum. Part. I. p. 23 sqq. et p. 26 sqq. Inter epistolas Plinii X. 97. 98.

busdam gradu pulsis; ipsa tamen multitudine perturbatus, quid de cetero ageret consuluit tunc Trajanum imperatorem, allegans, praeter obstinationem non sacrificandi, nihil aliud se de sacramentis eorum comperisse, quam coetus antelucanos, ad canendum Christo et Deo, et ad confoederandam disciplinam; homicidium, adulterium, fraudem, perfidiam, et cetera scelera prohibentes. Tunc Trajanus rescripsit hoc genus inquirendos quidem non esse, oblatos vero puniri oportere. O! sententiam necessitate confusam; negat inquirendos ut innocentes, et mandat puniendos ut nocentes. Parcit et saevit, dissimulat et animadvertit. Quid temetipsam censura circumvenis? Si damnas, cur non et inquiris? Si non inquiris, cur non et absolvis? 6) Latronibus vestigandis per universas provincias militaris statio sortitur; in reos majestatis et publicos hostes omnis homo miles est; ad socios, ad conscios usque inquisitio extenditur;

6) Acriter in Trajanum invehitur Tertullianus, sed verisimilia potius sunt, quam vera, quae profert; nam Trajanus lenitate usus hoc edictum proposuit, non inquirendos esse christianos, inventos et accusatos vero puniri debere censuit, cum legibus non satisfieri nollet, quae religionem illicitam profitentes damnabant. Quod Tertulliano non sine justa causa bilem movit, non in Trajano, sed in imperii Romani conditione pessima quaerendum est, quae ejusmodi erat, ut veritatis cultores et ipsa veritas vexarentur secundum necessitatem quandam, ut ipse Tertullianus paulo infra ait, non secundum justitiam, et ut ipsi damnantes et punientes scirent innocentes damnari. Sed hoc non uni tribuendum, sed toti rerum perversae rationi.

solum christianum inquiri non licet; offerri licet, quasi aliud esset actura inquisitio, quam oblationem. Damnatis ergo oblatum, quem nemo voluit requisitum; qui puto jam non ideo meruit poenam, quia nocens est, sed quia non requirendus inventus est. Itaque nec in illo ex forma malorum judicandorum agitis erga nos, quod ceteris negantibus adhibetis tormenta ad confitendum, solis christianis ad negandum, cum si malum esset, nos quidem negaremus, vos vero confiteri tormentis compelleretis. Neque enim ideo non putaretis requirenda quaestionibus scelera, quia certi essetis admitti ea ex nominis confessione, qui hodie de confesso homicida, scientes homicidium quid sit, nihilominus ordinem extorquetis admissi; quo perversius, cum praesumatis de sceleribus nostris ex nominis confessione, cogitis tormentis de confessione decedere, et negantes nomen, pariter utique negemus et scelera de quibus ex confessione nominis praesumseratis. Sed opinor non vultis nos perire, quos pessimos creditis. Sic enim soletis dicere homicidae: nega, laniari jubere sacrilegum si confiteri perseveraverit. Si non ita agitis circa nocentes [7]), ergo nos innocentissimos judicatis, cum quasi innocentissimos non vultis in ea confessione

7) In editionibus et codicibus legitur: circa nos nocentes; sed Rigaltius recte observat, omittendum esse: nos.

perseverare, quam necessitate, non justitia damnandam a vobis sciatis. Vociferatur homo: christianus sum. Quod est, dicit; tu vis audire, quod non est. Veritatis extorquendae praesides, de nobis solis mendacium elaboratis audire. Hoc sum, inquit, quid quaeris an sim? quid me torques in perversum? Confiteor et torques. Quid faceres, si negarem? Plane aliis negantibus non facile fidem accommodatis, nobis si negaverimus, facile creditis. Suspecta sit vobis ista perversitas, ne qua vis lateat in occulto, quae vos adversus formam, adversus naturam judicandi, contra ipsas quoque leges ministret. Nisi enim fallor, leges malos erui jubent, non abscondi; confessos damnari praescribunt, non absolvi. Hoc senatusconsulta, hoc principum mandata definiunt. Hoc imperium, cujus ministri estis, civilis non tyrannica dominatio est. Apud tyrannos enim tormenta etiam pro poena adhibentur; apud vos soli quaestioni temperantur. Vestram illis servate legem usque ad confessionem; si confessione praeveniantur, vacabunt. Sententia opus est; debito poenae nocens expungendus est, non eximendus; denique nemo illum gestit absolvere, non licet hoc velle, ideo nec cogitur quisquam negare. Christianum hominem omnium scelerum reum, Deorum, imperatorum, legum, morum, naturae totius inimicum existimas, et cogis negare ut absolvas, quem non poteris absolvere

nisi negaverit. Praevaricaris in leges; vis ergo neget se nocentem, ut eum facias innocentem; et quidem invitum jam, nec de praeterito reum. Unde ista perversitas? ut etiam illud non recogitetis, sponte confesso magis credendum esse, quam per vim neganti; vel ne compulsus negare, non ex fide negarit; et absolutus ibidem post tribunal, de vestra rideat aemulatione iterum christianus. Cum igitur in omnibus nos aliter disponitis, quam ceteros nocentes, id unum contendendo, ut de eo nomine excludamur, (excludimur enim, si facimus, quae faciunt non christiani) intelligere potestis, non scelus aliquod in causa esse, sed nomen, quod quaedam ratio aemulae operationis insequitur, hoc primum agens, ut homines nolint scire pro certo, quod se nescire pro certo sciunt. Ideo et credunt de nobis, quae non probantur et nolunt inquiri ne probentur non esse, quae malunt credi esse, ut nomen illius aemulae rationis inimicum, praesumtis non probatis criminibus de sua sola confessione damnetur. Ideo torquemur confitentes, et punimur perseverantes et absolvimur negantes, quia nominis proelium est. Denique quid de tabella recitatis illum christianum, cur non et homicidam? si homicida christianus, cur non et incestus? vel quodcunque aliud esse nos creditis? in nobis solis pudet aut piget ipsis nominibus scelerum pronuntiare. Christianus si nullius criminis nomen

nomen est, valde ineptum, si solius nominis crimen est.

(Cap. III). Quid? quod ita plerique clausis oculis in odium ejus impingunt, ut bonum alicui testimonium ferentes, admisceant nominis exprobrationem: bonus vir Cajus, Sejus, tantum quod christianus. Item alius: ego miror Lucium sapientem virum repente factum christianum. Nemo retractat, ne ideo bonus Cajus, et prudens Lucius, quia christianus; aut ideo christianus, quia prudens et bonus. Laudant quae sciunt, vituperant quae ignorant; et id quod sciunt, eo quod ignorant, corrumpunt, cum sit justius occulta de manifestis praejudicare, quam manifesta de occultis praedamnare. Alii quos retro ante hoc nomen vagos, viles, improbos noverant, ex ipso denotant quo laudant. Caeci odii in suffragium impingunt. Quae mulier! quam lasciva, quam festiva! Qui juvenis! quam lusius, quam amasius! facti sunt christiani. Ita nomen emendationi imputatur. Nonnulli etiam de utilitatibus suis cum isto odio paciscuntur[8]), contenti injuria, dum ne domi habeant quod oderunt. Uxorem jam pudicam maritus jam non zelotypus ejecit; filium jam subjectum

8) De utilitatibus suis cum isto odio paciscuntur, id est, tanto flagrant adversus Christianos odio, ut ne utilitatis quidem, a religione christiana profectae, curam gerant, nec uxores, filios, servos religione christiana emendatos habere velint.

pater retro patiens abdicavit; servum jam fidelem dominus olim mitis ab oculis relegavit. Ut quisque hoc nomine emendatur offendit. Tanti non est bonum, quanti est odium Christianorum. Nunc igitur, si nominis odium est, quis nominum reatus? quae accusatio vocabulorum? nisi si aut barbarum sonat aliqua vox nominis, aut infaustum, aut maledicum, aut impudicum. Christianus vero, quantum interpretatio est, de unctione deducitur. Sed et cum perperam Chrestianus [9]) pronuntiatur a vobis (nam nec nominis certa est notitia penes vos) de suavitate, vel benignitate [10]) compositum est. Oditur itaque in hominibus innocuis etiam nomen innocuum.

(Cap. XXX.) Nos pro salute imperatoris invocamus Deum aeternum, Deum verum, Deum vivum, quem et ipsi imperatores propitium sibi praeter ceteros malunt. Sciunt, quis illis dederit imperium, sciunt qua homines, quis et animam; sentiunt eum esse Deum solum, in cujus solius potestate sunt, a quo sunt secundi, post quem primi, ante omnes et super omnes Deos. Quidni? cum semper omnes homines qui utique vivunt et

---

9) Ita pronuntiasse Romanos docet Suet. Claud. c. 25. Tacit. Annal. XV. 44.

10) Tertullianus a voce graeca χρηστός derivat pronuntiationem Romanam: Chrestus. Saepius ita patres ludunt χρηστοὺς χριστιανοὺς vocantes. Cf. Clem. Alex. Strom. II. p. 3[illegible]. Justin. M. apol. maj. p. 54. alii.

mortuis antistant. Recogitant quousque vires imperii sui valeant et ita Deum intelligunt, adversus quem valere non possunt; per eum valere se cognoscunt. Coelum denique debellet imperator, coelum captivum triumpho suo invehat, coelo mittat excubias, coelo vectigalia imponat, — non potest. Ideo magnus est, quia coelo minor est. Illius enim est ipse, cujus et coelum est et omnis creatura; inde et imperator est, unde et homo antequam imperator; inde potestas illi unde et spiritus. Illuc suspicientes Christiani manibus expansis, quia innocuis; capite nudo, quia non erubescimus; denique sine monitore, quia de pectore, oramus pro imperatoribus vitam illis prolixam, imperium securum, domum tutam, exercitus fortes, senatum fidelem, populum probum, orbem quietum et quaecunque hominis et Caesaris vota sunt. Haec ab alio orare non possum quam a quo scio me consecuturum, quoniam et ipse est, qui solus praestat et ego sum cui impetrare debetur, famulus ejus, qui eum solus observo, qui propter disciplinam ejus occidor, qui ei offero, opimam et majorem hostiam, quam ipse mandavit, orationem de carne pudica, de anima innocenti, de spiritu sancto profectam; non grana turis unius assis, non Arabicae arboris lacrimas, nec duas meri guttas, nec sanguinem reprobi bovis mori optantis, et post omnia inquinamenta etiam conscientiam spur-

cam, ut mirer, cum hostiae probantur penes vos a vitiosissimis sacerdotibus, cur praecordia potius victimarum, quam ipsorum sacrificantium examinantur. Sic igitur nos ad Deum expansos ungulae[11]) fodiant, cruces suspendant, ignes lambant, gladii guttura detruncent, bestiae insiliant, paratus est ad omne supplicium ipse habitus orantis christiani. Hoc agite boni praesides; extorquete animam Deo supplicantem pro imperatore.

(Cap. XXXI.) Adulati nunc sumus imperatori et mentiri vota quae diximus ad evadendam scilicet vim. Plane proficit ista fallacia. Admittitis nos enim probare quodcunque defendimus. Qui ergo putaveris nihil nos de salute Caesarum curare, inspice Dei voces, litteras nostras, quas neque ipsi supprimimus et plerique casus ad extraneos transferunt. Scitote ex illis praeceptum esse nobis ad redundantiam benignitatis, etiam pro inimicis Deum orare et persecutoribus nostris bona precari. Qui magis inimici et persecutores christianorum, quam de quorum majestate convenimur in crimen? Sed etiam nominatim atque manifeste: orate, inquit, pro regibus et pro principibus et potestatibus, ut omnia tranquilla sint vobis. Cum enim concutitur imperium, concussis etiam ceteris membris

11) Ungula hoc loco instrumentum significat, quo torquebantur inquirendi.

bris ejus, utique et nos licet extranei a turbis, in aliquo loco casus invenimur.

(Cap. XXXII.) Est et alia major necessitas nobis orandi pro imperatoribus, etiam pro omni statu imperii, rebusque Romanis; qui vim maximam universo orbi imminentem, ipsamque clausulam seculi [12]), acerbitates horrendas comminantem, Romani imperii commeatu scimus retardari. Itaque nolumus experiri et dum precamur differri, Romanae diuturnitati favemus. Sed et juramus, sicut non per genios Caesarum, ita per salutem eorum, quae est augustior omnibus geniis. Nescitis genios daemonas dici et inde diminutiva voce daemonia. Nos judicium Dei suscipimus in imperatoribus, qui gentibus illos praefecit. Id in eis scimus esse, quod Deus voluit, ideoque et salvum volumus esse quod Deus voluit, et pro magno id juramento habemus. Ceterum daemonas, id est genios, adjurare consuevimus ut illos de hominibus exigamus, non dejerare ut illis honorem divinitatis conferamus.

(Cap. XXXIX.) Edam jam nunc ego ipse negotia christianae factionis, ut qui mala refutaverim, bona ostendam. Corpus sumus de conscientia religionis et disciplinae unitate et spei foedere. Coimus ad Deum, quasi

---

12) Clausula seculi h. e. συντέλεια τοῦ αἰῶνος, quam cum Romani imperii eversione conjunctam esse sibi persuaserat Tertullianus.

manu facta precationibus ambiamus. Haec vis Deo grata est. Oramus etiam pro imperatoribus, pro ministris eorum, ac potestatibus, pro statu seculi, pro rerum quiete, pro mora finis. Coimus ad literarum divinarum commemorationem; si quid praesentium temporum qualitas aut praemonere cogit, aut recognoscere. Certe fidem sanctis vocibus pascimus, spem erigimus, fiduciam figimus, disciplinam praeceptorum nihilominus inculcationibus densamus. Ibidem etiam exhortationes, castigationes, et censura divina. Nam et judicatur magno cum pondere, ut apud certos de Dei conspectu; summumque futuri judicii praejudicium est, si quis ita deliquerit, ut a communicatione orationis, et conventus et omnis sancti commercii relegetur. Praesident probati quique seniores, honorem istum non pretio, sed testimonio adepti; neque enim pretio ulla res Dei constat. Etiamsi quod arcae genus est, non dehonoraria summa quasi redemptae religionis congregatur; modicam unusquisque stipem menstrua die, vel cum velit, et si modo velit, et si modo possit, apponit; nam nemo compellitur, sed sponte confert. Haec quasi deposita pietatis sunt. Nam inde non epulis, nec potaculis, nec ingratis voratrinis dispensatur, sed egenis alendis humandisque, et pueris ac puellis re atque parentibus destitutis, jamque domesticis senibus, item naufragis. Et si qui in metallis, et si

qui in insulis vel in custodiis, duntaxat ex causa Dei sectae, alumni confessionis suae fiunt. Sed ejusmodi vel maxime dilectionis operatio notam nobis inurit penes quosdam. Vide, inquiunt, ut invicem se diligant; ipsi enim invicem oderunt. Et ut pro alterutro mori sint parati; ipsi enim ad occidendum alterutrum sunt paratiores. Sed et quod fratrum appellatione censemur, non alias opinor insaniunt, quam quod apud ipsos omne sanguinis nomen de affectione simulatum est. Fratres autem etiam vestri sumus jure naturae matris unius, etsi vos parum homines, quia mali fratres. At quanto dignius fratres et dicuntur, et habentur, qui unum patrem Deum agnoverunt, qui unum spiritum biberunt sanctitatis, qui de uno utero ignorantiae ejusdem ad unam lucem expaverunt veritatis. Sed eo fortasse minus legitimi existimamur, quia nulla de nostra fraternitate tragoedia exclamat, vel quia ex substantia familiari fratres sumus, quae penes vos fere dirimit fraternitatem. Itaque qui animo animaque miscemur, nihil de rei communicatione dubitamus. Omnia indiscreta sunt apud nos, praeter uxores. In isto solo consortium solvimus, in quo solo ceteri homines consortium exercent, qui non amicorum solummodo matrimonia usurpant, sed et sua amicis patientissime subministrant; ex illa credo majorum et sapientissimorum disciplina, Graeci Socratis

aut Catonis, qui uxores suas amicis communicaverunt, quas in matrimonium duxerant liberorum causa et alibi creandorum. Nescio quidem an invitas; quid enim de castitate curarent, quam mariti tam facile donaverant? O sapientiae Atticae, o Romanae gravitatis exemplum! leno est philosophus et censor. Quid ergo mirum, si tanta caritas convivatur? Nam et coenulas nostras, praeterquam sceleris infames, ut prodigas quoque suggillatis. De nobis scilicet Diogenis dictum est, Megarenses obsonant, quasi crastina die morituri, aedificant vero quasi nunquam morituri. Sed stipulam quis in alieno oculo facilius perspicit, quam in suo trabem. Tot tribubus et curiis et decuriis ructantibus acescit aër. Saliis coenaturis creditor erit necessarius. Herculanarum decimarum et pollucibilium sumtus tabularii supputabunt. Apaturiis, Dionysiis, mysteriis Atticis coquorum dilectus indicitur. Ad fumum coenae Serapiacae sparteoli excitabuntur. De solo triclinio christianorum retractatur. Coena nostra de nomine rationem sui ostendit; id vocatur quod dilectio penes Graecos. Quantiscunque sumtibus constet, lucrum est pietatis nomine facere sumtum; siquidem inopes quosque refrigerio isto juvamus, non qua penes vos parasiti affectant, ad gloriam famulandae libertatis sub auctoramento ventris inter contumelias saginandi, sed qua penes Deum major est con-

templatio mediocrium. Si honesta causa est convivii, reliquum ordinem disciplinae aestimate qui sit, de religionis officio; nihil vilitatis, nihil immodestiae admittit. Non prius discumbitur, quam oratio ad Deum praegustetur. Editur quantum esurientes cupiunt, bibitur quantum pudicis est utile. Ita saturantur, ut qui meminerint etiam per noctem adorandum Deum sibi esse. Ita fabulantur, ut qui sciant Dominum audire. Post aquam manualem et lumina, ut quisque de scripturis sanctis vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium Deo canere. Hinc probatur quomodo biberit. Aeque oratio convivium dirimit. Inde disceditur non in catervas caesionum [13]), neque in classes discursationum, nec in eruptiones lasciviarum, sed ad eandem curam modestiae et pudicitiae, ut qui non tam coenam coenaverint, quam disciplinam. Haec coitio christianorum merito sane illicita, si illicitis par; merito damnanda, si non dissimilis damnandis, si quis de ea queritur eo titulo, quo de factionibus querela est. In cujus perniciem aliquando convenimus? Hoc sumus congregati, quod et dispersi; hoc universi, quod et singuli; neminem laedentes, neminem contristantes. Cum probi, cum boni coeunt, cum pii, cum casti congregantur, non est factio dicenda, sed curia.

13) Rigaltius explicat [illegible] occisionum; idem quod σπήλαιον λῃστῶν.

IV.

TERTULLIANI LIBELLUS AD SCAPULAM.

Brevis haec apologia regnante Antonino Caracalla a Tertulliano ad Scapulam, Africae praesidem, missa est. Noesseltus hunc libellum anno 211 tribuit; nam cap. 3. Tertullianus solis defectum anno superiore in Africa visum esse scribit; eumque viri chronologiae peritissimi anno 210 assignant.

Nos quidem neque expavescimus, neque pertimescimus ea, quae ab ignorantia patimur, cum ad hanc sectam utique suscepta conditione ejus pacti venerimus, ut etiam animas nostras auctoritati in has pugnas accedamus, ea, quae Deus repromittit consequi optantes, et ea, quae diversae vitae comminatur pati timentes. Denique cum omni saevitia vestra concertamus, etiam ultro erumpentes, magisque damnati, quam absoluti gaudemus [1]). Itaque hunc libellum non nobis timentes misimus, sed vobis et omnibus inimicis nostris, nedum amicis. Ita enim disciplina jubemur

1) Nimium hunc rigorem Montanismo debet Tertullianus, cui jam addictus libellum ad Scapulam exaravit.

diligere inimicos quoque, et orare pro eis, qui nos persequuntur, ut haec sit perfecta et propria bonitas nostra, non communis. Amicos enim deligere omnium est, inimicos autem solorum christianorum. Qui ergo dolemus de ignorantia vestra, et miseremur erroris humani et futura prospicimus, signa eorum quotidie intentari videmus, necesse est vel hoc modo erumpere ad proponenda vobis ea, quae palam non vultis audire.

(Cap. II.) Nos unum Deum colimus, quem omnes naturaliter nostis; ad cujus fulgura et tonitrua contremiscitis, ad cujus beneficia gaudetis. Ceteros et ipsi putatis Deos esse, quos nos daemonas scimus. Tamen humani juris et naturalis est potestatis unicuique quod putaverit colere; nec alii obest aut prodest alterius religio. Sed nec religionis est cogere religionem, quae sponte suscipi debeat, non vi, cum et hostiae ab animo libenti expostulentur. Ita etsi nos compuleritis ad sacrificandum, nihil praestabitis Diis vestris, ab invitis enim sacrificia non desiderabunt, nisi contentiosi sunt; contentiosus autem Deus non est. Denique qui est verus, omnia sua ex aequo et prophanis et suis praestat. Ideoque et judicium constituit aeternum de gratis et ingratis. Tamen nos, quos sacrilegos existimatis, nec in furto unquam deprehendistis, nedum in sacrilegio. Omnes autem, qui templa despoliant, et per Deos jurant, et

eosdem colunt, et christiani non sunt, et sacrilegi tamen deprehenduntur. Longum est, si retexamus quibus aliis modis et derideantur et contemnantur omnes Dii ab ipsis cultoribus suis. Sic et circa majestatem imperatoris infamamur. Tamen nunquam Albiniani, nec Nigriani, vel Cassiani[2]) invehiri potuerunt Christiani; sed iidem ipsi, qui per genios eorum in pridie usque juraverant, qui pro salute eorum hostias et fecerant et voverant, qui christianos saepe damnaverant, hostes eorum sunt reperti. Christianus nullius est hostis, nedum imperatoris; quem sciens a Deo suo constitui, necesse est ut et ipsum diligat et revereatur et honoret, et salvum velit cum toto Romano imperio, quousque seculum stabit. Colimus ergo et imperatorem sic, quomodo et nobis licet et ipsi expedit, ut hominem a Deo secundum, et quidquid est, a Deo consecutum, et solo Deo minorem. Hoc et ipse volet. Sic enim omnibus major est, dum solo vero Deo minor est. Sic et ipsis Diis major est, dum et ipsi in potestate sunt ejus. Itaque et sacrificamus pro salute imperatoris, sed Deo nostro et ipsius, sed quomodo praecepit Deus, pura prece. Non enim eget Deus, conditor uni-

2) Clodius Albinus, Pescennius Niger, Avidius Cassius homines seditiosi, quorum priores regnante Septimio Severo, Cassius imperatore Marco Aurelio regnum affectaverant.

versitatis, odoris aut sanguinis alicujus. Haec enim daemoniorum pabula sunt; daemones autem non tantum respuimus, verum et revincimus et quotidie traducimus et de hominibus expellimus, sicut plurimis notum est. Ita nos magis oramus pro salute imperatoris, ab eo eam postulantes, qui praestare potest. Et utique ex disciplina patientiae divinae agere nos satis manifestum vobis esse potest, cum tanta hominum multitudo, pars pene major civitatis cujusque, in silentio et modestia agimus, singuli forte noti magis quam omnes, nec aliunde noscibiles quam de emendatione vitiorum pristinorum. Absit enim, ut indigne feramus ea nos pati quae optamus, aut ultionem a nobis aliquam machinemur, quam a Deo exspectamus.

(Cap. III.) Tamen, sicut supra diximus, doleamus necesse est, quod nulla civitas impune latura sit sanguinis nostri effusionem. Sicut et sub Hilariano praeside, cum de areis sepulturarum nostrarum adclamassent: areae non sint! areae ipsorum non fuerunt, messes enim suas non egerunt. Ceterum et imbre anni praeteriti quid commeruerit genus humanum, apparuit, cataclysmum scilicet et retro fuisse propter incredulitatem et iniquitates hominum; et ignes qui super moenia Carthaginis proxime pependerunt per noctem, quid minati sint, sciunt qui viderunt, et pristina tonitrua quid sonuerint, sciunt qui ob-

durerunt. Omnia haec signa sunt imminentis irae Dei, quam necesse est, quoquo modo possumus, ut et annuntiemus et praedicemus et deprecemur interim localem esse. Universalem enim et supremam suo tempore sentient, qui exempla ejus aliter interpretantur. Nam et sol ille in conventu Uticensi extincto pene lumine adeo portentum fuit, ut non potuerit ex ordinario deliquio hoc pati, positus in suo hypsomate et domicilio. Habetis astrologos. Possumus aeque et exitus quorundam praesidum tibi proponere, qui in fine vitae suae recordati sunt deliquisse, quod vexassent christianos. Vigellius Saturninus, qui primus hic gladium in nos egit, lumina amisit. Claudius Herminianus in Cappadocia, cum indigne ferens uxorem suam ad hanc sectam transisse, Christianos crudeliter tractasset, solusque in praetorio suo, vastatus peste, cum vivus vermibus ebulisset: nemo sciat, ajebat, ne spe gaudeant christiani. Postea cognito errore suo, quod tormentis quosdam a proposito suo excidere fecisset, pene christianus decessit. Caecilius Capella in illo exitu Byzantino[3]), christiani gaudete, exclamavit. Sed et qui videntur tibi impune tulisse, venient in diem divini judicii. Tibi quoque optamus admonitionem solam fuisse,

---

3) Exitus Byzantinus id est: cum vexarentur christiani Byzantii.

quod cum Adrumeticum Mavilum ad bestias damnasses et statim haec vexatio subsecuta est, et nunc ex eadem causa interpellatio sanguinis.

(Cap. IV.) Sed memento de cetero. Non te terremus, qui nec timemus; sed velim ut omnes salvos facere possimus, monendo μὴ θεομαχεῖν. Potes et officio jurisdictionis tuae fungi et humanitatis meminisse, vel quia et vos sub gladio estis. Quid enim amplius tibi mandatur quam nocentes confessos damnare, negantes autem ad tormenta revocare? Videtis ergo quomodo ipsi vos contra mandata faciatis, ut confessos negare cogatis. Adeo confitemini innocentes esse nos, quos damnare statim ex confessione non vultis. Si autem contenditis ad elidendos nos, jam ergo innocentiam expugnatis. Quanti autem praesides, et constantiores et crudeliores, dissimulaverunt ab hujusmodi causis? ut Cincius Severus, qui Thysdri[4]) ipse dedit remedium quomodo responderent christiani ut dimitti possent; ut Vespronius Candidus, qui christianum, quasi tumultuosum civibus suis satisfacere, dimisit; ut Asper, qui modice vexatum hominem et statim dejectum, nec sacrificium compulit facere, ante professus inter advocatos et adsessores, dolere se incidisse

---

4) Thysdrus, Africae oppidum, inter Thapsum et Ruspas prope mare situm.

in hanc causam. Pudens etiam missum ad se christianum, in elogio[5]) concussione ejus intellecta, dimisit, scisso eodem elogio, sine accusatore negans se auditurum hominem, secundum mandatum. Haec omnia tibi et de officio suggeri possunt et ab eisdem advocatis, qui et ipsi beneficia habent christianorum, licet adclament quae volunt. Nam et cujusdam notarius, cum a daemone praecipitaretur, liberatus est, et quorundam propinquus et puerulus. Et quanti honesti viri (de vulgaribus enim non dicimus) aut a daemoniis, aut valetudinibus remediati sunt. Ipse etiam Severus[6]), pater Antonini, Christianorum memor fuit. Nam et Proculum Christianum, qui Torpacion cognominabatur, Eutodiae procuratorem, qui eum per oleum aliquando curaverat, requisivit et in palatio suo habuit usque ad mortem ejus; quem et Antoninus optime noverat, lacte Christiano educatus. Sed et clarissimas feminas, et clarissimos viros. Severus sciens hujus sectae esse, non modo non laesit, verum et testimonio exornavit et populo furenti in nos palam restitit[7]). Marcus quoque Aurelius in Germanica

5) Elogium est libellus accusatorius.

6) Septimius Severus, Antonini Caracallae pater, quo regnante Tertullianus ad Scapulam scripsit.

7) Sub finem imperii Septimius non quidem vexari jussit christianos, legibus tamen sectam cohibuit. Cf. Ael. Spartian. in vit. Severi. c. 17.

manica expeditione Christianorum militum orationibus ad Deum factis, imbres in siti illa impetravit [8]). Quando non geniculationibus, et jejunationibus nostris etiam siccitates sunt depulsae? Tunc et populus adclamans: Deo Deorum qui solus potens est! in Jovis nomine Deo nostro testimonium reddidit.

Praeter haec, depositum non abnegamus, matrimonium nullius adulteramus, pupillos pie tractamus, indigentibus refrigeramus, nulli malum pro malo reddimus. Viderint qui sectam mentiuntur quos et ipsi recusamus. Quis denique de nobis alio nomine queritur? Quod aliud negotium patitur Christianus, nisi suae sectae, quam incestam, quam crudelem, tanto tempore nemo probavit. Pro tanta innocentia, pro tanta probitate, pro justitia, pro pudicitia, pro fide, pro veritate, pro Deo vivo cremamur; quod nec sacrilegi, nec hostes publici, verum nec tot majestatis rei pati solent. Nam et nunc a praeside Legionis et a praeside Mauritaniae vexatur hoc nomen, sed gladio tenus, sicut et a primordio mandatum est animadverti in hujusmodi. Sed majora certamina majora sequuntur praemia. Crudelitas vestra gloria est nostra. Vide tantum ne hoc ipso, quod talia sustinemus, ad

---

8) In bello contra Marcomannos. Cf. Monum. Part. I. p. 79.

hoc solum videamur erumpere, ut hoc ipsum probemus, nos haec non timere, sed ultro vocare. Arrius Antoninus [9]) in Asia cum persequeretur instanter, omnes illius civitatis christiani ante tribunalia ejus se manu facta obtulerunt. Cum ille paucis duci jussis, reliquis ait: *ὦ δειλοὶ, εἰ θέλετε ἀποθνήσκειν, κρημνοὺς ἢ βρόχους ἔχετε.* Hoc si placuerit et hic fieri, quid facies de tantis millibus hominum, tot viris ac feminis, omnis sexus, omnis aetatis, omnis dignitatis, offerentibus se tibi? Quantis ignibus, quantis gladiis opus erit? Quid ipsa Carthago passura est decimanda a te, cum propinquos, cum contubernales suos illic unusquisque cognoverit, cum viderit illic fortasse et tui ordinis viros et matronas et principales quasque personas et amicorum tuorum vel propinquos vel amicos!

Parce ergo tibi, si non nobis; parce Carthagini, si non tibi; parce provinciae, quae visa intentione tua obnoxia facta est concussionibus et militum et inimicorum suorum cujusque. Magistrum neminem habemus, nisi Deum solum. Hic ante te est, nec abscondi potest, sed cui nihil facere possis.

---

9) Arrium Antoninum, regnante Commodo Asiae proconsulem, de quo Ael. Lampridius in vita Commodi c. 7. sine dubio intelligi vult Tertullianus; non imperatorem Antoninum Pium, qui antequam Hadrianus eum adoptasset, Arrius Antoninus nominabatur.

Ceterum quos putas tibi magistros, homines sunt, et ipsi morituri quandoque. *Nec tamen deficiet haec secta, quam tunc magis aedificari scias, cum caedi videtur. Quisque enim tantam tolerantiam spectans, ut aliquo scrupulo percussus et inquirere accenditur, quid sit in causa, et ubi cognoverit veritatem, et ipse statim sequitur.*'

TYPIS TROWITZSCH ET FILII.

